

سفرنامه اصفهان

تأليف

ميرزا غلامحسين افضل الملك

(۱۲۴۱ - ۱۳۰۸ هـ.ش)

به كوشش

ناصر افشارفر

DSR افضل الملك، غلامحسين، ۱۲۴۱ - ۱۳۰۸
۳۷ سفرنامه اصفهان / غلامحسين افضل الملك؛ به كوشش ناصر افشارفر.-
[۱۳۷۹] تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامي، سازمان چاپ و انتشارات؛
الف / كتابخانه، موزه و مركز اسناد مجلس شوراي اسلامي، ۱۳۷۹
۷ س ۱۵۹ ص.: نمونه.- (كتابخانه، موزه و مركز اسناد مجلس شوراي اسلامي؛
۶۳)

كتابنامه: ص. ۱۵۷ - ۱۵۹؛ همچنين به صورت زيرنويس
۱. اصفهان - سير و سياحت - قرن ۱۳ ق. ۲. سفرنامه ها. الف. ايران. وزارت
فرهنگ و ارشاد اسلامي. سازمان چاپ و انتشارات ب. كتابخانه مجلس شوراي
اسلامي ج. افشارفر، ناصر، مصحح د. عنوان

برگه فهرست‌نویسی پیش از انتشار

كلمة المكتبة

تحتل المكتبات باعتبارها مراكز معلوماتية و علمية و ثقافية، مكانة مرموقة في عملية النهوض المادي و المعنوي بالمجتمعات، و تعدّ بحقّ من أهم أسباب التنمية في كلّ منها. و في هذا الإطار تحظى المخطوطات بأهمية بالغة إذ أنّها رصيد ثقافي لكلّ أمة تتطلع إلى تسنّم ذرى المجد، فهي مدعاة دوماً لتباهي الشعب و زهوهم بها. تعدّ مكتبة مجلس الشورى الاسلامي من أكبر المكتبات في العالم بما تحويه من كنوز تراثية تتجاوز اثنين و عشرين ألف مخطوطة.

لم تنحصر نشاطات المكتبة منذ إنشائها و حتى اليوم على توفير المخطوطات و الاحتفاظ بها فحسب، بل تعدّت ذلك إلى تحقيق هذه المخطوطات و إخراجها في ثوب قشيب إلى القراء الكرام.

و يسعدنا اليوم أن نعلن للعلماء و الباحثين عن تأسيس مركز الدراسات و التدريب في مكتبة مجلس الشورى الاسلامي الذي يحاول نشر أكبر عدد ممكن من هذه المخطوطات في أقرب فرصة متاحة، حتى يتسنى إرساء أسس متينة للنهوض الثقافي و تعريف شبابنا بثقافتهم الاسلامية و الايرانية و حضارته العريقة.

و نضع بين يدي القارئ الكريم هذا الكتاب الذي يحمل عنوان .....
لمؤلفه..... و قد قام بتحقيقه الأستاذ الفاضل..... و
هو خطوة أخرى لتأصيل تراثنا الثقافي القديم.

السيد محمد علي أحمددي أبهري
رئيس مكتبة و متحف و مركز الوثائق
لمجلس الشورى الاسلامي

به نام خداوند مهرگستر مهربان

از دیرباز، کتابخانه‌ها به عنوان پایگاه اطلاعاتی، علمی و فرهنگی، از مهمترین عوامل ترقی مادی و معنوی جوامع و شاخصه توسعه یافتگی به شمار می‌آمده‌اند. در این میان گنجینه‌های نسخه‌های خطی از اهمیتی دو چندان برخوردار بوده و ملتها به وجود چنین ذخائر معنوی مباحات می‌کرده‌اند.

کتابخانه مجلس شورای اسلامی، با داشتن بیش از بیست و دو هزار جلد نسخه خطی یکی از ارزشمندترین کتابخانه‌های موجود دنیا است. این کتابخانه در طول حیات خویش، در کنار نگهداری و تهیه نسخ خطی، تلاشهایی نیز در زمینه تصحیح و احیای آنها داشته است. اما این بار مفتخریم به اطلاع دانشمندان و پژوهندگان برسانیم که با تأسیس مرکز پژوهش و آموزش کتابخانه مجلس شورای اسلامی، سعی بر آن داریم تا احیا و نشر نسخ خطی را شتاب و غنای بیشتری بخشیم و با تصحیح انتقادی و نشر متون بر جای مانده از پیشینیان، بنیادهای رشد و تعالی فرهنگی جامعه خویش را مستحکم، و نسل جوان را با فرهنگ و تمدن والای ایران و اسلام، بیش از پیش آشنا سازیم.

اثر حاضر، سفرنامه اصفهان نگاشته میرزا غلام حسین افضل الملک - یکی از دستنوشته‌های ارزشمند کتابخانه مجلس شورای اسلامی است که به کوشش اندیشور گرامی جناب آقای ناصر افشار فر تصحیح شده، و اینک به پیشگاه شما خواننده اندیشمند عرضه می‌شود.

سید محمد علی احمدی ابهری

رئیس کتابخانه، موزه و مرکز اسناد

مجلس شورای اسلامی

فهرست مطالب

۹	مقدمه مصحح.....
۱۷	تصویر نسخه خطی.....
۲۱	[اصفهان و جغرافیای طبیعی آن].....
۲۱	اصفهان.....
۲۲	[موقعیت طبیعی] شهر اصفهان.....
۲۳	ناحیه اصفهان.....
۲۴	[حدود جغرافیایی] شهر اصفهان.....
۲۵	محلات اصفهان.....
۲۷	بناهای معروف اصفهان.....
۳۳	اما سایر امکنه معروفه اصفهان.....
۳۸	اما مدارس این شهر.....
۳۹	اما امامزاده‌ها [ی] معروف این شهر.....
۳۹	اما کاروانسراهای این شهر.....
۴۰	حمامات اصفهان.....
۴۰	چهارسوهای معروف این شهر که گنبد نموده‌اند.....
۴۱	[طبیعت اصفهان و زاینده‌رود].....

۴۱	طبیعت اصفهان
۴۲	صفت زاینده رود
۴۴	ذکر پل‌های زاینده رود
۴۶	دیگر بندهای زاینده رود
۴۹	[محصولات کشاورزی و صنعتی]
۴۹	[محصولات اصفهان]
۴۹	صنایع اصفهان
۵۵	تاریخ اصفهان، و بانی آن و وجه تسمیه آن به این اسم
۷۵	[نواحی و مناطق اصفهان]
۷۵	اما بلوکات اصفهان
۷۵	اما هشت محلّ
۹۷	قصبه‌های متعلق به اصفهان
۹۹	پنج ناحیه
۱۰۷	تعلیقات و فهرستها
۱۰۹	تعلیقات
۱۲۹	فهرستها
۱۳۱	۱. کسان
۱۳۵	۲. جایها
۱۴۹	۳. طوایف و اصطلاحات
۱۵۱	۴. سلسله‌ها و کتب
۱۵۳	۵. محصولات کشاورزی، معدنی و صنعتی
۱۵۷	۶. منابع و مأخذ

مقدمه مصحح

هم‌زمانی عصر فتح‌علی شاه و محمدشاه قاجار با رنسانس در اروپا، باعث ایجاد شیوه جدید تاریخ‌نگاری در ایران گشت. این شیوه در ابتدای امر، خود را در تاریخ شهرها متجلی ساخت و سپس در دوران مشروطه و پس از آن به بیان نو و جدیدی در تاریخ ایران تبدیل گشت.

اعتمادالسلطنه در عصر ناصری از زمره کسانی بود که با ایجاد وزارت انطباعات و تربیت محققان و مورخان، پایه این بنا را محکم نمود؛ اگرچه بسیاری بر این اعتقادند که کتب متعدده وی نیز نتیجه زحمات همین شاگردان بوده است. از زمره شاگردان وی، افضل‌الملک بود. او خود را در مقدمه‌افضل‌التواریخ چنین معرفی می‌کند: «این بنده غلام‌حسین خان افضل‌الملک، مستوفی دیوان همایون اعلی، ابن مرحوم مهدی‌خان بن علی‌خان بن ابراهیم خان انور ابن وکیل‌الرعا یا کریم‌خان زند».^۱

نگارنده مدینه‌الادب ذیل ادیب کرمانی درباره وی می‌نویسد:

«پدرش از تعدیات حسین‌خان نظام‌الدوله به طهران آمده امام قلی میرزا عمادالدوله از وی در نزد ناصرالدین شاه تقویت کرده و وی در طهران ساکن شده، دختر آقا سیدمحسن کاشانی را به زنی برده، افضل‌الملک در صبح بیست و پنجم محرم سال هزار

---

۱. ایرج افشار، مقدمه جلد سوم افضل‌التواریخ، مجله یغما، ۱۳۴۲، ش ۵.

و دویست و هفتاد و نه هجری از وی متولد شد و چون به حدّ رشد و تمیز رسید، به تحصیل علوم پرداخته در مقامات علمی از انشاء و حساب و فقه و اصول و حکمت و کلام و فلسفه و تاریخ قدیم و جدید ایران و تفسیر و عروض و قافیه به مرتبه عالی رسیده...»^۱ «در بدو امر و ایام جوانی از مترجمین دارالترجمه بوده، روزنامه‌های عربی که از اسلامبول و مصر برای ناصرالدین شاه می‌فرستادند، مشارالیه مطالب سیاسی و پلیتیکی آن را ترجمه کرده، کتابچه ساخته به حضور پادشاه می‌برد و روزها در سردر ارک، که دارالترجمه دولتی بود، با چند نفر مترجمین السنه خارجی حاضر خدمت بود». به نظر می‌رسد که در همین زمان است که در دربار و در وزارت انطباعات در ذیل خدمت اعتمادالسلطنه درآمد و نسبت به ضبط تاریخ شهرها اقدام نمود که در همین متن اشاره به حکومت ظل‌السلطان در اصفهان می‌نماید و تاریخ ۱۳۰۱ هجری قمری را ضبط می‌کند.

در سال ۱۳۰۷ هجری قمری به خراسان رفت و به سمت ندیمی رکن‌الدوله منتخب و به ندیم‌باشی مخاطب و ملقب گردید.

«چندی حکومت رادکان و چناران و پنج طایفه اکراد نزدیک قوچان^۲ و سه طایفه رشوانلو و پهلوانلو و بروانلو و تحویل‌داری جنس دیوانی خراسان و چندی حکومت خاف و تربت‌حیدری و پیشکاری و مالیات سبزوار و تصفیه مالیات قوچان و چندسالی ریاست دارالانشاء دفتر خراسان به عهده وی بود... و چندی هم پیشکار مالیات قم و ساوه و زرنده بوده است».^۳

پس از قتل ناصرالدین شاه در ۱۳۱۳ هجری و تثبیت امین‌السلطان در صدر اعظمی، نگارنده به دلیل روابط حسنه‌ای که با امین‌السلطان داشت، به دربار مظفری راه پیدا کرد.

۱. مدینه‌الادب، ذیل ادیب کرمانی، ص ۸۶.

۲. منظور از پنج طایفه، ایل چمشگزک است که شاه عباس اول از غرب کشور به قوچان فرستاد جهت جلوگیری از حملات ازبک‌ها و ترکمن‌ها و آن پنج طایفه، زعفرانلو، شادلو، کاوانلو، عمارلو و قراچورلو هستند. (رمضانعلی شاکری، اترکنامه، ص ۵۴).

۳. مدینه‌الادب، ذیل ادیب کرمانی، ص ۸۶.

چون «نوبت سلطنت در اوایل سنه هزار و سیصد و چهارده هجری [۱۳۱۴] به مظفرالدین شاه رسید، به صدور دستخط شاهانه و فرمان دولتی امر و مقرر گردید که هر ساله تاریخ دولتی و وقایع سلطنتی و تغییر و تعیین وزرا و حکام را به راستی و درستی بنگارد و هر ساله جلدی به حضور همایونی تقدیم کند و اضافه مرسومی در ازاء این خدمت به مشارالیه داده می‌شد».^۱

این روش همچنان ادامه داشت تا زمانی که میرزا علی اصغرخان امین‌السلطان در سال ۱۳۱۹ هجری قمری به دستور شاه از صدارت کناره گرفت و شاهزاده عبدالمجید میرزا عین‌الدوله نوه فتحعلی شاه به صدارت برگزیده شد.

«وی به افضل‌الملک، که اظهار عقیدت و خلوص به میرزا علی اصغرخان می‌کرد، بی‌محبت شده سیصد و چهل تومان از حقوق دیوانی وی را کاسته ضبط دولت کرد. مشارالیه [نیز] آن تاریخ را ننگاشت».^۲

با صدور فرمان مشروطیت و عزل عین‌الدوله، میرزا نصرالله خان نائینی [مشیرالدوله] به صدارت منصوب و پس از فوت شاه در ابتدای حکومت محمدعلی شاه همچنان باقی بود. در این زمان افضل‌الملک «عریضه‌ای به محمدعلی شاه نوشته از بی‌حرمتی شاهزاده عین‌الدوله شکایت کرد. دوباره به صدور دستخط شاهانه و همراهی صدراعظم، مواجب مقطوعی دربارهاش برقرارگردید و به ایالت خراسان نزد رکن‌الدوله ثانی که با وی مصاحب بود، به سمت ریاست دفتر و منشی‌باشی‌گری به خراسان رفت و در سال دیگر که رکن‌الدوله به ایالت کرمان منصوب گردید نیز با وی به کرمان رفت. در سه سفر خود به خراسان، سه سفرنامه نوشته است که جغرافی و شرح حال رجال و صورت مالیات آن سامان در آن ثبت و ضبط است. سفرنامه‌ای هم در باب کرمان و راه لوت نوشته که مطالب تاریخی در آن مندرج است. کزت ثانی هم که رکن‌الدوله ثانی علی‌قلی میرزا به ایالت خراسان و سیستان منصوب شد، وی نیز به ریاست دارالانشاء ایالتی انتخاب شده به ارض اقدس رفته به صدور احکام و ارقام و تحریرات دولتی و ایالتی

۱. مدینه‌الادب، ذیل ادیب کرمانی، ص ۸۷.

۲. همان.

می پرداخت».^۱

بعد از فتح تهران و سقوط حکومت محمدعلی شاه و پایان استبداد صغیر، در دوران ریاست وزارت علاءالسلطنه و وزارت داخله عین الدوله در سال ۱۳۳۱ هجری قمری به معاونت حکومت مازندران انتخاب شده و ماهی صد و پنجاه تومان حقوق دیوانی به او داده شد. در این سفر وی «جغرافی تمام بلوک مازندران که ابتدا از لواسان و دماوند و فیروزکوه است و تاریخ قدیم و جدید آن مملکت را نگاشته و چون حاکم مازندران در آن هنگام رکن الدوله بوده آن را رکن الاسفار نامیده...».^۲

وی پس از یک سال به طهرانش احضار کردند از آن پس دیگر به خدمت دیوانی نپرداخته، اغلب اوقات به مطالعه کتب سیر و تواریخ و دواوین شعرای باستان از عرب و عجم اشتغال داشت. دیوان نظم و نثر و مقاله عربی او که مناظره با مرحوم فضل الله بدایع نگار است، در آستانه رضویه سپرده شد و مرحوم میرزا داود ملاباشی رحمهماالله جمع آوری کرده و دیباچه بر آن نگاشته و آن نظم و نثر مدون شده با دو نسخه در کتابخانه خود وی موجود است.^۳ افضل الملک در بیست و سوم محرم سال ۱۳۴۸ هجری قمری برابر با ۱۳۰۸ هجری شمسی و ۱۹۲۹ میلادی در تهران از دنیا رفت.

آثار افضل الملک را خانم منصوره اتحادیه و آقای سیروس سعدوندیان در مقدمه افضل التواریخ به ترتیب بر شمرده اند:

۱. افضل التواریخ: اشتمال بر بیان واقعات عهد مظفری از سنه ۱۳۱۳ الی ۱۳۱۷ هجری قمری.

۲. رکن الاسفار که پیشتر شرح آن گذشت.

۳. سحر و ساحری و سفرنامه ناصری.

۴. سفرنامه خراسان و کرمان.

۵. کتابچه تفضیل و حالات دارالایمان قم.

۶. سفرنامه قم یا تاریخ و جغرافیای قم.

۲. همان.

۱. مدینه الادب، ذیل ادیب کرمانی، ص ۸۷.

۳. همان.

۷. ظفرنامه عضدی.

۸. کراسه المعی.

۹. تاریخ صدور قاجاریه.

۱۰. صدرالتواریخ.

۱۱. قرن السعادة یقرن السعادتین.

۱۲. ترجمه اعلام الناس بما وقع للبرامکه من بنی عباس.

۱۳. افضل التفاسیر.^۱

اما در مقدمه سفرنامه خراسان و کرمان آثار وی را این گونه معرفی می نماید:

۱. تاریخ افضل در سه جلد. جلد اول به نام جلوس مظفری و جلد دوم افضل التواریخ و جلد سوم وقایع سال ۱۳۲۴ هجری قمری که به دستور امین السلطان نوشته شده است.

۲. کراسه المعی یا کراسه اعتمادی.

۳. سفرنامه خراسان و کرمان.

۴. سفرنامه قم که در آن از اسناد مستوفیان استفاده کرده است.

۵. ترجمه اعلام الناس بما وقع للبرامکه من بنی عباس.

۶. قرن السعادتین.

۷. سفرنامه کلاردشت.

با مقایسه این دو فهرست خوانندگان تفاوت و کاستی آنها را درمی یابند، اما مهمتر از همه این که در هیچ کدام از این دو فهرست عنوان سفرنامه اصفهان یا تاریخ اصفهان به چشم نمی خورد. با توجه به تحریری بودن متن، مسلم می شود که این نسخه از دست نوشته های نگارنده در عهد جوانی و عهدناصری است؛ از این رو شاید بتوان آن را به عنوان یک تجربه به حساب آورد یا از جمله آثاری دانست که در آن زمان از طرف اعتمادالسلطنه به عنوان یک کار ضعیف رد شده باشد.

۱. افضل الملک، میرزا غلامحسین خان: افضل التواریخ، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، ص

بهرحال این نسخه در حال حاضر به شماره ۷۹۷۶ کتابخانه مجلس شورای اسلامی وجود دارد و در فهرست نسخ خطی این کتابخانه در جلد بیست و ششم معرفی شده است. این نسخه توسط فرزند وی در ۱۵ خرداد ۱۳۱۴ به کتابخانه مجلس اهدا شده است.

نسخه‌ها همان طور که ذکر گردید، تحریری و به خط و نگارش خود نویسنده است و هیچ کاتبی آن را پرداخت ننموده و تنظیم نکرده است، بنابر این جای تردیدی نیست که در آن اشکالات دستوری و لغوی باشد. در تصحیح سعی شده که اصل نسخه حفظ و امانت رعایت گردد و اگر نیاز به تغییر بود، که در پاورقی آورده شود.

از آنجا که این اثر، نسخه بدلی نداشته، مطابقت آن با کتبی بوده است که خود نگارنده آن را به عنوان منابع معرفی و از آنها بهره جسته است. مهمترین منبع، رساله محاسن اصفهان و ترجمه این رساله است. این رساله به زبان عربی است و آن را مفضل بن سعد بن الحسین المافروخی الاصفهانی نگاشته است. این شخص منسوب است به المافروخی به مافروخ بن بختیار جد مؤلف است که واژه مافروخ بختیار از کلمات ماه و فرخ گرفته شده است و او از اولاد آذرشاپوران بن آذرمانان الاصفهانی است. محاسن اصفهان را وی بین سال‌های ۴۶۵ تا ۴۸۵ هجری قمری نوشته است و او معاصر آل ارباب ارباب شجاع محمد بن چغری بیک داود بن میکائیل (مقتول در ۴۶۵) و فرزندش ابی الفتح ملک‌شاه بن آل ارباب (متوفی ۴۸۵) نگاشته است.

این کتاب را حسین محمد بن ابی‌الرضا علوی آوی نیز با رعایت همین نظر، به نام خواجه معرفت‌پژوه فاضل نواز، غیاث‌الدین محمد بن خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی به قالب فارسی درآورده و آن را در سال ۷۲۹، یعنی در ایامی که این خواجه وزارت ابوسعید بهادرخان را داشته به او تقدیم نموده است و آن را ترجمه رساله محاسن اصفهان^۱ نامیده و این کتاب مهمترین منبع نگارنده در سفرنامه اصفهان است.

غیر از متن فوق‌الذکر، از کتاب قلاید اشرف و کتاب اصفهان حمزه اصفهانی نام می‌برد

۱. حسین بن محمد بن ابی‌الرضا آوی، ترجمه محاسن اصفهان، به اهتمام عباس اقبال.

از ترجمه‌های سفرنامه‌نویسانی چون شاردن و کمپفر و تاریخ سرجان ملکم و درّه نادری از منابع مهم تاریخی این اثر باید یاد کرد. این جانب پس از بررسی نسخه‌های تصحیح شده و اسناد و مدارک مجلس شورای اسلامی، متوجه ارزش این رساله شده و آن را جهت تصحیح انتخاب نمودم که با همکاری این مرکز خوشبختانه پس از تصحیح، مقابله و تنظیم، برای چاپ آماده گردید.

ویژگی‌های این نسخه به شرح زیر است:

۱. این اثر دارای خط تحریری است و هنوز به دلایل نامشخص برای چاپ یا استفاده دیگری تنظیم نشده است.
  ۲. در این نسخه از بناهای عهد صفوی که بیشتر به دست ظل‌السلطان نابود شده و همچنین از دژ قدیمی طبرک سخن گفته شده است.
  ۳. نام روستاهایی که امروزه حتی اسمشان به روی نقشه جغرافیا نیست و یا از آنها خرابه‌هایی باقی مانده، در این کتاب آمده است و نیز درباره ارزش زمین‌های کشاورزی و نوع محصول آن سخن گفته می‌شود.
  ۴. محدوده سیاسی اصفهان با توجه به طول و عرض جغرافیایی آن مطرح می‌شود که امروزه مرزهای این استان بر همین مبنا مشخص گردیده است.
  ۵. پاره‌ای از ابنیه را هم خود نویسنده بدانها اشاره نکرده در حالی که از مناطق مهم عهد صفوی بوده و این شاید بدان دلیل است که در زمان نگارش این اثر هم، این بناها از بین رفته و یا ایجاد نشده بود، نظیر باغ مگه و مناره شاخ‌ها و... که کمپفر به ویژه آن را شرح داده است. ما سعی کرده‌ایم که بخش تعلیقات را به شرح بناهایی که امروزه در اصفهان موجود نیست، و نیز معرفی بعضی اشخاص برجسته اختصاص دهیم، چرا که پرداختن به بناهای موجود را موجب اطاله کلام دانستیم.
  ۶. مؤلف همه جا واژه «کتابه» را به معنای کتیبه به کار برده است.
- لازم به تذکر است که درباره اصفهان، که از عهد صفوی به بعد لقب دارالسلطنه داشته، کتب بسیار نوشته شده است که ما در تصحیح این کتاب از آنها بسیار بهره گرفتیم.

امید است مورد توجه محققان و دانش‌پژوهان و دانشجویان قرار بگیرد.

نکته آخر این که:

در متن این کتاب، هرجا نشانه ستاره (*) روی واژه‌ای آمده است، باید برای شرح بیشتر درباره آن، به تعلیقات آخر کتاب، که بر اساس حروف الفبا تنظیم شده است مراجعه کرد.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از کلیه عزیزانی که هر یک به گونه‌ای مرا در این مهم یاری داشته‌اند تشکر و قدردانی نمایم، بزرگانی چون آقایان: استاد عبدالحسین حائری، حجة الاسلام سید محمدعلی احمدی ابهری ریاست محترم کتابخانه مجلس شورای اسلامی، استاد علی اوجبی، دکتر عبدالحسین مهدوی، جمشید کیانفر، کاظم آل‌رضا، محمود نظری مسئول واحد تصحیح، واحد فیلموتیک سعید پالیزدار و سید حسین مرعشی، سرکار خانم اخوان‌فرد و اشخاصی که احتمالاً نامشان از قلم افتاده باشد.

ناصر افشارفر

تهران - اردیبهشت ۱۳۷۹

تصوير نسخة خطى

تصوير صفحة آغازين سفرنامه اصفهان

تصوير آخرين صفحة سفرنامة اصفهان

[اصفهان و جغرافیای طبیعی آن]

اصفهان

مفضل ابن سعد کتابی درباره اصفهان نوشته و آن را محاسن اصفهان خوانده است. در عهد مغول آن را به فارسی ترجمه کرده اند. در کتاب قلاید اشرف، بندی در آن پرداخته شده و حمزه اصفهانی و صاحب نسب نامه به لغت پارسی تفصیلی زیاد نوشته اند و اروپاییان زیاد [در مورد اصفهان] نگاشته اند.

اصفهان عرض شمالی آن^۱ از خط استوا سی و دو درجه و سی و هشت دقیقه است. طول آن شرقی است و از جزیره (فیره)^۲ که آخرین جزیره سیزده گانه خالدات^۳ است و همه آنها طرف مغرب واقع است و آن مبدأ طول قدما بوده تقریباً هفتاد درجه است و از (گرینچ)^۴، که مرصد طایفه انگلیس بوده و قریب به شهر لندن است و مبدأ طول آن طایفه می باشد، تقریباً پنجاه و یک درجه و پنجاه دقیقه است. عرض ناحیه این شهر، اطول امکانه آن از سر عقبه قهرود که به حسب قاعده جغرافی حد شمالی آن است، تا قریه

۱. س: + و.

۲. پراتز و عبارت داخل آن و همه پراتزهای دیگر نیز که در متن می آید از آن نویسنده کتاب است.

۳. خالدات: مجمع الجزایری است در اقیانوس اطلس در شمال غربی آفریقا، متعلق به اسپانیا؛ وسعت آن ۷۲۷۲ کیلومتر مربع؛ آب و هوای آن مطبوع است و به همین مناسبت به نام جزایر سعید معروف است. (دهخدا، ذیل خالدات).

۴. منظور نگارنده از گرینچ، همان گرینویچ است که از شهرهای حومه لندن، برکنار رود تایمز است و رصدخانه بزرگی دارد و نصف النهار مبدأ از این شهر می گذرد.

امین آباد که حدّ جنوب آن و اوّل خاک فارس است، تقریباً چهل فرسخ که یک صد و بیست میل جغرافیایی است. اطول این ناحیه از جبال لرستان بختیاری و خصوصاً زردکوه مرکزی، که منبع زاینده رود در دامنه آن است، تا مصب آن که بحیره گاوخونی^۱ است، یعنی منتها[ی] بحیره و اراضی شرقی بحیره که متعلق به آن است، تقریباً پنجاه فرسخ است که یک صد و پنجاه میل جغرافیایی است و این میل جغرافیا^۲ مطابق میل شرعی است. جبل معروف آن زردکوه است که بعضی زرکوه نوشته اند و کوه کرکس که در طرف [۲] شمال این ناحیه واقع شده و بعضی کوه های دیگر در هر محلی ذکر خواهد شد. زردکوه همیشه پربرف [است] و تا قریب چهارفرسخ شاخه های منشعبه از آن برف دائمی دارد. سرچشمه زاینده رود در دامنه کوه زردکوه است و از مغرب به مشرق جاری است و آن را زرّین کوه هم می گویند. مترجم صاحب محاسن نوشته است که بر این عرصه اصفهان، قریب هشتصد پارچه ده و مزرعه [وجود دارد] که هر کدام به مثابه شهری است و هر مزرعه از دهی بزرگتر است [و] با کثرت مکان معمور و قائم است و بعضی از آن نواحی و دهات از نهر زرّین رود مشروب می شود و از منبعی جاری می باشد که آن را چشمه جانان می گویند تا مغیضی^۳ که آن را گاوخونی خوانند واقع بر منتهای روی دشت سفلی بر طول پنجاه فرسنگ انتهای این آب ها که به بحیره گاوخونی می ریزد. در این ناحیه رودهای صغار دیگر نیز هست که هریک اسمی دارند و اشاره خواهد شد. بعضی امکان دیگر اصفهان از قنات مشروب می شود.

[موقعیت طبیعی] شهر اصفهان

شهر اصفهان طرف شمال زاینده رود واقع است و آن رود از کنار آن می گذرد و برای شهر نیز از آن رود، نهرها بریده و در داخل آن شهر برده اند، بعضی باغچه ها و خانه ها^۴ را سیراب کرده زاید آن باز به قرای نزدیک شهر می رود. زاینده رود از آن گویند که تمام

۱. در سراسر نسخه واژه «گاوخونی» به همین شکل آمده است.

۲. Mile، مایل برابر است با ۱/۶۰۹۷ کیلومتر.

۳. محل جمع شدن آب (دهخدا، ذیل مغیض).

۴. س: خانها؛ تا آخر نسخه چنین آمده که اصلاح شد.

مجرای آن چشمه سار است. چون در وقت کمی آب یا قطع آن، هر محل آن را سدّی بسته و آب آن محل را بالتمام به نهري می ریزند، قدری از آن محل گذشته از زمین رود چندان زایش نموده، آب جاری می شود [و] به اندک مسافتی به قدری آب حاصل می شود که نهري دیگر [۳] از آن درست شده به جای دیگر می برند و این در وقتی است که آب آن را در لنجان و غیره به جهت زراعت برنج گیرند و تمام، صرف آن کار می شود و الا آب آن هرگز قطع نمی شود. و آن را زنده رود نیز گویند که گویا همیشه زنده است. حاصل این سرزمین اکثر گندم و تریاک و تنباکو و ریناس^۱ و بزرکتان^۲ و گل رنگ و جو و ماش و عدس و برنج و نخود و سایر حبوب و تمام بقول و پنبه است. در این ناحیه معدن سرب و سرمه و مس کمی است. در کناره ها^۳ گوگرد و زغال سنگ نیز دارد. گویا در زمان قدیم در آن جاها کار می کرده اند.^۴

ناحیه اصفهان

مشمول است بر نه بلوک و هشت محل و دو قصبه و پنج ناحیه^۵ و این اسم و وضع اصطلاحی است که از پیش، من حیث التقریر داده اند:

اما بلوکات: جی، بُرخوار، قهاب، بُرلان، رُودشت، ماریین، لنجان، کرون، کراج است.

اما هشت محل: چهار از آن متصل است که زار^۶ و کیار و میزدج و گندمان باشد و اینها را چهار محل گویند که برای آنها علم شده است و چهار محل دیگر سمیرم و جرقویه و اردستان و قهپایه و هرند است که این دو قصبه آخری را با توابع آنها یک محل خوانده اند.

اما دو قصبه؛ نجف آباد و قمشه و توابع آن است و چنانکه گفته شد، این تقسیم من حیث الاصطلاح [۴] دیوان و دفاتر است و الا اردستان و ویر که قصبه قهپایه است و

۱. رنیاس، رناس، روناس: گیاهی است که با آن، جامه و ابریشم را رنگ می کنند. (دهخدا، ذیل روناس).

۲. دانه گیاه کتان که از آن روغن می گیرند. (دهخدا، ذیل بزرک). ۳. سن: کناره ها.

۴. نقره اصفهان معروف و در زمان ما، در موته، طلا و در شمال غرب است استان اصفهان، سنگ آهن استخراج

می شود و سرب و روی در روستای ایرانکوه و در جنوب اصفهان به دست می آید.

۵. س: + است. ۶. پراتتر و عبارت داخل آن از خود نسخه است.

هرند نیز قصبه‌اند.

اما پنج ناحیه: پنج قسمت فریدن را گفته‌اند و بدان نامیده‌اند، ناحیه ورزق، ناحیه چادگان، ناحیه گرجی، ناحیه کرچنبوت، ناحیه چنار رود.

[حدود جغرافیایی] شهر اصفهان

سه طرف آن بلوک جی واقع شده و طرف مغرب شهر بلوک ماریین است و شهر طولانی است و از جانب مغرب و از پل و دروازه معروف به مارنان (که قریه‌ای است)^۱ و طرف جنوب [زاینده] رود واقع است، می‌باشد و ابتدای شهر آن‌جا است و اول محله لُبان است و الحال حدّ آبادی جنوب شهر، نهر نیاصرم^۲ است که از کنار همان پل مارنان منشعب از زاینده رود است، شده و زاینده رود طرف جنوب این نهر واقع است و اراضی، کمی فاصله آن است. بعضی باغ و اکثر ساده است و آبادی ممتد است به طرف مشرق تا مقسم نهر نیاصرم مذکور که نزدیک دروازه معروف به ظله است و عرض شهر از کنار همین نهر از دروازه معروف به خواجه به طرف شمال ممتد و منتهی است به بارو و دیوار کهنه که بسیار از آن ریخته شده است. این شهر را قلعه و دیوار درستی نیست. حدّ جنوبی آن نهر نیاصرم است و حدّ شمال و مشرق هر دو بلوک جی است و چون جنوب زاینده رود نیز [جزو] بلوک جی است و آن به برز رود جی معروف می‌باشد، پس حدّ جنوبی جی نیز خواهد بود. طرف مغرب شهر [۵] بلوک ماریین است و حدّ آن اکثر نهر معروف به طیران می‌باشد و زاینده رود از میان بلوک جی می‌گذرد و شهر نیز در میان این بلوک واقع است.

این شهر را چهارده دروازه است: دروازه مارنان، دروازه سه پله، دروازه الیاران^۳، جوزدان، بیدآباد و اینها دروازه‌های طرف مغربند و دروازه چهاررو و دردشت^۴ و طوغچی^۵ اینها دروازه‌های طرف شمالند. دروازه جویباره^۶ و سید احمدیان و کران و

۱. پراتنز و عبارت داخل آن از خود نسخه است.

۲. از دیرباز به این گونه نهرها که از زاینده رود توسط اهالی منشعب می‌شود، مادی می‌گویند.

۳. نقشه شهر اصفهان: الیادان (فرهنگ جغرافیایی ایران، ج ۱۰، ص ۲۵). ۴. جغرافیای اصفهان: باب‌الدشت.

۵. جغرافیای اصفهان: تقچی. ۶. جغرافیای اصفهان: جویباره.

ظله، اینها دروازه‌های طرف مشرقند و دروازه خواجه^۱ و چهارباغ^۲ و اینها دروازه‌های طرف جنوبند.^۳

از دروازه خواجه، شارع^۴ بزرگ میان شهر ممتد است و اول آن چهارباغ معروف به صدری^۵ است که طرف مشرق این چهارباغ، آباد و محله خواجه است و ازین شارع ممتد به طرف شمال و از قریب به مسجد جامع عباسی و کنار میدان نقش [جهان] شروع بازار است و این بازار بزرگ عام این شهر، و کشیده است تا کنار مسجد جامع عتیق و آنجا بازار منتهی می‌شود و راه از آنجا باز ممتد است تا دروازه طوغچی و به آن منتهی می‌شود و این شارع به خط مستقیم نیست، اما زمان سلاطین صفویه ابتدای بازار از دروازه حسن‌آباد، که زیر خواجه واقع و داخل شهر است، بوده و منتهی به دروازه طوغچی می‌شده و در فتنه‌های بعد از آنها خراب شده است.

[۶] محلات اصفهان

در قدیم شش بوده است: محله لبنان مغرب جنوبی شهر و باغ کاران مشرق جنوبی شهر که الحال آن را خواجه گویند و بعضی امکان آن هنوز به باغ کاران معروف است. محله کران وسط مایل به مشرق. محله چنبلان که آن را چمبلان* خوانند، وسط مایل به مغرب. محله جویباره که آن را جویباره گویند، شمال مایل به مشرق. محله در دشت، شمالی مایل به مغرب. هریک از این محلات مثل شهری بزرگ بوده‌اند. اتصال و انفصال آن [ها] با یکدیگر معلوم نیست و معلوم نیست که هرکدام از آنها به چند اسماء و محل تقسیم شده است و بعضی از آنها در تاریخ محاسن اصفهان دیده شده، مثل گلبار - به ضم

۱. در متن نسخه از آغاز تا پایان واژه «خاجو» به همین شکل آمده است ولی در تصحیح «خواجه» آورده شد.

۲. جغرافیای اصفهان، به جای چهارباغ، دروازه دولت نوشته است.

۳. جغرافیای اصفهان از دروازه ساروج، که احتمالاً همان چهارروی متن است، و دروازه نو نام برده که در متن

نیست و محاسن اصفهان، نیز از شش دروازه نام می‌برد اسفیش، تیراوتیره، جوش، خور، ماه و یهودیه.

۴. شارع: خیابان.

۵. منسوب به نظام الدوله حاجی محمدحسین خان اصفهانی که وزارت اعظم فتحعلی شاه را داشت. وی به

تقلید شاه عباس اول، چهارباغی در امتداد پل خواجه به موازات پل اللهوردی خان و چهارباغ عباسی

ساخت که به نام وی چهارباغ صدری خوانده می‌شود.

کاف^۱ فارسی - و درکوشک که آن را باب القصر نوشته‌اند.

در جغرافیای عرب، اصفهان منقسم به دو قسمت بوده: یکی را یهودیه و دیگری را شهرستانه می‌گفته‌اند و این را جعل کرده‌اند.^۲

صفویه دروازه‌ها را بالا بردند و چهارباغ را از دروازه طوغچی قریب دو هزار قدم ساخته‌اند و مسجد ابوسعید بهادرخان آنجا بوده است و هر جایی به مناسبت، به محله [ای] معروف شد، از آن جمله چهل محله است: محله دولت، باغ جنت، عباس آباد^{*}، لنیان، چهارسو [ی] شیرازی‌ها، شمس آباد، چرخاب، حسن آباد، خواجه، ترواسکان^۳، ظلّه، پای قلعه^۴، قصرمنشی، کران [۷]، احمدآباد، یزدآباد، گلبار، جویبار، حسین آباد طوغچی، دردشت، آسنجان، فلفل چی، چنبلان، جمال کله، نیماورد^۵، مسجد حکیم، دروازه نو، شاه شاهان^۶، بیدآباد، شایشی، محله نو، درکوشک، دروازه دولت، مُستهلک، محله خیابان، مورنان^۷، مورچال، فاوجان.

سه محله آخری با آن که متصل به شهر است، اکنون جزو قریه محسوب [می‌شود] و اکثر محلات مشتمل بر چندین محله جزو بوده چنانچه جویباره محتوی است بر محله میدان امیر، و دارالبطیخ^۸، سید احمدیان^{۹*}، درب دریچه، سلطان سنجر، یازده پیچ، پاشاخ و غیرها و جویباره خاص در میان واقع شده و همه آنها به قدر شهر معتبری است و بعضی محلات در فتنه افغان خراب شده، اصلاً آبادی ندارد. چنان که ظلّه و چرخاب و حسن آباد و عباس آباد و باغ جنت و فلفل چی و آسنجان تمام خراب شده است و محله جویباره از همه بزرگتر بوده است.

۱. س: به کاضم ف.

۲. در حاشیه آمده است: مثل مرتبیه النحاس در اندلس نزدیک بحر ظلمات.

۳. امروزه تلواسکان شرق خیابان ملک اصفهان است.

۴. امروزه پای کوشک خوانده می‌شود.

۵. کوی نیماورد از جمله مشهورترین و پرجمعیت‌ترین محلاتی است که شاردن از آن یاد می‌کند و مسجد ذوالفقار و کوچه جمال از نقاط دیدنی آن جا است. (سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی، ص ۱۴۹۴)

۶. شهشهان امروزی.

۷. مارنان امروزی.

۸. در نقشه شهر اصفهان دارالصبح آمده این محله را شاردن پرجمعیت‌ترین کوی شهر نوشته است. علت این نام‌گذاری هم آن بوده که کاخ حسن آشپز عهد شاه عباس اول در آن واقع شده وی در آغاز جوانی آشپزی ساده و تنک مایه بود سپس مدرسه دارالبطیخ را بنا نهاد. (سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی، ص ۱۴۷۷)

۹. سید احمدیان در نقشه شهر اصفهان آمده است.

بناهای معروف اصفهان

یکی قلعه طبرک* است و [بانی]^۱ آن معلوم نشده و از محلات شرقی واقع است و آن را الحال پای قلعه می‌نامند و آن قلعه معتبری است. دیوار و بارو و مشیر حاجب همه به جای خود است. بعضی نسبت آن را به رکن الدوله حسن ابن بویه می‌دهند و بعضی پیشتر از آن می‌گویند و البته در زمان دیالمه آباد بوده است. مسجد و سرا و کاروانسرا و بازار [۸] و لوازم شهر را داشته است. فوت فخرالدوله دیلمی در این شهر واقع شده است. صفویه نیز آن را آباد داشته‌اند و خزانه آنها بوده است و الحال داخل آن به کلی خراب و به جز دیوار قلعه چیزی ندارد.

دیگر از آثار قدیم این شهر، دیوار خرابی است که دروازه طوغچی بر آن است و در بعضی امکنه شهر هم اثری از آن هست. آن را نسبت به گودرز کواد می‌دهند و بعید نیست از آن که او در آن زمان دیواری [به] دور شهر کشیده بود و بعضی به فیروز ساسانی و بعضی دیگر به کاکویه علاءالدوله دیلمی منسوب می‌دارند. در این‌که همه اینها در [دوران] تسلط خود دیواری در این شهر کشیده‌اند، شکی نیست. آن را اگر نسبت به علاءالدوله، که آخرین بانیان است بدهیم، محل تعجب است که دیوار به این قطر سه ذرع شاهی و بعضی جاها زیادتیر، چه طور خراب شده و دیوار قلعه طبرک که مقدم بر آن بوده تاکنون تازه و درست بماند.

دیگر از بناهای قدیم، مسجد جامع عتیق است - ذکر خواهد شد ان شاء الله.

---

۱. واژه داخل کروشه، به عوض واژه ناخوانای متن نسخه که ظاهراً «کننده» باشد، آمده است.

دیگر از آثار قدیم، پنج مناره بلند است :- یکی در مسجد کوچکی مشهور به مسجد علی در محله گلبار و معروف به مناره مسجد علی است که در زمان سلاجقه ساخته شده و بانی [آن] معلوم نیست. و نیز در آخر محله گلباره مناره [ای است که] به مناره خواجه علم* معروف است؛ در محله جویباره هم چند مناره دارد که منار ساریان و منار چهل دختران و منار ته‌برنجی می‌نامند و منار ساریان بلندتر و بهتر ساخته شده است. دیگر در جویباره، محلی است که آن را [۹] دارالضیاء خوانند دو منار پستی دارد. در محله دردشت نیز همین‌طور چیزی دارد و هیچ یک قابل ذکر نیستند.

ابتدای آبادی این شهر، از شاه عباس بزرگ است. پیش از آن شاه اسماعیل و شاه طهماسب هم جا به جا قلیل بنا نموده‌اند و شاه عباس عمارات دولتی را به همان محل بنای جدّ خود شاه اسماعیل که باغی ساخته و به نقش جهان موسوم نموده طرح انداخت و بیوت و قصور عالیه ساخت و میدان وسیع نقش جهان را بنا کرد که کنون به همان وضع موجود است و قصر سردر دروازه بزرگ عمارات معروف به علی قاپی را بساخت.

بازار قیصریه طرف شمال میدان و چهار بازار اطراف میدان را نیز بنا کرد. بازار قیصریه [بازار] وسیع و دکه‌های آن از سنگ عریض ساخته و متن بازار نیز سنگفرش است. دکان‌ها را دو طبقه ساخته‌اند. زیر و بالاخانه دارد تمام از آجر و بسیار خوش نماست و بزّازان در آن نشسته‌اند. ضرابخانه و کاروانسرای معروف به شاه در آن واقع است. این بازار چندان طویل نیست. به عقب آن، بازار چیت‌سازها است به همان وضع و به آن ارتفاع نیست و در آن چهار بازار نیز ساخته شده و سر در این قیصریه به طرف میدان ایوانی خوب ساخته شده و دروازه بازار بر آن است؛ در ایران نظیر ندارد. مهندسین نقشه‌ها برداشته و نتوانسته‌اند مثل آن را بسازند.

از جمله عمارات دولتی، عمارت تالار طویله* است. تالار آن چندان تعریف ندارد [۱۰] چون که سر طویله اسبان خاصه بوده و پادشاه آنجا به نظاره اسبان آمده ساعتی می‌نشسته، چندان اهمّی در وضع بنای آن ننموده است. اما حوضخانه جنب آن مایل به شمال روی به مشرق معروف به اطاق مروارید ساخته شده و تمام آن تذهیب و

زرکشان است. و نیز عقب آن تالار حوضخانه، عمارت دیگر است، که آن را عمارت اشرف گویند [و] ظاهراً اشرف افغان در آن ساکن بوده است، کمال امتیاز را دارد.

دیگر از عمارات عالیۀ دولتی، عمارت چهل ستون است و آن را شاه عباس ثانی ساخته؛ وضع آن مرکب از طرز عمارات چین و فرنگستان و ایران [است] به خوبی آن عمارت، در تمام ایران نیست. تالار عالی با سقف آینه و ستون‌های غریب چوبی که در زیر^۱ چهار عدد میان آنها که مشرف بر حوض میان آنهاست سنگی بزرگ و اطراف آنها را صورت شیر یال‌دار ساخته و حجاری به کمال خوبی نموده‌اند و حوض در میان این چهار ستون که اطراف آن سنگ مرمر فرش است، می‌باشد و از دهان آن شیرها می‌گذرد. روی آنها به جانب حوض است، راه و سوراخ آب هست که در حوض می‌ریخته. در سقف آن مهندسان کارهای غریبه کرده‌اند. در استحکامش مبالغه‌ها نموده‌اند و در عقب آن تالار، طنابی است، بس زیبا که آن را سقف رفیع به سرچشمه زده و مرمت به تذهیب زرکشان نموده و در نماهای آن صورت بعضی از سلاطین صفویه را ساخته‌اند. صورت شاه اسماعیل و هر دوی شاه عباس موافق است و صورت شاه طهماسب [۱۱] بزرگ مخالف. چنان معلوم می‌شود که آن صورت‌ها را به وقت دیگر، در اواخر [عهد صفوی] ساخته‌اند. زیرا که مجالس موافق نیست. اشجارات در میان باغی است که به همان باغ چهل ستون معروف است و پیش روی عمارت دریاچه بزرگ سرتاسر باغ ساخته‌اند.^۲

دیگر از عمارات عالییه و مکان‌های باصفا، عمارت و باغ هشت بهشت است که آن را شاه سلیمان صفوی بنا نموده، مقرنس و تذهیب ساخته و کنون در عهد حکومت حضرت والا ظل السلطان آن را دارالفنون و مکتب‌خانه انواع علوم نموده‌اند و به مدرسه همایونی* موسوم است.

از جمله عمارات دولتی، عمارت صدری است، که حاجی محمد حسین خان

۱. س: + که در زیر.

۲. کمپفر در سفرنامه خود باغ‌ها و عماراتی را که متصل به چهلستون بودند، نام برده و به وصف آنها می‌پردازد؛ نظیر باغ خلوت، انگورستان، اصطبل، باغ گلستان، باغ اوج مرتبه و دو برج کیوترخانه با عماراتی زیبا و بی‌نظیر (رک: سفرنامه کمپفر، صص ۲۰۷ - ۲۱۲).

صدر اعظم اصفهانی ساخته است، دو دست است؛ تالاری عالی دارد و اطراف آن عمارات و بیوتات خوب ساخته [است].

دیگر از جمله عمارات، عمارت معروف به سرپوشیده و عمارت رشک جنان* است و آنها را مرحوم سیف الدوله سلطان محمد میرزا ساخته و کنون حضرت ظل السلطان به تزئین و آیین پرداخته و مقرّ و مرکز حکومت فرموده اند.

دیگر باغی است متصل به آن [بنای] سرپوشیده معروف به باغ کاج و آنجا باغ مختصری بود که مرحوم سیف الدوله بنا نهاده اند و عمارت دیگر داشت که الآن ظل السلطان عمارت خوش نمایی در آنجا ساخته و دیوان مظالم و دفترخانه مبارکه اصفهان را در آنجا مقرّر داشته اند. و چند دست از عمارات شاهی قدیم از صفویه در فترت افغان خراب شده است که اثری ندارد.

[۱۲] از جمله محله های معتبره در محله دولت میدان نقش جهان است که پیش روی عمارت دولتی به طرف شرق ساخته شده و در کمال وسعت است و مجرّه های زیر و بالا اطراف آن [را] برای منزل و محل لشکر ساخته اند و در دروازه در آن به عمارت شاهی گشاده که سر در یکی علی قاپی است و دیگری سر در مختصری دارد مشهور به سر در خورشید و گویا اولی راه به دیوانخانه و دویمی راه به اندرونخانه بوده است. دروازه قیصریه به طرف شمال این میدان و در مسجد جامع عباسی محاذی آن به طرف جنوب می باشد و طرف شرق میدان مواجّه عمارات دولتی، ایوان و در مسجد معروف شیخ لطف الله* است و در جنبین قیصریه بر طبقه بالا نقاره خانه دولتی است و حوض بزرگی پیش روی در قیصریه ساخته شده و در اطراف میدان، نهری که کناره های^۱ آن از سنگ است، درست نموده و آب از آن جاری بوده است و به مرور ایام درین میدان خرابی راه یافته، در این اوقات حضرت ظل السلطان آن را در مرمت صورت نوی داده و پایین جوی ها را جوی دیگر طرح کردند و درختان چنار و گل نشانیده و کنون جایی باصفا است. طول این میدان پانصد ذرع شاه و عرض آن، یک صد و شصت ذرع است.

۱. س: کناره های.

دیگر جنب عمارات شاهی به طرف شمال، میدان کوچکی است که آن را میدان چهار حوض* [۱۳] گویند. اطراف آن حجره و محل لشکر است. سیف الدوله مرحوم سلطان محمد میرزا سردر مختصری بر سر دروازه آن به عمارات طرف جنوب ساخته بود و به آن میدان نیز خرابی یافته و حوض وسط آن از حیث ارتفاع افتاده بود. نواب ظل السلطان آنجا را نیز مرمت کرده محل لشکر و سرباز قراردادند و در حوض آن آب جاری ساخته و در چهارگوشه آن چهار باغچه طرح کرده و درختان سایه دار نشانده، گلکاری کردند.

و نیز از جمله امکنه معروفه اصفهان یکی چهار باغ شاه عباسی است و معروف به چهار باغ کهنه است. چون شاه عباس عمارات خود را در آنجا بساخت و امرای او نیز طرف جنوب آن عماراتی زیاد ساخته آن محل را به محله دولت موسوم نموده اند. اگرچه قلعه نداشته و حصاری نکشیده. ولی دری از دیوار بست آن به طرف مغرب سمت محله های نوآباد بوده بگشاد و آن را دروازه دولت نام نهاد و از آنجا خیابانی در جنب همین عمارت دولتی به طرف جنوب تا کنار زاینده رود، که الحال موسوم به چهار باغ است، طرح انداخت مشتمل بر دو باغچه و در میان راهی سنگ بست و جوی سنگی در میان درست نموده در کنار باغچه درخت چنار و گلکاری ها نشانیدند و باغ های و سردرها و حوض های بزرگ و آبشارها که در این خیابان ساختند، شرحی جدا خواهد و دو طرف این خیابان را باغ های بزرگ و سردرها بنا نموده و محاذی هر سر دری در میان چهار باغ، حوضی بزرگ درست نمود. [۱۴] و این چهار باغ الحال رو به خرابی آورده است. چهار باغ منتهی است به پل بزرگ شاه عباسی معروف به سی و سه چشمه و باز محاذی آن، خیابانی طرح انداخته کوتاه و منتهی نموده اند به بلندی، که اول چهار باغ علیا است و این چهار باغ^۱ را نیز شاه عباس اول طرح انداخته و سنگ بست آن در زمان دیگران شده است و این خیابان طویل تر از خیابان اول است، اما عرضش کمتر است و در

۱. وجه تسمیه خیابان چهار باغ عباسی بر این اساس است که سابقاً چهار باغ مو در این مکان وجود داشت که وقف مسجد بوده است، شاه عباس که میخواست چنین خیابانی بسازد، این باغها را اجاره ابد کرد و سالیانه دویست تومان مال الاجاره میپرداخت. (سفرنامه شاردن، ترجمه حسین عریضی، ص ۱۵۰).

اطرافش باغ‌ها و سردرها دارد. از ابتدای چهارباغ که پیش دروازه دولت است تا باغ هزار جریب، که آخر چهارباغ علیا است، مجموعاً دو چهارباغ و [یک] پل بر سبیل تحقیق یک میل شرعی است و این را منتهی نموده‌اند به باغ عباس آباد که قریب به دامنه کوه صفه [است] و بین الانام^۱ به^۲ «باغ هزار جریب»^{*} اشتها دارد، چه به حسب مساحت هزار جریب شاه بوده و مشتمل بر ده قطعه که هریک به طرف جنوب بلندتر از قطعه شمالی آن است و در هر یک چند آبشار و عمارت داشته آبی مخصوص از زاینده رود برای آن آورده بودند و اهل فرنگ در زمان آبادی آن باغ را دیده‌اند [و] نوشته‌اند که: «امروز در ممالک مثل این باغ موجود نیست».

بالجمله آن باغ در فترت افغان روی به خرابی نهاده و در اواخر دولت زندیه دیگر اثری به جز زمین و دیوار از آن باقی نماند و آن چهارباغ علیا، یعنی چهارباغ بالا، نزد عوام آبادی اجمالی داشت، درین سنوات به کلی خراب گشته، کمی از باغات آن باقی مانده است. [۱۵] و دیگر از بناهای دولتی، چهارباغ صدری است که آن را حاجی محمدحسین خان صدراعظم اصفهانی، قرینه چهارباغ کهنه بر سر راه شیراز ساخته است. طرف غربی آن، محله چرخاب و حسن آباد [واقع شده] که هر دو خراب است و مشرق آن، محله خواجه است و آباد است. آن را منتهی نموده به نهر نیاصرم و راهی با دو طرف باغ از آن نهر به بالا ساخته و متصل به زاینده رود نموده قریب به پل حسن آباد^۳ که حالا مشهور به پل خواجه است و دروازه خواجه را بر سر آن راه در کنار رود او نهاده است. این چهارباغ موسوم به فتح آباد است و به جانب جنوب پل، باز چهارباغی مختصرتر از آن طرح انداخته موسوم به امین آباد و ممتد است به دروازه تخت فولاد^۴ و اطراف این هر دو چهارباغ به قاعده باغ‌ها و سردرها ساخته و مقابل حوضی ساخته شده در آخر امین آباد، بقعه‌ها پرداخته از جمله آنها بقعه مشهور به نام آقا محمدکاظم شاعر [با] تخلص واله^{*} است.^۵ چهارباغ فتح آباد خرابی به آن راه یافته اما هنوز وضع باغ دارد و

۱. بین الانام: میان مردم. ۲. س: + بهزار. ۳. دیولافوا آن را حسن یک نوشته است.
 ۴. این ناحیه از نام سرداری که به واسطه فتوحات درخشانش او را پولاد بازو لقب داده بودند، مشتق شده است. (سفرنامه شاردن، ترجمه حسین عریضی، ص ۱۸۳).
 ۵. س: واله تخلص است.

امین آباد خراب و به جز خیابانی ساده از آن چیزی باقی نیست. و از جمله عمارات دولتی معروف عمارت هفت دست* و عمارت آینه باغ سعادت آباد* است. هفت دست [را] به وضع عمارات قدیم در نهایت استادی و استحکام ساخته‌اند و هفت دست بوده و الحال یکی از آنها باقی مانده است. این هفت دست برکنار زاینده‌رود [و] طرف جنوب آن واقع است و همچنین طرف مغرب باغ سعادت آباد است. [۱۶] رودخانه [در] منظر آن واقع شده. تالار بزرگ آینه‌کاری دارد و عقب آن طنابی [به] خوبی پرداخته گویا این تالار و عمارت دیوانخانه آن هفت دست بوده است و آن اندرونی این. و از جمله عمارات آن جا کنون عمارتی است که در عقب هفت دست در زیاده از سی سال به حکم پادشاه جم‌جاه ساخته‌اند، محلّ معتبر خوبی است.

باغ سعادت آباد باغی است وسیع [که] از طرف مشرق تا پل خواجو و چهارباغ امین آباد ممتد است. دو عمارت در آن است و در پشت آن یک عمارتی دیگر است. مشهور به نمکدان که آن را کلاه فرنگی نیز گویند. طرف جنوب این باغ تخته فولاد است. دروازه بزرگ بدانجا دارد نزدیک به تکیه میرفندرسکی و این باغ و عمارات هم، بعضی خراب و بعضی رو به خرابی است.

از جمله امکنه معروف اصفهان تخته فولاد است که آن طرف جنوب نیمه شرقی شهر واقع شده است. آبادی و قریه هم دارد. قبرستان وسیعی در آن است که از قدیم بوده؛ قبور میرابوالقاسم میرفندرسکی و میراسماعیل خاتون^۱ آبادی و آقا محمد میرآبادی و فاضل معروف به هندی و ملا مهرباب مازندرانی و آقا حسین و آقا جمال خوانساری و میرزا محمدعلی ابن میرزا مظفر و شیخ محمدتقی و بابا رکن‌الدین در آنجا است و بعضی [از آنها] بقعه مخصوص هم دارند.

اما سایر امکنه معروفه اصفهان

در این زمان، دویست و ده مسجد و مدرسه هست. از مساجد، چهار آنها مسجد جامع بزرگ و یک مسجد قابل خیلی تعریفی و بعضی دیگر [۱۷] قابل ذکر نیست؛ از جمله آن چهار

۱. س: خواتون.

مسجد یکی مسجد جامع عتیق است و به مسجد جامع معروف است. بانی این مسجد سلطان ملکشاه سلجوقی است که به سرکاری خواجه نظام‌الملک بنا نموده کتابه^۱ به اسم آن پادشاه دارد. شبستان آن بسیار محکم بخصوص به نام آن وزیر بی‌نظیر مشهور است، در چهار سمت چهار ایوان رفیع دارد. سمت جنوب ایوانش بلندتر و عریض‌تر است. گنبدی خلف آن ساخته‌اند که کهنگی آن مشهود است. صفویه ایوان آن را مرمت زیادی نموده‌اند بلکه مظنون است که این ایوان از بناهای جد آنها است؛ کتابه^۲ به اسم آنها دارد. دو طرف این گنبد و ایوان را چهل ستون ساخته‌اند و بر بالا به طرف صحن، حجرات طلبه و غرفه‌ها بنا شده [است]. شبستان خواجه نظام‌الملک خیلی مستحکم است و تاکنون خللی بدان راه نیافته. دو ایوان مشرقی و مغربی آن به ایوان استاد و شاگرد اشتهاار دارد. و ایوان و صفه رو به قبله، [که] به صفه درویش اشتهاار دارد، بعد از ایوان جنوبی از سایر ایوان‌ها بزرگتر است [و] خرابی به آن راه یافته بود، تازه مرمت کرده‌اند و باز دو طرف این هم چهل ستون و بالای آن حجرات است. صحن مسجد وسیع و مهتابی متعدد دارد. حوضی میان مسجد ساخته‌اند و بر بالای آن عمارتی نموده‌اند. حوضی دیگر پیش روی صفه درویش است. در این مسجد از قطعات سنگ مرمر و تشبیک آنها و کتابه‌ها، چیزهای وصله و غریبه است. چون اصل مسجد به وضع قدیم، بلکه قطعه قطعه

۱. کتبه را مؤلف، کتابه آورده است. متن کتبه به خط کوفی ساده آجری چنین است: «بسم الله الرحمن الرحيم امر ببناء هذه القبة في أيام السلطان المعظم شاهان شاه الأعظم ملك المشرق والمغرب ركن الإسلام والمسلمين معز الدنيا والدين ابي الفتح ملك شاه بن محمد بن داود يمين خليفة الله أمير المؤمنين أعز الله نصرته؛ العبد الفقير إلى رحمة الله الحسن بن علي بن اسحق علي يد ابي الفتح احمد بن محمد الخازن»، (گنجینه اصفهان، ص ۷۶).

۲. در سمت راست مدخلی که صفه صاحب (ایوان جنوبی مسجد جمعه) به قسمت جنوبی آن (گنبد نظام‌الملک) وصل می‌کند فرمانی از شاه اسماعیل، مبنی بر منع گرفتن پول و صدور حواله به خانه‌ها و محلات اصفهان مورخ ۹۱۱ هجری به خط ثلث برجسته بر سنگ سفید و فرمانی دیگر از شاه طهماسب، مبنی بر بخشش دو هزار تومان مالیات اصفهان و توابع آن به خط ثلث برجسته، و همچنین کتبه کاشی‌کاری داخل صفه صاحب از عهد شاه طهماسب به خط کمال‌الدین حسین و خطوط بنایی داخل مقرنس‌های ایوان صاحب کتبه‌ای از اوزون حسن آق قویونلو و کتبه قرآنی هلال داخل صفه از سال ۹۳۸ هجری و کتبه‌های قرآنی نماهای خارجی ایوان جنوبی و کتبه نماي فوقانی صفه صاحب به نام شاه عباس ثانی مورخ ۱۰۷۰ هجری وجود دارد (نقل به مضمون از گنجینه آثار تاریخی اصفهان، صص ۸۶-۹۷).

در ازمنه متفرقه ساخته شده، نمایش زیاد ندارد. عقب این مسجد به طرف شمال مایل به مغرب مقبره [۱۸] مجلسی بزرگ و کوچک* و بعضی افاضل می‌باشد. به طرف مشرق مایل به شمال این مسجد محلی است که ایوانی دارد معروف به صفه عمر است. مردم گویند این محل را اول عمر عبدالعزیز ساخته [و] پس از آن به تعمیر باقی پرداخته‌اند [ولی] این خلاف است، بلکه آن‌جا را اشرف افغان محلّ نماز سنّیان قرار داده. دور آن کتابت نموده، اسماء خلفای ثلاثه^۱ را در آن جا ثبت نموده‌اند. هنوز آثار و بعضی اسماء در آن باقی است، اگرچه اکثر را مردمان شکسته و خراب نموده‌اند. چون در میان شیعه، عمر اشهر خلفا است. آن جا را به جهت آن اسماء صفه عمر خواندند.

دویم از مساجد بزرگ معتبر، مسجد جامع عباسی است که به مسجد شاه معروف و در سمت جنوب میدان نقش جهان است. شاه عباس بزرگ هفده سال قبل از انقضای وفات و سلطنت شروع نموده؛ تاریخ اتمام آن را کسی متعرض نشده که او خود تمام نموده یا اعقاب او به اتمام پرداخته‌اند. معروف است که محوطه مسجد را تمام‌کننده [و] به آب رسانده از آن جا با سنگ و ساروج^۲ ساخته به سطح زمین رسانده‌اند. ارتفاع ایوان آن، سی و دو ذرع و ارتفاع گنبد، پنجاه ذرع شاه است. در این گنبد جنب محراب، منبری از سنگ مرمر یک پارچه نصب نموده که خیلی قابل نظاره است. در دو طرف این گنبد دو چهل ستون ساخته و در دو طرف چهل ستون‌ها، دو صحن بزرگ با ایوان‌های اطراف که هریک از آن صحن‌ها به قدر مسجدی جدا است، شاه سلیمان ساخته و در دو سمت مشرق و جنوب به جانب بالا غرفات بنا نموده‌اند و در طرف رو به قبله حجراتی [۱۹] جهت طلبه علم ساخته شده. این مسجد صحنی دارد؛ طول آن یکصد و چهل و شش ذرع و عرض آن هشتاد و چهار ذرع شاه است. عرض این مسجد طرف طول آن واقع شده...^۳

تمام این مسجد از خارج و داخل کاشی‌کاری و ازاره^۴ آن از سنگ مرمر است. صحن

۱. س: ثلثه.

۲. س: صاروج.

۳. نقطه چین‌ها در خود نسخه آمده است.

۴. ازار، ایزار، ایزاره، هزاره: آن قسمت از دیوار اطاق و یا ایوان که از کف طاقچه تا روی زمین بود.

آن از سنگ پارسی مفروش و در این زمان به حکم شاهی مرمت کامل نموده‌اند. دو مهتابی بزرگ در صحن آن ساختند. حوض بزرگ میان مسجد را که نامرغوب بود، تغییر داده‌اند، حوض بزرگتر به طرز این زمان با سنگ‌ها ساخته‌اند. سردری عالی به طرف میدان برای این مسجد بنا نموده‌اند. کتابت و مقرنس خوبی کرده‌اند و دری که روی آن را تنکه^۱ نقره گرفته و دور آن کتابه به خط نستعلیق خوش نوشته و گرده‌ای نموده کنده‌اند مرتب نموده و دو دروازه دیگر هم در آن دو صحن شاه سلیمان به طرف محله دارد.

مسجد سیم موسوم به مسجد حکیم است که حکیم داود نام که سال‌ها به هندوستان مشغول طبابت بوده و دولت بسیاری تحصیل نموده بعد از مراجعت به ایران این مسجد را در زمان شاه عباس ثانی آن را ساخته و تمام نموده است. طرف قبله آن گنبدی و دو طرف دو صحن و مواجه مشرق شبستانی ساخته و ایوان دیگری رو به قبله با دو ایوان کوچکتر از آن در دو طرف آن ساخته [است]. صحن آن وسیع و سنگفرش است و دو مهتابی بزرگ در این الحاقات برای آن در صحن درست کرده و حوض بزرگ قدیمی آن را تغییر داده به طرز این زمان ساختند. این مسجد آجری است و کاشی کم دارد و آن را چهار دروازه است و آن نزدیک به بازار بزرگ و در [۲۰] طرف شمال محله دولت واقع شده و محله به اسم این مسجد مشهور شده است.

مسجد جامع چهارم، مسجدی است که حاجی سید محمدباقر مجتهد رشتی در زمان خاقان مغفور فتحعلی شاه در محله بیدآباد ساخته؛ صحنی وسیع و مهتابی‌ها و حوضی بزرگ در آن ساخته‌اند. گنبدی به قاعده در سمت قبله و دو طرف چهل ستون بنا نموده‌اند و دو شبستان مواجه مشرق و مغرب برای آن ساخته و بر بالای آنها مهتابی و حجرات برای طلبه علم مهیا داشته‌اند. این مسجد نیز آجری است قدری هم کاشی در آن کار نموده‌اند. آن را نیز چهار دروازه است که یکی از آنها به مقبره خود سید مرحوم است. اما مسجد دیگر که قابل بیان است، مسجد مشهور شیخ لطف‌الله است که آن را شاه عباس بزرگ قبل از مسجد جامع جدید ساخته و آن نیز در میدان نقش جهان مواجهه

۱. تنکه (Tenuke/taneka) قرص رایج از زر و سیم و مس.

مغرب در مقابل عمارات دولتی بنا شده و شیخ مذکور به امامت آن مقرر گردیده و او شخص عالمی زاهد و مشهور به تقوی بوده است. بالجمله این مسجد سرپوشیده است؛ تمام فضای آن همان داخل چهار دیواری است که یک گنبد بر آن [تعبیه] نموده‌اند و قطر آن گنبد نزدیک به گنبد مسجد شاه است، اما ارتفاع آن بسیار کمتر است و زیر آن نیز سردابی ساخته‌اند که محلّ حیرت معماران است. تمام این مسجد کاشی‌کاری و کاشی آن بی‌نظیر که مثل آن در جای دیگر یافت نمی‌شود. کتابه سر در آن خط استادانی است و کتابه کنون روی به انهدام گذاشته است، مدرسه هم در جنب همین مسجد به همان اسم ساخته و خراب است.

مسجد دیگر، مسجدی است جدیدالبناء که مرحوم میرسید حسن مجتهد اصفهانی در «محلّه نو» بنا نموده است [۲۱] و عمرش به آخر رسید. محمدرحیم خان بیگلریگی به عمارت آن پرداخت، عمر او هم کوتاه بوده برادرانش محمّد کریم خان و محمّد حسین خان به عمارت آن مشغولند و نزدیک به اتمام است.

مسجد دیگر، مسجدی است در محلّه «جمال کله» که مرحوم حاجی محمّدجعفر آباده‌ای بنا نموده و توفیق اتمام نیافت؛ دیگران آن را تمام کردند.

دیگر مسجد شیخ علی خان زنگنه در محلّه ترواسکان^۱ است و در نهایت استحکام است.

دیگر گنبدی است از مسجد ساروتقی وزیر شاه صفی در آخر محلّه دولت نزدیک امامزاده احمد است. مسجد آن خراب شده و آن گنبد باقی است. داخل آن را زر نشانی کرده‌اند و خوب ساخته‌اند. دیگر مسجد جدیدی است که جناب حاج شیخ محمّدتقی [آن را] بنا نموده‌اند.

این مساجد همه درجه دویم است. دو سه مسجد دیگر معروف به مسجد خیاط‌ها و مسجد شیرپزها و مسجد ذوالفقار و مسجد معروف به ایلچی است در درجه سیم و سایر مساجد صغار هست در بازار و محلّه، که آنها معروف نیستند ولی خوب ساخته

۱. در نقشه راهنمای شهر اصفهان، تلواسکان، همچنین در کتاب جغرافیای اصفهان تلواسکان آمده است. (ر.ک: جغرافیای اصفهان، ص ۳۳ و ۱۲۶).

شده‌اند.

اما مدارس این شهر

مدرسه درجه اول مدرسه شاهی است که شاه سلطان حسین صفوی در چهار باغ قدیم عباسی ساخته. مدرسه دو طبقه است و حجرات طبقه تمثیل دارد و چهار ایوان به چهار سمت انداخته که همه مسجد این مدرسه است. چهار در دارد. [و] دروازه [ای] به طرف چهار باغ [که] آن را تنکه نقره نموده‌اند و کتابت برجسته در آن درست کرده‌اند. [۲۲] مدرسه دیگر مدرسه صدر است که حاجی محمدحسین خان صدر اعظم اصفهانی بنا نموده است و یک طبقه است.

دیگر دو مدرسه است در بازار معروف به اسم جدّه بزرگ و کوچک*؛ معلوم نیست که جدّه کدام [یک] از سلاطین صفویه بنا کرده‌اند.

دیگر «مدرسه نیم‌آورد» است که در آن محله بنا شده است. دیگر مدرسه مشهور به «کاسه‌گران» است در پشت میدان کهنه. دیگر از مدارس بزرگ «مدرسه ملا عبدالله» است؛ دو طبقه و صحن وسیع دارد. دیگر مدرسه مریم‌بیگم است. مریم بیگم، دختر شاه صفی، آن کاروانسرا را خریده و مدرسه کرده است.

دیگر «مدرسه شاهزاده‌ها» است.^۱ دو طبقه است در محله مسجدحکیم است. دیگر دو مدرسه در محله بیدآباد است: یکی به نام میرزا حسین و یکی به نام میرزا مهدی معروف است. دیگر مدرسه کوچکی که در محله درکوشک است که خراب شده؛ مرحوم حاجی سید اسدالله آن را مرمت کرد.

دیگر مدرسه‌ای است، در «محله شاهنشاهان» از قدیم مشهور به باباقاسم است و مقبره او در آن جا است و این مدرسه را قبل از صفویه بنا کرده‌اند و از ماقبل صفویه همین یک مدرسه باقی است.

۱. این مدرسه از بناهای دوره صفوی است که در انتهای بازار رنگرزان واقع شده و ابتدا طلبه‌نشین و چون رو به انهدام و ویرانی گذاشته آن را خراب و به جای آن دبستانی بنا کرده‌اند. قسمتی از پشت بغل‌های کاشی‌کاری نفیس این مدرسه عیناً به باغ چهلستون منتقل و در پشت این عمارت در بخش‌های مناسب نصب گردید (گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۷۵۳).

اما امامزاده‌ها [ی] معروف این شهر

یکی امامزاده احمد در محله قصر منشی؛^۱ دیگر امامزاده اسماعیل؛ دیگر هارون ولایت در محله گلبار؛ دیگر امامزاده زین العابدین [علیهم السلام است] و باز بعضی امامزاده‌های غیر معروف هم هست.

اما کاروانسراهای این شهر

هشتاد و چهار [کاروانسرا] به قلم آمده است. آنچه تاجرنشین و معروف است، [۲۳] کاروانسرای طباطبایی است که در این اوقات حاجی میرمحمدحسین تاجر طباطبایی ساخته است. در این محل کاروانسرای خرابی بود از زمان صفویه موسوم به مُخْلِص و از حیث ارتفاع افتاده بود و او اذن از دولت گرفته و به اتمام رسانید. توپخانه^۲ هم آن جا است. کاروانسرای دویم و سیم، نو و منسجم است و تاجرنشین است.

چهارم: سرای معروف به شاه است، دو طبقه است.

پنجم: کاروانسرای محمدصادق خان است که از نوکرهای صدراعظم اصفهانی بوده در زمان فتحعلی شاه ساخته است.

ششم: سرای حاجی علی نقی [است].

هفتم: سرای ساروتقی است و بانی آن ساروتقی اعتمادالدوله وزیر شاه صفی ساخته؛ کنون مرحوم مشیرالملک^۳ اصفهانی آن را خریده و مرمت نموده [است].

هشتم: سرای گلشن است که آن را حاجی محمدزمان مافی که از قبل کریم خان شاه زندیه حاکم اصفهان بوده و ساخته است.

نهم: سرای فخر است.

دهم: سرای جارچی است.

یازدهم: سرای حاجی کریم است که آن را آن تاجر در این اوقات ساخته.

دوازدهم: سرای تالار است.

۲. س: توپخانه.

۱. امروزه بین خیابان ملک و نشاط اصفهانی قرار دارد.

۳. س: مشیرالملک.

اینها سراهای خیلی معتبر اصفهان است. بعضی سراهای کوچک [هم] دارد از قبیل سرای میرزا کوچک و میرزا اسماعیل و سرای سفیر و تباعی‌ها و بعضی تیمچه‌ها و سراهای بارانداز است که نوشتن آنها تطویل [کلام] است؛ از جمله آنها کاروانسرای بازارچه بلند است. دیگر از بناهای غریب، کاروانسرای موسوم به نقش جهان است [که] رو به خرابی آمده و مایه افسوس مهندسين است. گویا آن را [۲۴] شاه عباس بزرگ یا یکی از خلفای او ساخته است.

حمامات اصفهان

یک صد و پنجاه و دو باب حمام دایر است. بهترین آنها: اول، حمام خسرو آغا است و [او] از خواجه‌های سلاطین صفوی بوده؛ دویم، حمام علی‌قلی آقا^۱ است و حمام کوچکی هم جنب آن ساخته است که زنانه [محسوب] می‌شود؛ سیّم، حمام شاه است. دیگر حمام بیگلربیگی است. دیگر حمام شاهزاده‌ها و حمام چهارباغ خواجه و حمام شیخ بهایی و حمام سنگتراشان و حمام نو و حمام چیت‌سازها و حمام شاه علی و حمام مشیرالملک در درجه دویم‌اند.

چهارسوه‌های معروف این شهر که گنبد نموده‌اند

یکی چهارسوی شاه و چهارسوی مخلص و به طباطبایی معروف است و چهارسوی علی‌قلی آقا و چهارسوی شیرازی‌ها و چهارسوی بیدآباد و چهارسوی «درشیخ» و چهارسوی دروازه نو و چهارسوی نقاشی در خواجه و چهارسوی فریدون و چهارسوی آجری و چهارسوی نمکی.

دیگر از امور جزئی غیرمعتابه این شهر، میدان کهنه است و آن به وقت سلاجقه میدان شهر بوده و خانه‌های شاهی همان‌جا بوده و اسم نقاره‌خانه و محل آن هنوز هست.

۱. جغرافیای اصفهان: علی‌قلی آغا؛ ص ۲۰.

طبیعت اصفهان و زاینده رود [

طبیعت اصفهان

چاه‌های آن اکثر از چهار ذرع تا هفت ذرع به آب می‌رسد [و] چاه‌های هزارساله در آن جا هست. خاکش بادوام است. این شهر بر روی عرق زلزله واقع شده، مگر در سال دویست و سی و نه [در] عهد متوکل که در جمیع ایران و هند زلزله سختی آمد* در اصفهان هم خرابی رسید. طرف شمال شهر تا پانزده فرسخ کشیده است و جنوب آن از نیم‌فرسخی گرفته است. [۲۵] بادهای شمالی از کوه کرکس که در تابستان برف دارد، می‌آید و از جبال قهرود بیلاقی برخاسته صاف شده به اصفهان می‌رسد و طرف جنوب را که مَهَبَ رِیاحِ عَفْنَه حارّه است از کوه‌های صَفّه و شاه‌کوه و هزار درّه محفوظ است؛ اشیاء عَفْنَه سَمَّیّه مرض و با در آن پیدا نشده، مگر از اوّل تاریخ دنیا در اصفهان دو دفعه آمده است: یکی در زمان جستتین^۱ قیصر ثالث معاصر انوشیروان پادشاه قسطنطنیه بوده و این مرض هایل از آن جا به تمام بلاد رفت. مورّخ یونانی می‌گوید: سرکوه بلندی و گودال عمیقی نماند در زمین یا جزیره در بحر محیط که این مرض «به آن جا نرسیده باشد؛ تا مدّت پنج سال در روی زمین باقی و سرایت داشت».

مرتبه دیگر در اوایل دولت صفویه از جاهای دیگر سرایت کرده اما^۲ درین جا چندان

۱. «ژوستینین» مخفف «ژوستیاند نوس» یا «یوستینیانوس» (۴۸۲ - ۵۶۵ م) امپراتور روم شرقی.

۲. س: + چندان.

طولی نکشید.

صفت زاینده رود

سرچشمه این رود در دامنه زردکوه بختیاری واقع شده و آن کوه حد فاصل ناحیه اصفهان و لرستان بختیاری است.^۱ و از شعبه‌هایی که نسبت به جهت اصفهان عقب آن واقع شده، کوهی است موسوم به کوه رنگ که آن را به تخفیف کورنگ می‌گویند و منبع رود کورنگ پای آن است. کارن یا کارون، که شهرت نموده است غلط است، از سرچشمه زنده رود تا اصل زردکوه تخفیفاً یک فرسخ و نیم است. بر این کوه همیشه برف موجود است. سرچشمه مثل حوض مدور است. تقریباً دویست ذرع در دویست ذرع [۲۶] و از این چشمه وسیع آب به قوت می‌جوشد و به راهی که به طرف شرق دارد روان می‌شود و رودی به قاعده است. اسم این سرچشمه، جانان است؛ این رود هم تا سه فرسخ که به موضع چهل چشمه می‌رسد اسمش جانانه رود است و از ناحیه فریدن که طرف شمال این رود واقع است، چشمه بزرگ دیگر بیرون آمده، داخل در اوایل جانانه رود می‌گردد. اسم این آب خرسنگ و کورنگ است. آبی دیگر هم از طرف مغرب چهارمحل^۲ از جانب جنوب بیرون آمده مقابل همان خرسنگ داخل جانانه رود گردیده اسم این آب زرین رود است و منبع آن زرکوهی است که آن را زرین کوه گویند.

اطراف رود خرسنگ و کورنگ ثمین طایفه بختیاری چارلنگ است و اطراف زرین رود محل طایفه هفت لنگ بختیاری است و این سرزمین همه از نواحی فریدن است، دخیلی به لرستان ندارد. جهت قرب جوار به تغلب آمده [و] ساکن شده زراعتی می‌نمایند. مغرب جانانه رود، زردکوه است و شمالش فریدن و جنوب و شرقش بعضی از اراضی فریدن و بعضی چهارمحل. در زمان قدیم اطراف این جانانه رود، آبادی‌ها داشته و اکنون مصیف^۳ طایفه بختیاری است و اطراف آن همه کوهستان و برف‌گیر است و کسی در زمستان آن جا نمی‌ماند. دو چشمه دیگر هم نزدیک به سرچشمه جانان به یک

۱. در حاشیه متن نسخه: درین عهد تا برخوار.

۲. امروزه استان چهارمحال بختیاری خوانده می‌شود.

۳. بیلاق (دهخدا، ذیل: مصیف).

میل مسافت است: یکی آب نمک است که می‌بندد و نمک سفید لطیف می‌شود و آب دیگری [که] شیرین است و زراعت می‌شود. اصل و مایه زاینده‌رود همان سه آب مذکور است و اصل اصیل همان چشمه بزرگ جانان است و آب‌های برف هم متصل شده به موضعی می‌رسد. [۲۷] که آن‌جا را چهل چشمه گویند؛ آن وقت نامش زاینده‌رود می‌شود و تقریباً آبش از قرار تخمین ممیزین، به سی هزار سنگ میرآبی که هفت هزار پانصد سنگ گردش باشد، می‌رسد و از اول جوزا^۱ کم می‌شود و به دو سه هزار سنگ میرآبی می‌رسد، اما اصل سرچشمه جانان کم نمی‌شود. از فریدن تا آخر لنجان و ماربین همه جا نهرها بریده و برده‌اند. دیگر آب رود به جایی نمی‌رسد، مگر آنچه زایش خود رود است یا به هر چیزی که معمول است که آبی معین بعد از هر پانزده روز، سه شبانه روز به شهر و اطراف آن می‌دهند، اگر خشکسالی نباشد و آن را «قنش» گویند و تا چهار ماه به این حالت است. در تمام پاییز که به اصطلاح کل‌بند گویند. از آن به بعد از سرما زدن صیفی که تا آن وقت مانده باشد، مصون نیستند. شلتوک را هم از آب بیاندازند و آب را رها می‌کنند در جوی‌های پایین و شهر، جاری و روان می‌گردد.

اما نهرهایی که از زاینده‌رود بریده و به هر جای برای کشت و باغستان برده‌اند، از سبب کثرت، محصور حقیر نیست، بلکه آنچه را [که] به شهر اصفهان آمده و زاید از خرج شهر را باز به قری برده‌اند یا تمام خرج شهر می‌شود ذکر و بیان می‌کنم. بزرگتر از همه، نهر نیاصرم است که آن را اکثر رعایا «مادی» گویند. در وقت کمی آب، کمتر از پنجاه سنگ آب آن نیست. دیگر از نهرهای منشعبه که داخل شهر می‌شود، «مادی فرشادی» است که از بالاتر از مادی نیاصرم منشعب نموده‌اند، زیاده از ربع آب نیاصرم است. [سوم] نهر جوی شاه؛ نهر چهارم «مادی فرا» است که بعضی [۲۸] سلاطین صفویه آن را فدای نفس خود نموده‌اند و اکثر آن را وقف شهر و اطراف کرده‌اند و این نهر منقسم به چند شاخه می‌شود که اسامی مخصوصی دارد.

نهر پنجم: نهر طیران است. دیگر مادی معروف به قُمش است و بعضی نهرها و

۱. جوزا نام یکی از ماه‌های نجومی که مصادف است با خرداد.

جوی‌ها بوده است که سنگ بست آن معلوم است ولی مجرای آب حالا نیست.

ذکر پل‌های زاینده‌رود

بعد از چهل چشمه که آب زیاد می‌شود و عبور مشکل است، در هر محل سلاطین یا اهل خیر دوازده پل بر آن از مغرب تا به مشرق بسته‌اند. بانی اکثر آنها معلوم نیست.^۱ پل اول، پل زمان‌خان است. دو چشمه بوده، یکی خراب و یکی به جا است. در لنجان واقع است و تا شهر، شانزده فرسخ است.

[پل دوم]، پل کله، در آخر قسمت اُشیان واقع است و چهار چشمه دارد.

[سوم]، پل باغ محمود که در باغ محمود از دهات گرکن لنجان است.

پل چهارم، پل ورگان است که اسم قریه‌ای است و مُعَرَّب آن [را] فلاورجان گویند. در قسمت لنج و النج لنجان واقع شده است.

پل پنجم، پل مارنان است که در کنار شهر به جانب مغرب است و قریه مارنان از قرای بُرزودجی در آن جا واقع است. از مارنان آبادی متصل به جولاهه آرامنه است که معروف به جلفا است. آرامنه آن جا گویند که نام این پل سرافراز است و آن را یکی از آرامنه، محض خوش آمد سلاطین صفویه ساخت و شاه او را لقب سرافراز داد.

پل ششم، پل سی و سه چشمه است و قابل ذکر است این پل بر سر چهار باغ قدیم شاه عباسی است [۲۹] و از پل‌های محاذی شهر است. شاه عباس بزرگ آن را به سرکاری الله‌وردی خان از امرای خود بنا نموده، پل مذکور وسیع و عریض است. سه چهار عراده و گردون ردیف بر روی آن تواند رفت و سی و سه چشمه دارد، از سنگ و ساروج و بالای آن خیابان وسیع است و دو طرف آن غرفات از آجر درست نموده‌اند. بر سر هر چشمه دو غرفه واقع شده، مردم در بهار به تفریح می‌روند به غرفه‌ها بر سر آب می‌نشینند.

پل هفتم، پل جویی^۲ است که محاذی عمارت هفت دست است. جویی از سنگ، بر روی آن ساخته‌اند که آب از آن طرف به این طرف برده‌اند و در غایت متانت و بانی [آن]

۱. در حاشیه نسخه: آید غمش. ۲. پل سعادت آباد کنونی.

معلوم نیست که کدام [شاه] از صفویّه بوده‌اند.

پل هشتم: پل خواجه است، زیرا که بر سر آن محلّه واقع شده [است]. آن را شاه عباس ثانی بنا نموده‌اند و خوش‌نماتر از سی و سه چشمه است؛ اما به آن عرض و طول نیست. میرزا طاهر وحید تخلّص^۱ که در آن وقت، وقایع‌نگار این پادشاه بوده و تاریخی به نام او نوشته است در آن جا آورده است که: «در محل این پل، پل کهنه مدروسی بوده به حکم پادشاه آن را خراب کردند و این پل را به این وضع مشتمل بر بیست و چهار چشمه ساختند. چون پیش محلّه حسن آباد بوده، آن را پل حسن آباد نام نهادند و بعد از فتنه افغان چون محل حسن آباد به کلی از آبادی افتاده است، به اسم خواجه معروف شده است. مرحوم صدراعظم اصفهانی چهارباغ خود را متصل به این پل کرده است؛ از متنزهات خوب است و کسانی که از تاریخ خبری ندارند [۳۰] این پل نزد آنها به پل حسن‌خانی مشهور شده، مراد ایشان امیرحسن بیک آق‌قویونلوی ترکمان است که امیر آذربایجان و بر این سمت‌ها نیز مستولی بود و او حاکم تبریز بود، به این سمت‌ها هرگز نپرداخته و چنین همّتی نداشت، بلکه تمام دولت او بعد از طرح این پل نبوده است و او قبل از صفویه بوده و دولت از طایفه او به صفویه منتقل گردید.

خلاصه این سه پل آخری مرکوز همه پل‌های محاذی شهر است.

پل نهم: به طرف مشرق شهر است و این پل را پل شهرستان گویند و آن قریه‌ای است از قرای جی و می‌گویند در اواخر دولت صفویه، آبادی اصفهان تا آن جا رسیده و از دو طرف زاینده رود تا آن جا خانه‌ها متصل بوده است و بعضی از امکانه آن هم در این عهد دیده شده است.

۱. عمادالدین میرزا طاهر بن میرزا حسین خان قزوینی متخلص به وحید و برادر میرزا یوسف مولف تاریخ «خلد برین». وحید در ابتدا منشی میرزا تقی وزیر شاه صفی و شاه عباس ثانی بود. تاریخی که نوشته، عباس نامه یا تاریخ طاهر وحید یا تاریخ شاه عباس ثانی نام دارد. میرزا محمد وحید در عهد سلطنت شاه سلیمان از ۱۰۷۸ - ۱۱۰۵ هجری قمری با لقب اعتمادالدوله وزیر اعظم شد و در ۱۱۲۰ بدرود زندگانی گفت. از وی مجموعه منشآت باقی است که از لحاظ تاریخی حاوی مطالب مهم است، لیکن انشاء آن بسیار متکلفانه است.

پل دهم: به پل چوم مشهور است و آن قریه‌ای است و این پل طرف مشرق پل شهرستان است.

پل یازدهم: پل سروش بادران است که قریب آن قریه واقع شده و رود در آنجا به طرف دیگرگشته و پل بدان طرف آب مانده و بیکارگشته و مردم آنجا در وقت طغیان آب در سختی مانده، همت نمی‌کنند که آب را به راه پل بیندازند که خلاص شوند و کار آسان است.

پل دوازدهم: پل ورزنه است در اواخر بلوک رودشت و نزدیک به آن قریه و منسوب به آن است. توضیحاً می‌نگارد که دو پل مختصر چوبی دیگر هست بر این رود: یکی در باغ بادران لنجان [۳۱] و یکی دیگر در سوادجان که یک فرسخ و نیم بالای پل زمان خان و در اراضی چهار محل واقع است.

دیگر بندهای زاینده‌رود

آب رودخانه چون از بلوک برآن^۱ می‌گذرد، قدری سرایش می‌شود و در وقت کمی آب به صعوبت به اراضی آنجاها می‌نشیند؛ لهذا در مواضعی که حاجت به آن شده است، در پیش آب سدها بسته‌اند؛ از سنگ و ساروج^۲ ساخته شده که قدری آب بلند شده به سهولت داخل آنها گردد و به زراعت‌ها نشیند و آن را بند می‌نامند.

بند اول: در اول رودشت است و آن را بند مروان گویند و شاید در زمان او یا به حکم او بسته‌اند و گویا مروان آخری خلفای بنی‌امیه است.

بند دویم: بعد از آن چون آب باز منحدر^۳ شده و محتاج به بندگشته‌اند، نزدیک قریه جندیچ به رودشت بندی بسته‌اند به نام همان قریه معروف می‌باشد. بعضی آن را سدّ الله قلی گویند. گویند الله قلی بیک از امرای نادرشاه بوده، قریه [ای] در آنجا داشته است و این بند را برای بردن آب زیاد به آنجا ساخته است.

۱. از جمله محال مشهوره اصفهان در قرن پنجم هجری است. صاحب محاسن اصفهان نام این محله‌های مشهوره را چنین برمی‌شمارد: کماآن؛ برآن؛ سنبلان؛ خرّجان؛ فرسان؛ باغ عبدالعزیز و جروآن؛ اشکهان؛ لنبان و ویداباذ. (محاسن اصفهان، ص ۸۱)
 ۲. س: صاروج.
 ۳. سرازیر شدن آب.

بند سیّم: بند آخری است نزدیک بحیره که گاوخونی ساخته‌اند و آن را بند شانزده ده اگویند. معروف است که آن را به حکم شاه سلیمان صفوی ساخته‌اند و الحال خرابی به آن راه یافته و محتاج مرمت است و آن را بند شامانلو نیز می‌خوانند.

[محصولات کشاورزی و صنعتی]

[محصولات اصفهان]

[۳۲] فواکه اصفهان، حبوبات، بقولات، حاصل تجارتي بزرگ که بزرگتان و ریناس و بهترین پنبه‌های ایران و غیره است.

صنایع اصفهان

بنایی، نجاری، ریسمان، حریر و زری بافی، شیشه‌سازی، شمشیر و اسلحه‌سازی، تجارت اصفهان ....

در تعریف اصفهان صاحب و صاف عبدالله شیرازی می‌گوید ... و این شعر را از صاحب عباد در شرح آن جا نویسد:

یا اصفهان تـقلب الغیث من بلد   یا زندرود سقیت الغیث من واد
دویم: حمزه اصفهانی یاد کرده است.

سیم: صاحب رساله محاسن اصفهان به لغت عرب نوشته و مترجم آن او را چنین یاد کرده است که: او یگانه زمان و فاضل جهان، مفضل ابن سعد المافرّوخی است و در سال‌های تسع و عشرين و سبع مائه [۷۲۹] به [فارسی ترجمه] کرده و نام مترجم معلوم نیست^۱. اگر آنچه را حمزه اصفهانی در کتاب اصفهان و علی بن حمزة بن عماره در کتاب

---

۱. نام مترجم محاسن اصفهان که هم در مقدمه کتاب و هم در فهرست منابع آن آورده شده «حسین بن محمد بن ابی الرضا آوی» است.

قلاید اشرف در باب اصفهان کرده بنویسیم، طول می‌کشد و این حکایت را ایراد نموده که ابو حاتم سیستانی روایت کرد از محمد بن عبدوس فقیه که او گفت که عیسی بن حماد مرا گفت: «شنیده‌ام ای اهل اصفهان که در دشت و صحرای شما همه زعفران است و کوهها انگبین و شما را در هر سرایی چشمه آب شیرین خوشگوار است؛ همچنین است [؟]». من گفتم: «بلی شهر ما بدین صفت است که گفتم». عیسی گفت: «من این سخن قبول بکنم چرا که این به عینه صفت بهشت است.» [۳۳]

چهارم هم صاحب محاسن مفضل نوشته است که: حجاج بن یوسف را کاتبی بود مجوسی اصفهانی؛ در وقتی که تولیت امر اصفهان را به خویشاوندان این کاتب و هزاد^۱ نام تفویض کرده بود، به سبب تطاولی که از او صادر شده رنجیده بود؛ مکتوبی بدین صورت به وی نوشت: «أما بعد، فإني استعملتك على اصفهان أوسع الأرض رقعةً و عملاً و أكثرها خراجاً و أزكاها أرضاً. حشيشها الزعفران و الورد، و جبلها الفضة و الكحل و أشجارها الجوز و اللوز و الجلوز^۲ و ما أشبهها و التين و الزيتون^۳ و الكروم الكریمه و الفواكه العذبة طيورها عوامل العسل و مائها الفرات و خيلها الماذيانا الجياد أنظف بلاد الله طعاماً و لطفها شراباً و أصحها تراباً و أوفقها هواءً و أرخصها لحماً و أطوعها أهلاً و أكثرها صيداً» الی آخرها که مشتمل بر تهدیدات است.^۴

پنجم هم صاحب محاسن مفضل است آورده که چون موفق از اصفهان معزول و به جانب بغداد متوجه گشت، آب زاینده رود را جهت شرب خویش نقل نمود و صحبت

۱. نام اصلی او، وهزاد بن یزاد (محاسن اصفهان، مقدمه مؤلف به زبان عربی، ص ۶).

۲. س: - البجلوز؛ با مطابقه محاسن اصفهانی اضافه شد.

۳. س: - و التين و الزيتون؛ با مطابقه با محاسن اصفهان اضافه شد.

۴. ادامه نامه بر اساس متن عربی محاسن اصفهان: فالخيت عليها بكل اضطر أهلها إلى مسألتك ماسئلت لهم لتفوز بما يوضع عنهم فقد أخربت البلاد اتظن أنا ننفذ لك ما مؤهت و سحرت فقعدت تشير علينا فعض على عزلة أبيك و مص بظر أمك و ألزم ذلك فأيم الله لتبعثن إلى بخراج أصفهان كلها أولاً جعلنك طوابيق على باب مدينتها فاختر اوفق الامرین لك فقد عظمت جنایتك على و اساءت الی نفسک فی التعرض لبلاد ما قصدها بالمكروه أحد إلا خسر و نوم و ستعلم. مترجم متن در پایان این نامه آورده است: «چون مکتوب حجاج از رساله محاسن خارج است، متعرض تغییر عبارت نشده در ترجمه صورت آن کماهی ثبت کرد. (حسین بن محمد بن ابی‌الرضا آوی، ترجمه محاسن اصفهان، به اهتمام عباس اقبال، صص ۸۰ - ۸۱).

داشت و روزگاریها به تأسف می‌گذاشت و می‌گفت:

سلام علی زرّین رود و شعبه
سلام محبّ لا سلام مودّع^۱
مفضل صاحب کتاب محاسن در کتاب خود زیاد از چهل قصیده غرّای [عربی از
شعراى معروف و ادبای مشهور، که هریک وقتی به اصفهان رسیده‌اند ایراد نموده‌اند،
[آورده است] و چند بیتی از آن جهت درین جا اختصاراً ثبت می‌شود. از خود اوست:
لاصفهان معال [۳۴] لم یخُصّ بها
مابین شرق و غرب فی الدنا بلد^۲
الی آخرالقصیده و هم او را است:
لله درّ نواحی اصفهان و ما
یحویه من أوجه غرّ و من صور^۳
الی آخره....

مترجم رساله نیز گفته است:

یا رب کدام روز مبارک بنا نهاد
معمار آفرینش و بانی کن فکان
شهری که عقل خیره شود کز ره قیاس
جان جهان لقب نهدش یا جهان جان
هم او گفته است:

زرشک سلسل زرّینه رود و صلصل جی
صدرالدین عبداللطیف خجندی گفته:
سرشک دجله روان است بر رخ بغداد^۴

ای که از لطف روح را مانی
نقش‌بندی و دلگشایی تو
ای توانای ناتوان که تویی
وی جهان و جهان و جان که تویی
شکل جسمی و رنگ جان داری
اصفهانان در آرزوی توام
عکس شکلت به خواب می‌جویم
ای که از لطف روح را مانی
نقش‌بندی و دلگشایی تو
ای توانای ناتوان که تویی
وی جهان و جهان و جان که تویی
شکل جسمی و رنگ جان داری
اصفهانان در آرزوی توام
عکس شکلت به خواب می‌جویم
ماریبنت^۵ که غنچه ارم است

۱. محاسن اصفهان، ص ۶۲. ۲. همان، ص ۲۱. ۳. همان، ص ۷۷.

۴. همان، ص ۱۰.

۵. ماریبنت: نام ناحیه‌ای از مضافات اصفهان است مشتمل بر ۵۸ پاره ده. تمام آن ناحیه به منزله یک باغ پیوسته

هریک از باغ‌های صد بیشه
هرکه اکنون به باغ کاران است
گردهم شرح میوه زشت بود
ای چه گویم شراب زرین رود
گشته [ای] عین زندگی در جی
شرف‌الدین اشفروه^۱ قصیده [ای] سرورده [که] چند بیت از آن ثبت افتاد:

دیدم تو اصفهان را آن شهر خلد پیکر
آن سدرهٔ مقدس و آن عدن حور پرور
[۳۵] آن بارگاه ملت و آن تختگاه دولت
آن روی هفت عالم و آن چشم هفت کوثر
شهری چو خلد اکبر، هم میوه‌هاش باقی
هم فرش‌های مشکین هم تربتش معطر
و خواجه حافظ شیرازی - علیه‌الرحمه - وقتی که از اصفهان می‌گذشته، چندی مانده
پس از مفارقت، در تذکره آنجا احباب آنجایی گفته و به اصفهان فرستاده است:

گرچه صد رود است از چشم روان
زنده رود و باغ کاران یاد باد
فخرالدین عراقی گفته:

در هوای درست او نبود
در درون ریاض او نرود
خاقانی گفته:

شهری روشن چو فکر دانا
چون عارض دوست از نکویی
تسریاک ده اوست مشک ده او
ارواح که بر درش گذشتند
ایضاً خاقانی در مدح زاینده‌رود گوید:

در وی همه کاینات پیدا
در وی همه آرزو که جویی
چون چشم گوزن و ناف آهو
فردوس مهین بر او نبشتند

→

است. (دهخدا، ذیل ماریین).

۱. س: اشفروه؛ شرف‌الدین اشفروه‌ای از شاعران قرن ششم هجری است و شفروه، نام دهی است از دهستان جرقویه اصفهان (ر.ک: دهخدا، ذیل شفروه)

رودی است که کوثرش عدیل است
نه بلکه ز رشک او همه سال
گه سیم‌گری نماید آبش
آبش بدل گلاب دانند
گر شیشه‌گری حُباب شاید
دیگری گفته است:

لب زنده رود و نسیم بهار
چنان بیخ انده ز دل برکند
سرجان ملکم در دو جای از کتاب خود شرحی غریب بر اصفهان نوشته است و از
قول میرزا تقی مستوفی نوری مهماندار ایلچی انگلیس که به اصفهان رسیده از غریبه
تمجیدی کرده است.^۲

---

۱. خاقانی در وصف اصفهان نیز گفته است:
باد مشک‌آلود گویی سیب تر بر آتش است
و نیز قصیده‌ای از او در وصف اصفهان با این بیت آغاز می‌شود:
نکته حور است یا هوای صفاهان
جبهت جوزاست یا لقای صفاهان
۲. این پاراگراف در حاشیه نسخه آمده است.

[۳۶] تاریخ اصفهان، بانی آن و وجه تسمیه آن به این اسم

باید دانست که معروف میان مورّخین قدیم ایران و مشهور در افواه و السنه مردم آن، این است که بانی اول آن طهمورث معروف به دیوبند بوده است و بعضی پسرش جمشید را نیز گفته‌اند و سند صحیحی در میان نیست. صاحب نسب نامه عجم است که آن را زیادتر از هشتصد سال قبل از این نوشته و سند قوی خود را، گفته دهاقین و مؤبدان پارس نموده است. در آن کتاب می‌گوید که: طهمورث در محل شهر اصفهان دو آبادی نزدیک به یکدیگر بنا نموده نام یکی را سارویه و دیگری را مهرین نهاد و به تدریج جمعیت آنجا زیاد شده و به هم پیوسته است. و گویند موضع سارویه محلّ جوواره است و مهرین محلّه دردشت و این سخنی است که ردّ و اذعان آن نمی‌توان نمود و آنچه قابل اعتماد است این است که، بعد از هجرت حضرت ابراهیم [علیه السلام] از شهر بابل، که همان سال سال هلاک ینعیوس نمرود بود و تاریخ آن مضبوط و معین است و او پادشاه چهارم از سلاطین بابل که عرب آنها را نمرود و پارسیان ضحاک می‌گفتند، می‌بود و بر تمام ایران و عربستان و اکثر آناتولی استیلا داشتند، اکثر ایشان ستمکاره بوده‌اند، به دویمت سال کاوه آهنگر که در این شهر، که بعد از آن نامش اسپاهان شده، بر یکی از سلاطین این طایفه خروج نمود و مردم بر او جمع شدند و افریدون را از خاندان شاهی جمشید پیدانموده به سلطنت نشانید و لشکر اکثر از اهل این بلد بودند. افریدون و کاوه سلطنت آن طایفه را از ایران برانداخته، شهر بابل را [۳۷] که مقرّ سلطنت آن طایفه بود

گرفتند و حکومت آنها متفرق گشته و چند شهر هم از قبیل نینوا و کابل و غور به تصرف بعض از شاهزادگان آن طایفه بماند. و در این واقعه و این تاریخ مورّخین معتبر را هیچ سخنی نیست و اتفاق دارند در این مطلب و نیز به اتفاق مورّخین ادیان، سال هجرت حضرت ابراهیم - علیه السلام - دو هزار و پانصد و پنجاه و سه سال قبل از سال جلوس یزدجرد بن شهریار بوده است. پس سال خروج کاوه، دو هزار و سیصد و پنجاه و سه سال قبل از سنه یزدجردی خواهد بود و این اول مرتبه است که ذکر این شهر در تاریخ آمده و یقین است که در آن وقت، این شهر در کمال آبادی بوده است که این واقعه بزرگ در آنجا سانح گشته است و به کلی نام آن در آن وقت چه بوده، احدی متعرض نگشته است. پس از این واقعه اسم اسپاهان شهرتی نمود و چنان واقع شد که فریدون پس از استیصال ضحاک و اطمینان تمام با کاوه روی به دارالملک پارس آورده و ابتدا به این شهر رسید و ممنون کاوه و اهالی این شهر شد.

روزی در مجلس عام، فریدون تعریف کفایت و شجاعت اصفهانیان را می‌کرد و مبالغه در شجاعت آنها می‌نمود تا در اثناء مکالمه گفت: این شهر اسپاهان است یعنی مکان سپاه است و اهالی همه سپاهی می‌باشند و الف و نون در پارسی قدیم افاده مکان و زمان دارد، مثل گیلان و بهاران؛ یعنی محلّ طایفه گیل و موسم بهار بالجمله به این عبارت آن شهر شهرت کرد [۳۸] و اسم سابق هرچه بوده، متروک گشت و در تعریب اصفهان و اصبهان شد.

فریدون در همان مجلس کاوه را سپهسالار کل لشکر ساخت و حکومت اصفهان را ضمیمه نمود. درفش کاویانی همان چرم پاره [بود] که کاوه بر سر چوب کرد و فریدون آن را میمون دانسته به جواهر مرصع ساخت. فریدون مقرر نمود: تا این دولت به جا و بریا است، حکومت اصفهان و حمل آن لواء نسلاً بعد نسل خاص^۱ اولاد کاوه باشد و لواء با آنها بود تا آخر دولت ساسانیان. چنان که بعضی از مورّخین از تاریخ عرب ترجمه نموده‌اند و این نصّ آن ترجمه است که بر محافظت درفش کاویان که علم شهرت در

۱. این واژه در متن نسخه ناخوانا است و به صورت «حاضر» یا «خاصه» خوانده می‌شود.

جهان روزگاریها است تا افزاشته دارد، یعنی از اصفهانیان هیچکس قدرت نداشت و عاقد و مبدع آن در قدیم مردی بوده از ده کودلیه، نام او گابی، که بر بیوراسف^۱ پادشاه خروج کرد و پیش از او کسی نام رایت و علم نمی دانست و کسری (مراد انوشیروان است)^۲ ابن قباد وصیت کرد که درفش کاویان از آل گودرز انتزاع نباید کرد، چه آن در میان ایشان به مثابه ملک است در میان ما؛ پس از آن کسری ابرویز (مراد خسرو پرویز است)^۳ با فور جلالت و اشتهار خواست تا آن را از اصفاهانیان بستاند و به آذربایگانیان دهد جهت حقوق خدمتی چند که ایشان را بروی بود و این درفش را چهار مرد محافظت می نمودند. مردی [۳۹] مقدم این چهار که معروف بود به آل فریدنی، بر درگاه کسری مانع شد و به جنگ انجامید و چند نفر کشته شدند و کار طعن و ضرب بالا گرفت و آوازه به مدائن رسید و ابرویز را خبر دادند و خواص چند را بفرستاد و آل فریدنی را بخواند و عتاب آغاز نهاد. آل فریدنی ابرویز را دعا گفت و بعد معذرت عرض نموده که ما این درفش از آباء و اجداد میراث داریم، چنان که اگر انتزاع ملک شما را خوش آید، ما نیز به دست دادن درفشی آسوده می توانیم بودن. ابرویز از آن کار درگذشت؛ انتهى.

مخفی نماند که این کاوه از این ناحیه ای است که الحال به فریدن اشتهار دارد و معلوم نیست که خروج او بدو در ده بوده یا او به جهت کسب به شهر آمده و به شغل آهنگری مشغول بوده است. بالجمله او مردی بوده در نهایت کفایت و خانواده سلطنت هفتصد ساله را به هم زده و به سبب نام آن ناحیه به فریدن، باز کمال مراعات و ادای حقوق فریدون بود مر کاوه را که بعد از واگذاردن اصفهان به کاوه، از کمال محبت، مولد و منشأ او را به نام خود موسوم نمود و به کثرت استعمال، تخفیف یافته و به فریدن مشهور شده است و آن دیه که در ترجمه مذکور شده، در این وقت به مشهد آهنگران معروف است و قبر کاوه و قارن پسر او در آن جاست و هر که آن جا رفته، دیده است و می داند که بعد از وفات، نعش آنها را به تعصب بدان جا که مولد آنها بوده، برده اند و دخمه نموده اند و مادام العمر کاوه در اصفهان بود تا بمرد و در زمان فریدون وفات کرد.

۱. بیوراسف = بیوراسب: صاحب ده هزار اسب؛ لقب ضحاک بوده است.

۲. پراتنز و عبارات میان پراتنز از نسخه است. ۳. همان.

پادشاه، ولد ارشد او قارن را به سپهسالاری نامزد کرد [۴۰] و حاکم اصفهان نمود و در زمان سلطنت منوچهر و نوذر و ایام فترت بعد از آن هم او حکومت اصفهان داشت تا زمانی که هم این قارن و دستان سام و رستم اجتماع نموده قباد نام پسر زاب بن طهماسب بن منوچهر را که از بیم افراسیاب به کوه‌ها متواری بوده، به دست آوردند و پادشاه نمودند و دشمن بیگانه و قشون افراسیاب را بیرون نمودند. و این قباد، تمام مملکت ایران را صاف و عمارت نمود و لشکر به در نینوا برد و تا آن زمان، طایفه ضحاک در آن شهر و نواحی آن، سلطنت داشتند و زاب قبل از آن، دو بار لشکر آن‌جا برده و محاصره نموده و محروم بازآمد، ولی قباد به عزم درست آن‌جا را محاصره کرده چندان کوشش نمود که حصار مفتوح سردانپل^۱ را که آخرین پادشاه سلسله ضحاکیه بود، بگرفت و

۱. سردانپل: مرحوم مشیرالدوله درباره آشوری‌ها و سلسله ضحاکیه می‌نویسد: «این داستان متضمن یک واقعه تاریخی است؛ بدین معنی که، پس از این که آشوری‌ها بر ایران مسلط شده‌اند؛ داستان‌گویان قرون بعد، این واقعه را پیش برده به زمان جمشیدی‌ها مربوط نموده‌اند و چون آشوری‌ها و بابلی‌ها دارای یک مذهب و زبان و عادات و اخلاق بوده‌اند، ضحاک داستان را، بابلی دانسته‌اند. ممکن است گفته شود که چرا ضحاک را آشوری نگفته‌اند؟ جهت این است که این داستان‌ها در اواخر دوره ساسانیان جمع آوری شده و در آن زمان اسم آشور فراموش شده بود؛ یعنی به جای آشور قدیم، اسامی قسمت‌هایی از آن متداول بود، مثل آدیابن، اُشُران، اُمِد و غیره.» ولی بابل وجود داشته و جزو مستملکات ایران بوده، صفت تازی هم در دوره ساسانیان علاوه شده، زیرا اولاً ایرانی‌های قدیم، اعراب را با بابلی‌ها از یک نژاد می‌دانستند و دیگر این که، از زمان هرمزد دوم، اعراب بحرین تجاوزاتی به حدود ایران می‌کردند و طرف بغض و کینه ایرانی‌های آن زمان بودند.»

(ایران باستانی، مشیرالدوله پیرنیا، صص ۷۳ - ۷۴)

تحقیقات باستان‌شناسی و تاریخی قرن نوزدهم در بین‌النهرین باعث گردید که سالنامه آشوری در کتابخانه آشور بانیپال، کشف، مطالعه و ترجمه شود و بر اساس این سالنامه تاریخی مشخص گردید که بابلی‌ها به ایران توجهی نداشته‌اند، البته سومری‌ها پیش از آنها نظر داشته و آن هم از محدوده شوش و آنشان، یعنی خوزستان و فارس امروزی، بیشتر نفوذ نکردند. این آشوری‌ها بودند که در مدت اقتدار خود دولت ایلام را به طور کلی منقرض نمودند و دائم برای گرفتن اسیر و برده، زاگرس و حتی نواحی شرقی زاگرس را مورد تهاجم قرار می‌داده‌اند، چونان که تیگلات - پیلسر سوم به مناطق مرکزی ایران رسیده و در توصیف از کوه بیکنی یا دماوند می‌گوید در کنار آن بیابان‌های پر از نمک بود که همان کویر نمک است.

(ر.ک: ایران از آغاز تا اسلام، رومن گیرشمن، ترجمه محمد معین، ص ۸۷).

←

هلاک نمود. پس در آن وقت قباد را لقب «کی» داده کیقباد خواندند و معنی «کی» پادشاه بزرگ مقتدر [و] مسلط باشد که از خاک خود به ملک غیر هم تجاوز کند و به تصرف آرد و «کی» به عینه، ترجمه امپرو و امپراطور است که الحال سلاطین مقتدر اروپا را بدان می خوانند.

خلاصه کیقباد بعد از این فتح، اصفهان را دارالسلطنه خود مقرر ساخت و از اصطخر به آنجا منتقل نمود؛ چه آنجا وسط مملکت و نزدیکتر به اراضی و مکان طایفه مید بود و آنها طایفه [ای] سرکش و با شرارت [بودند] و به اکثر اراضی عراق و آذربایجان و بعضی [نواحی] کردستان پهن و به روزگاران مسلط شده بودند و سلاطین قبل [۴۱] چنانکه باید بر آنها مسلط نشده بودند و همیشه در جنگ و فساد و غارت بودند. کیقباد جهت تربیت و آوردن آنها را به اهلیت، شهری در اماکن ایشان بناموده و اکثر رؤسای^۱ آنها را به آنجا ساکن ساخت و همّت به تربیت و اصلاح حال آنها گماشت و آن شهر همدان است و دور نیست که اشتقاق آن هم از ماده مید باشد، یا آنکه مید، همید بوده؛ و دیگران ضبط کرده اند به اختلاف لهجه یا تفاوت لغت قدیم و جدید و آن در اواخر کلمه علامت مکان است؛ یعنی مکان طایفه همید، و پس از آن به کثرت استعمال همدان شده و این مطلب

→

پس اصفهان در این زمان مفتوح و به طور کلی این تهاجمات از قرن نهم قبل از میلاد تا قرن هفتم قبل از میلاد بوده و سخن مرحوم پیرنیا درست است که می گوید ضحاکیه بیش از دویست سال بر ایران حکومت نکردند. این که سلطه ضحاکیه هزار سال و یک روز کم گفته می شود، با توجه به فهرست زمامداران آشوری از زمان آشور نیراری اول که از هزار و شش صد و هشتاد و دو تا هزار و شش صد و پنجاه و هفت قبل از میلاد آغاز و تا آشور اوبالیت دوم که از شش صد و دوازده تا شش صد و نه قبل از میلاد، هزار و پنجاه سال، عمر سلسله آشوری بوده که دو قرن آخری بر نواحی غربی ایران تا اندازه ای مسلط بوده اند. با توجه به این فهرست، مشخص می شود که سردانپل، یک اسم ترکیبی است و باید آن را این گونه نوشت: «سردان پل = سوردان + پل» که سوردان مخفف آسوردان یا آشوردان و پل مخفف پال است که پسوند نام بسیاری از پادشاهان آشوری بوده است و به نظر می رسد که سردانپل آخرین پادشاه ضحاکیه و خود ضحاک در متصرفات داخلی ایران نزدیک به دویست سال حکومت محلی ایجاد نمود تا جوانان زیده را دستگیر و جهت بردگی به آشور بفرستند؛ یا به احتمال دیگر آسوردان سوم که از هفت صد و هفتاد و دو تا هفت صد و پنجاه و چهار قبل از میلاد از سری پادشاهان آخرین آشوری است.

(ر.ک: تاریخ ملل آسیای غربی، احمد بهمنش، ص ۱۳۹). ۱. س: رئیسای.

احتمالی است و کسی چیزی در این باب نگفته و اگر گفته من ندیده‌ام. اهل ایران این شهر را اکتانا گویند و وجه و معنی آن معلوم نیست و شهر اول هم خراب شده و این که الحال هست، به جا و نزدیک آن ساخته شده و به اسم آن موسوم نموده‌اند.

کیقباد جهت نزدیک شدن به آنها همیشه مستحضر حال ایشان بوده اگر شری از آنها به ظهور می‌رسید، رفع کرده به لطف تدبیر در تربیت می‌کوشید و آن طایفه فی‌الجمله مؤدب شدند و بعد از آن زمان در تاریخ اسمی از شرارت آنها نیست و کیقباد تا آخر عمر در اصفهان به سر برد و در مرمت آن خرابی‌های افراسیاب و مرهم بر زخم مساکین و تربیت آنان سعی کرد و در عهد او اصفهان به کمال ترقی رسید.

بعد از فوت کیقباد، پسرش کیکاوس باز به اصطخر رفت [و] حکومت اصفهان را حسب مقرر به کشواد بن قارن بن کاوه داد و او نیز ملتزم حمایت [۴۲] اصفهان شد و از او در تاریخ چیز درستی نیست و فوت او معلوم نه.

چون نوبت کیخسرو سلطنت رسید و او نبیره کیکاوس و افراسیاب هر دو بود و بالطبع شجاع و جنگی می‌نمود، در میان او و افراسیاب جنگ متواتر بود با وجود رستم دستان و شجاعت‌های او، باز سپهسالاری لشکر پادشاهی با گودرز بن کشواد و حامل درفش کاویان بود و جنگ‌های عظیم میان او و لشکر افراسیاب واقع شده، فتح و شکست از طرفین بوده، لکن در اکثر معارك گودرز به فتح و فیروزی اختصاص داشت. در آن جنگ‌های سخت، گودرز چندان ایستادگی نمود که موافق تواریخ، قریب هشتاد نفر از فرزندان و کسان نزدیک او کشته شدند و او دل از جای نبرده و روی از کارزار نگردانید تا صورت فتح روی نمود و پیران ویسه وزیر سپهسالار افراسیاب به دست او کشته شد و پشت لشکر ترک شکسته گشت و افراسیاب فراری و عاقبت به دست آمده مقتول و به سزای بی‌رحمی‌های خود رسید و کیخسرو بر بلاد شمال شرقی، یعنی مملکت توران و تاتار استیلا یافته و عالمی [از سر وی] آسوده شدند. پس از فراغت [از] این کار، پادشاه ایران، امرا و سران سپاه را به انعامات و افره، محظوظ نمود و هر یک را حکومتی داد و گودرز بن کشواد را مخصوصاً توقیر و تبجیل زیاد فرمود و باز کماکان به سپهسالاری کل

لشکر و حکومت ابدی اصفهان سرافرازش داشت و مئونات دیوانی کمتر نموده و او به اصفهان شتافته به امر حکومت مشغول و زیادتز از آباء خویش در آبادی شهر [۴۳] و تربیت اهالی کوشید.

چون خرابی‌های لشکرکشی افراسیاب هنوز باقی بود و مرمت لازم داشت، حصارى به دور شهر که تا آن زمان نداشت، بکشید و چند سال بعد از آن زیسته و حکومت کرد، دیگر معلوم نیست و جهت اجمال تاریخ ایران و از میان رفتن آن در وقت استیلای اسکندر رومی به ایران و استیلای عرب بعد از آن^۱ و به هم خوردن کتابخانه‌ها از جور متغلبین وحشی، حالتی صحیح باقی نمانده که روزگار هرکس و هر بلدی به کجا رسیده؛ این قدر هست که گودرز حکومت این شهر را می‌نموده تا زمانش سپری گشته و بعد از او هم معلوم نشده که حکومت چگونه شده و به کی رسیده، اما چنان‌که گذشت، درفش کاویان تا آخر زمان سلطنت ساسانیان و انقراض آن خاندان در اولاد گودرز بوده و پس از حکومت او، دیگر در تاریخ اسمی از اصفهان نیست تا زمان ملکه همای^۲، بنت اردشیر دراز دست که او را از اصفهان خوش آمده، نظر در عمارت و تجدید آبادی آن نموده و اساس و بنای حصارى نهاد و چنان داشت که اکثر اقامت در آن‌جا بماند و معلوم می‌شود که به مرور ایام و ظلم حکام، باز خرابی زیاد به شهر اصفهان راه یافته و از سیاق آینده معلوم می‌گردد که مورخ می‌گوید: بعد از وفات همای ملکه، وقتی که رایت اسکندر به آن‌جا نزول نمود، یک نیمه باروی آن صورت ارتفاع یافته بود. اسکندر چون آن‌جا زیادت عمارت ندید، برقرار بگذاشت و بگذشت. بعد از آن [۴۴] و بر آن منوال، حال شهریاری و روزگار اقبال منتهی شد به دولت فیروز ابن یزدجرد و صورت آن شد که فیروز فرمان فرستاده بود به آذرشاپوران پسر آذرمانان پهلوان از دیه هُرستان از روستای ماربین [جدّ مافروخ بن بختیار که جد صاحب رساله محاسن بوده است]^۳ به اتمام باروی مدینه جی و این حال پیش از اسلام بوده به صد و هفتاد سال. آذرشاپوران به مقتضی فرمان، بنای بارو را تمام کرد و شُرف و مواضع مقاتله و تیرگذارها را کامیابی [و شاید، مرکب و]^۴ مرتب

۱. س: + حالتی. ۲. ترجمه محاسن اصفهان، ص ۱۶: خمائی جمه آزاد دختر بهمن اسفندیار.

۳. عبارت داخل کروش از ترجمه محاسن اصفهان، ص ۱۶ اقتباس گردید.

۴. همان.

ساخت و چهار در بر آن تعلیق کرد: یکی را دروازه جور، نام کرد برابر میدان بازار و دویم، دروازه ماه که اسفیش می‌گویند و سیّم، دروازه تیری که تیره می‌خوانند و چهارم، دروازه جوش [که معروف است به دروازه جهودان]^۱ و در پهلوی آن دیهی^۲ بنا کرده نام آن آذر شاپوران به اسم خود و در آن دیه، سرایی عالی در حال عمارت آورد و در باغ سرای ایوانی رفیع برافراشت و آن را آتشکده ساخت و آن دیه را بر آن وقف کرد^۳ و از قراری که نوشته است، دروازه جور و ماه، روی به جانب مشرق بوده و دروازه تیر و جوش به جانب مغرب.

تا این جا ترجمه صاحب محاسن اصفهان است که مترجم بیان نموده و این حالت و آبادی و حصار تا زمان اسلام باقی و در زمان عمر مفتوح مسلمانان گردید و کردند آنچه کردند و تفصیلی از آن معلوم نیست و کسی چیزی چندان نگفته است و اگر گفته است، معلوم ما نگشته است؛ تا زمان ابوجعفر منصور عباسی رسید که او حکم به عمارت و مرمت اصفهان نمود و عبارت تاریخ این است که: منصور را در بغداد عارضه [ای] پیدا شد^۴ [۴۵]. حکمای وقت را جمع نمود. گفت: موضعی اختیار کنید که تن درست‌تر به هوا و خوش‌گوارتر به آب باشد که به آن موضع نقل شود. بعد از مفاوضات و مکاشفات، به حدود زنده‌رود متفق [القول] شدند و در آن زمان، دیار اصفهان، دهاتی بود پراکنده و شهر خراب شده و رسوم مدروس^۵ بوده، حکم به احضار ایوب بن زیاد که عامل اصفهان بود، نمود و مقرّر کرد که بر دهات چند باروی شهر را بسازد. او اطاعت حکم نموده و به اتمام رسانید. تا این کار نموده شد، خلیفه از آن حال بهتر شده و از مخارج بسیار در آبادی بغداد نتوانست گذشت و از سر انتقال درگذشت.

محرّر گوید: از این تقریر می‌توان دانست که حکام بنی امیه چه قدر ظلم نموده و به چه پایه به شهر خرابی رسانده‌اند و البته حصارهای پیش هم خراب شده و اگر باقی مانده

۱. همان.

۲. دیهی: دهی؛ ترجمه محاسن: - دیهی.

۳. ترجمه محاسن اصفهان: + از غرائب آن بنا یکی آن است که نیر اعظم را به وقت وصول به اول درجه جدی

مطلع مشرق.

۴. ترجمه محاسن اصفهان: + سال صد و پنجاه.

۵. متروک، کهنه شده.

باشد، قطعه [ای] از آن مانده بوده و بعد از این واقعه، کسی که تجدد حال این شهر را نموده و در مقام مرمت برآمده طایفه دیلم بودند، خصوصاً رکن الدوله حسن ابن بویه که در شهر اصفهان بناها نمود و آبادی‌ها کرد و مردم را به حالت نیک آورد. مظنون این‌که قلعه طبرک را نیز او ساخته است؛ چه در بعضی تواریخ اشاره به حصار از او نموده‌اند، و لیکن اسم طبرک را نبرده‌اند و فوت فخرالدوله را تصریح نموده‌اند که در قلعه طبرک واقع شد، لهذا گمان کلی آن است که آن نوآباد آنها بوده است.

پس از آن که نوبت حکومت به علاءالدوله ابو جعفر کاکویه رسید، تجدید حصار فرمود. [۴۶] مترجم محاسن گوید: علاءالدوله در حمایت بیضه ملک و دارالقرار اصفهان و ترتیب و نظام امور اهالی آن از شهر و نواحی بر این قرار چندین^۱ سال مالک و متصرف شد، وقتی فرمان فرمود بر بنیاد باروی شهر. و بعد چند مطلب در تعریف آن می‌گوید که آن بارو محیط است بر عرصه شهر مانند دور فلک چهارم بر قرصه مهر مساحت دور آن زیاده بر پانزده هزار گام برون آنچه خارج شهر مهمل مانده و نهاده و محلات مشهوره از آن منقطع و معطل افتاد؛ مثل کماء آن و براء آن و سنبلان و خرچان و فرسان و باغ عبدالعزیز و کروء آن و اشکهان و لبنان و وندآباد^۲ حصار بنیاد آن بر تحت الثری استوار و خندقی در پای باروی با پشت گاو ماهی هم‌آواز؛ چنان‌که صاحب محاسن در وصف آن گوید و چند شعر عربی ایراد نموده و می‌گوید مفتوح و مقسوم بر دوازده دروازه و منصوب بر آن دوازده جفت درآهن‌پوش و از جمله مفاخر و زینت داخل آن، هزار کوشک و سرای باشد که هریک دست وزیری معظم و مجلس عمیدی محتشم و زعیمی مقدم را شاید؛ و بعد [به] تفصیل عمارات و کاروان‌سراهای عالی و مساجد و غیرها پردازد. در وصف آبادی و جمعیت آن وقت اصفهان می‌گوید که: هر روز دو هزار سر گوسفند و صد سر گاو جهت [۴۷] ذبح جمع می‌کردند، شب هنگام یک سر از آن نبود و آنچه در عیدها و نوروز در تحت ذبح آمده است، «إِنَّ تَعْدُوهَا لَا تُحْصَوُهَا»، و قریب صد هزار سر گوسفند و هزار سر گاو که در خانه‌ها به نمک معمور کرده برای سال [که آن

۱. ترجمه محاسن اصفهان: چهل و چند.

۲. محاسن اصفهان: ویدآباد.

را بهار خوش می‌خوانند]^۱ قدید نموده‌اند؛ در تمام سال قطعاً تغییری بدان راه نیافته. [نه از جهت طعم و نه از بوی منتن^۲ گشته و نه کرم در افتاده و لذا ذت این قدید به مبلغی رسیده که دوست به دوست بر سبیل تحفه و طریق هدیه خوبتر تحفه و کامکارتر نقل آن را دانسته].^۳ باز مفضل می‌گوید: که پیش از این به روزگاری اندک در محلی از محلات اصفهان که آن را کروء آن می‌خوانند، که اکنون به کلی مدروس و مطموس گشته، پنجاه مسجد دیدم که هر روز در جمیع آنها اقامت جماعت می‌نمودند. محرر اوراق گوید که: آن‌چه صاحب محاسن نوشته است، اگر اغراقی هم در آن باشد، باز عظمت و آبادی اصفهان در زمان دیلمیان معلوم می‌شود که تا چه نهایت بوده است. و اگرچه اسماء محلات آن الحال هم مجهول است، ولی بعضی از آنها را می‌توان دانست و آن محلاتی را که خارج حصار نوشته، لبنان معلوم است و کروء آن ظاهراً همان کَران باشد و سنبلان معرّب چنبلان است که الحال چملان خوانند و فرسان در این زمان قریه‌ای است به طرف شرق شمالی بیرون دروازه جوباره و به همان اسم معروف است و اگر این محله هم منتهای آبادی طرف شرق شهر باشد، دیگر هیچ اغراقی در آن نیست. [۴۸] تا محله لبنان که آن را انتهای آبادی طرف مغرب فرض نماییم، چه شهر و چه آبادی و چه دولتی به نظر می‌آید؛ سبحان الله این را اسم دیگر باید نهاد و می‌توان ادعا نمود که آبادی آن زمان، زیاده از آبادی آخر زمان صفویه بوده است و از میان خرابی محله کروء آن معلوم گردید که بعد از علاءالدوله، که غزنویان اصفهان را مالک شدند، خرابی بسیار به آن رسانیده که آن حالت را پیدا نموده و مفضل خود هر دو حالت را مشاهده نموده است، اما بعد از آن زمان باز سلطان ملکشاه سلجوقی و وزیر بی‌نظیر او خواجه نظام‌الملک طوسی، به محاسن این بلد رسیده و آن را دارالسلطنه نمودند و تا آخر ایام سلطنت آن طایفه، دارالملک بود. بناهای بسیار در آن‌جا نمودند، چنان که بعضی از آن از مساجد و خانه‌ها بریا و آثار زیاد از ایشان هنوز باقی است؛ از جمله مسجد جامع عتیق و غیر آن که به اسم آنها معروف و کتابه‌ای هم در آن‌جا نوشته شده است و میدان کهنه مشهور که خراب گشته و محل

۱. عبارت داخل کروش از ترجمه محاسن اصفهان اقتباس شده است. ۲. منتن: بدبو، متعص.

۳. عبارت داخل کروش از ترجمه محاسن اصفهان اقتباس شده است.

نقاره‌خانه آن معلوم است و به نام [آنان] مشهور و منسوب به آنها است و بعضی را مردم بی‌خبر، عمارت سنجری می‌خوانند.

بعد از انقراض سلجوقیان و خوارزمشاهیان که طایفه مغول بر اکثر این [شهر] غالب شدند، در زمان اوکتای قاآن جور ماغون نام سرداری که به ایران مأمور و به آن سامان آمد حشری به اصفهان نامزد کرده و ایشان قتل و خرابی بسیار در این شهر نمودند. پس از زمان چنگیزیان که نوبت [۴۹] دولت به امیر تیمورگورکان رسید،^۱ حین نزول به اصفهان، جهت بی‌سلوکی اهالی نسبت به او، حکم به قتل عام نمود و جمع کثیری را کشتند و شهر را به باد غارت دادند و گفته‌اند تقریباً هفتاد هزار نفر را هلاک نمودند و شهر اصفهان به کلی از آن حشمت و اِبْهت سابق بیفتاد و دیگر هیچ پادشاهی به خیال مرمت آن نیفتاد، تا پادشاه مغفور شاه اسماعیل صفوی که اول پادشاه سلسله صفویه بود، از آن‌جا عبور نمود و او را خوش افتاد و باغی موسوم به نقش جهان و عماراتی که بعد عمارات دولتی [در] آن‌جا بنا شده بساخت و دیگر تواتر فتن و حروب او را مجال کار دیگر نداده و همچنان بود تا زمان پادشاه بزرگ شاه عباس اول که در سال یک هزار و شش هجری سال یازدهم جلوس او بود، از قزوین به اصفهان آمده، چندی به جهت انجام بعضی امور در آن‌جا توقف فرموده و در آن زمان او را خوش آمده اصفهان را به اقامت اختیار کرده و آن‌جا را دارالسلطنه مقرر نمود.

سعی زیاد در آبادی و عمارات نموده، امرای وی نیز خانه‌ها و باغات زیاد برای خود طرح ریختند و در اندک زمانی شهر آباد شد و محلات افزوده گشت؛ و سابقاً اشاره در این باب شد و چنان توقیر علما کرد که اصفهان مجمع افاضل و علما گردید. از مشاهیر ایشان میرابوالقاسم فندرسکی و میر محمدباقر داماد^۲ و شیخ بهاءالدین عاملی^۳ و تا زمان

۱. بعد از ایلخانان مغول شخصی به نام سید جلال الدین میر میران به اصفهان حکومت داشت و در عهد امیر مبارزالدین آل مظفر و پسرش شاه شجاع، اصفهان بارها مورد تهاجم واقع شد، تا بالاخره شاه سلطان نامی از جانب شاه شجاع، میرمیران را دفع و اصفهان را فتح نمود و آل مظفر تا زمان یورش تیمور بر اصفهان حکومت داشتند. تیمور برای فتح اصفهان تلاش کرد و بعد از فتح، از سر مردم مناره ساخت و کشتار بسیار نمود. سلطان زین العابدین از جانب آل مظفر با تیمور درآویخت. نگارنده به این بخش مهم از تاریخ اصفهان اشاره نکرده است.

۲. میر محمد باقر بن محمد استرآبادی مشهور به میرداماد متوفی؛ ۱۰۴۰ یا ۱۰۴۱ از فلاسفه و دانشمندان

وفات شاه عباس عدد نفوس شهر اصفهان به هفتصد هزار رسیده بود.

[۵۰] تفصیل آوردن رود کورنگ را به شهر اصفهان و چندی زحمت کشیدن نوشته شده و مجماً بود. به تفصیل باید به طوری که می دانم بنویسم...^۴

شاه عباس^۵ عمرش به سر رسید و کار مهمل ماند. نبیره او شاه صفی ابداً اقدامی به کارهای او نداشت؛ در حالت به خلاف او بود. شاه عباس تجارت اصفهان را با روم و هند و ترکستان و چین و اروپا جاری و زیاد نمود. شاه صفی که جانشین شاه عباس بود، بی استعداد شخصی بود و زحمات او را متروک داشت، اما پسرش شاه عباس ثانی که بعد از او پادشاه شد، ید همتی داشت و در بعضی امور اقتداء به جد خود نموده سعی در آبادی شهر و تربیت اهل آنجا و احترام اهل علم و هنر داشت. عمارت چهلستون و پل خواجه و باغ طاوس خانه در آخر چهارباغ قدیم و باغ قوشخانه در سمت مشرق محله فلفلچی و باغ سعادت آباد و سنگ بست چهارباغ علیا و تالار پیش روی علی قاپی از اوست. بعد از او پسرش شاه سلیمان که لقب شاه صفی ثانی داشت و وزیر او اعتمادالدوله شیخ علی خان زنگنه، باز در زیاد نمودن آبادی اصفهان سعی نمودند. ریاضات و کاروانسراهای معظمه و مساجد و مدارس و ابنیه بسیار ساختند و دو مسجد

→

معروف عصر صفوی که مورد توجه شاه عباس اول بوده است. زادگاهش استرآباد و در مشهد تحصیل نمود، اما بیشتر عمر خود را در اصفهان به سر برد. وی از شاگردان «شیخ حسین عاملی» و شیخ عبدالعالی بود و «ملاصدرا شیرازی» از شاگردان وی به شمار می آمده است. از آثار او در فقه و حکمت می توان قبسات، الصراط المستقیم، نمودج العلوم و التقدیسات را نام برد. وی شاعر نیز بوده و در شعر، «اشراق» تخلص می کرده و مثنوی دارد به نام مشرق الانوار.

۳. شیخ محمدبن حسین عاملی معروف به شیخ بهایی در بعلبک لبنان در سال ۹۵۳ متولد و در ۱۰۳۱ هجری قمری در اصفهان وفات نمود. پدرش عزالدین حسین در ۹۶۶ به ایران مهاجرت و بهاء الدین در ایران رشد یافت. تالیفات وی به فارسی و عربی به ۸۸ کتاب و رساله می رسد که مشهورترین آنها دو مثنوی فارسی نان و حلوا و شیر و شکر است. جامع عباسی در فقه و خلاصه الحساب، تشریح الافلاک، کتاب اربعین به زبان عربی، کشکول به فارسی است. جنازه وی را به مشهد بردند و در مسجد گوهرشاد دفن کردند.

۴. به نظر می رسد این عبارت جمله هیچ ارتباطی با متن ندارد و به سه نقطه ختم می شود.

۵. س: غلامحسین.

کوچک جنبین طرف قبلی مسجد شاه را این پادشاه اختراع و بنا نموده، جزء مسجد بزرگ کرد و نیز باغ هشت بهشت و عمارت آن را او بساخت و مردم دیگر هم عمارت [۵۱] و مساجد و حمام‌ها و کاروانسراهای بسیار و اسواق طرح انداخته، بساختند و بر آبادی محلات و قراء شهر افزوده شد و در زمان او عدد نفوس به یک ملیان، که هزار هزار باشد، برسید و برای این وقت گفته‌اند که اصفهان نصف جهان و شاعری به مبالغه و اغراق آن افزوده و گفته است:

اصفهان نیمه جهان گفتند   نیمی از وصف اصفهان گفتند

هیچ‌کس از مورّخین ایران شرح حالی از آن وقت این شهر ننوشته‌اند و به طور اجمال از آن گذشته‌اند. مردمان اروپا حالت آن زمان اصفهان را که دیده‌اند، به تفصیل نوشته‌اند از آن جمله شاردن فرانسوی است که در آن وقت به اصفهان آمده است؛ سیاحت تمام آن را نموده می‌گوید: «این شهر الحال یک صد و شصت مسجد و چهل و هشت مدرسه و هزار و هشتصد کاروانسرا و دویست و هفتاد و سه حمام دارد و یک ملیان جمعیت در اصفهان است.»

و نیز می‌گوید: «دور شهر و آبادی‌های خارج متصل به آن، دوازده فرسخ است» و می‌گوید: «گمان من این است که اصفهان در آسیا همان عظمت [را] دارد که لندن در اروپا» و می‌گوید: «در بازار و کوچه‌ها به قدری ازدحام است که امراء و اعیان، فراش در جلو خود می‌اندازند که مردم را پیش و پس نمایند تا خود بگذرند و اگر به قاعده اروپا، زنان هم باروی گشاده بیرون می‌آمدند، جمعیت کوچه‌ها و بازارها زیاده از این شده کار بر مردم تنگ می‌شد.»

یکی از سیاحان دیگر، کمپفر^۱ نام که بعد [از] شاردن [۵۲] و گویا در زمان سلطان حسین به سیاحت اصفهان آمده است و احوال آن‌جا را نوشته، می‌گوید: «الحال دوره اصفهان شانزده فرسخ است و در یک روز محال است که گردش دور شهر را نمایند و داخل این محوطه، مملو از خانه و باغات متصل به یکدیگر است. غالب کوچه‌ها به طرز خیابان است و با این‌که در دو طرف کوچه‌ها نهر ساخته و اطراف آن درخت کاشته‌اند، باز

۱. Engelbert Kaempfer.

وسعت کوچه به قدری است که چند عراده پهلوی هم می‌تواند، عبور کند». شاردن نقصی که ایراد نموده است، این است که: کوچه‌ها اکثر سنگ فرش نیست و در وقت بارش، زحمت به عابرین می‌رسد. بازار ممتد آن از دروازه حسن آباد شروع می‌شود و به دروازه طوغچی منتهی می‌گردد و تمام طول شهر یک بازار است. مجملی از شرح این دو نفر مسافر این بود که نوشته شد و شرح عمارات و باغات و بساتین، آنچه را داده‌اند، خاصه شرح آنچه را که در کنار زاینده‌رود واقع بوده و چه صفا و نزهتی داشته، اگر کسی بخواهد دانسته باشد، موقوف به ترجمه تمام حکایت متعلق به اصفهان از کتاب آنها است و این مختصر گنجایش ندارد و الآن نشانی از آن ثروت و بناها نیست و الحال آن عمارات اکثر خراب و راه‌های شهر تنگ است.

خلاصه بعد از شاه سلیمان، پسرش سلطان حسین به آبادی شهر باز می‌افزود؛ با آن‌که از بیکاری و بی‌کفایتی او کارها [ی کشور] روی به قهقهرا گذاشته بود و بی‌نظمی به حد کمال رسیده بود، باز هنوز نقصی به آبادی این شهر نرسیده، باز رو به ترقی داشت. [۵۳] و عدد نفوس در تزیاید بود و عرصه بر مردم شهر تنگ شده بود. در این وقت در طرف جنوب زاینده‌رود مایل به مغرب، آبادی شده بود و آن هنگام طرح شهری به قاعده انداخته و به اسلوب دلکش بساختند و آن را فرح آباد نام نهادند و پادشاه با امراء و اعیان هریک به جهت خویش محلی ترتیب داده به اندک زمانی شهری مستقل و بلدی معتبر گردید و چون در تحت الشعاع اصفهان واقع شده بود، یکی از امکانه اصفهان محسوب گردید؛ و الا خود شهری مستقل بود و گفته‌اند زیاد از صد هزار نفر عدد نفوس آن بوده و آثار آن صدق این معنی را هنوز می‌کند و نیز از بناهای این پادشاه، مدرسه چهارباغ که زبده مدارس جهان است و گمان این است که کاروانسرای خلف آن با بازار معروف به بازارچه بلند که این کاروانسرا و یک در مدرسه هم در آن است از بناهای او باشد و در عصر او عمارات کناره‌های زاینده‌رود، خاصه جنوبی از طرف شرق تا پل شهرستان رسیده و اکثر آن‌جاها را خانه و باغ ساخته و مردمان جای گرفتند و از طرف مغرب، خانه و باغ به فرح آباد متصل بود.

سرجان ملکم که در آن وقت قریب به ششصد هزار خانوار در اصفهان جمع بوده، از این حساب می‌نماید که: آن‌چه گفته‌اند عدد نفوس در آن زمان به یک میلیون و دویست هزار رسیده، باید زیاده باشد، زیرا که کمتر خانواری است که دو نفر باشد، بلکه یقیناً [۵۴] زیاد است و اگر کسی خیال با قری هم نماید، بی‌معنی است، چه تمام قری همیشه زیاده از چهار و پنج برابر شهر بوده و هست؛ چنان که در حساب سال قبل که عدد نفوس شهر اصفهان را هفتاد و پنج هزار و کسری دیده بودند، از قری و توابع را دویست و هفتاد و شش هزار و کسری نوشته‌اند^۱ با وجودی که قری و توابع بسیار از این مقدار زیادتر است از آن [جهت] که، اهالی آن به واهمه، تعداد نفوس خیلی کم به قلم می‌دهند و نیز موافق همین حساب خود سرجان ملکم استبعادی که از قول شاردن و کمپفر دربارهٔ دوره شهر اصفهان نموده و حمل بر اغراق کرده باطل و بی‌درجه است، و الا محاله عرصه محل ششصد هزار خانوار این قدر وسعت را می‌خواهد که دوره‌اش دوازده فرسخ باشد. باری کوکب بخت اصفهانی‌ها بُطُر شد^۲ [و] آبادی روی به خرابی گذاشت، از آن‌که در سال یک هزار و صد و سی و چهار هجری به سبب بی‌کفایتی شاه سلطان حسین صفوی و بی‌نظمی امراء و اهل در خانه او با مقدماتی که در تواریخ مسطور و سرجان ملکم از همه کس بهتر شرح داده است، محمود افغان از طایفه غلیجه [ای] با بیست و چهار هزار افغان بی‌سروپا به اصفهان آمده بعد از جنگ در قریه گلون آباد^۳ قهاب و فتح آنها در فرح‌آباد نازل شده و شهر را محاصره نمودند و زمان محاصره به نه ماه کشید و در تمام آن مدّت، افاغنه در فرح‌آباد اردو زده مشغول جنگ و جدال بودند و اطراف شهر، عمارات و باغات و مزارعی را که چندین کرور خرج آنها شده بود، ویران نمودند.

سرجان ملکم گوید [۵۵] که: «محمود در آن وقت عزم کرد که به تخریب قری و دهات اطراف شهر پردازد و یک شبر^۴ زمین از نیزه خالی نبود و قصور امرا با قصر سلطنت دم مساوات می‌زد. این همه در عرض یک ماه چنان از تیشهٔ عدوان افغان

۱. منظور مؤلف، آمار جمعیت شهر و قرای اصفهان یک سال قبل از تألیف کتاب است.

۲. بُطُر: بد آوردن. ۳. در شرق گورت و مشرق اصفهان.

۴. شبر: یک وجب.

ریشه کن شد که بعد از آن، قرن‌ها گذشت و روی آبادی ندید و تا حال آثار خرابی آن طایفه در آن اطراف مشهود است.^۱ انتهی کلامه.

و در آن گیرودار مردمان را قتل و غارت می‌کردند و در شهر قحط و غلا خود سبب خرابی بزرگ بود.

میرزا مهدی منشی درین باب مختصری خوب نوشته و می‌گوید: «روز به روز قوت، ضعف و ضعف، قوت گرفت. آتش غلا و نایره بلا بالا گرفت به حدی که مردم برای اکل قلیه می‌مردند و بزرگان در اسواق و محلات، اطفال خردسال^۲ را دزدیده و ذبح کرده می‌خوردند. دل‌ها برای گندم، چون گندم سینه چاک می‌بود و طایر جان‌ها در غم دانه گرفتار دام هلاک. برای گرده نانی، درون‌ها چون تنور به آتش حسرت می‌تافت و چشم مردم قرصی برای نهاری، سوای پنجه کش خورشید نمی‌یافت. از شور چشمی زمانه، عهدی شد که شیرین دهنان، به یاد شکر، لب خویش می‌مکیدند و شکر لبان به جای ریزه قند، نباتات می‌ساییدند و به هوس میوه، دامن از نخل زندگی برمی‌چیدند و به یاد انگور، خاک پای درخت تاک را از یک میل راه چون توتیای غوره به چشم می‌کشیدند. کسانی [۵۶] که از جامه ابریشمین تن می‌پوشیدند، چون کرم پیله به برگ خوردن تنیدند و جمعی که به مغز لوزینه^۳ کام نمی‌آورند، از شدت جوع به پوست درختان افتادند و اگر دانه ارزنی می‌جستند، رفیق را پی نخود سیاه می‌فرستادند و اگر حبه جاورسی^۴ می‌یافتند، در تقسیم آن متّه بر خشخاش می‌نهادند. کسی روی پیاز را نیز نمی‌دید و دانه ماش از شاذنج^۵ عدسی عزیزتر گردید. سائلان از بردن اسم نان تو دهنی می‌خوردند و

۱. سخن سرجان ملکم در این جا تمام شد. ۲. س: خوردسال.

۳. حلوایی است که از شکر یا عسل و مغز بادام نرم کوبیده و مخلوط به گلاب می‌سازند. این خمیر را در میان ورقه‌های بسیار نازکی از نان مانند لواش (و حتی از آن نازکتر) می‌پیچند و به قطعه‌های کوچک می‌برند و در ظرفی در کنار هم مرتب می‌کنند، و شربتی از شهد و شیرۀ تازه آمیخته به گلاب می‌جوشانند و بر آن می‌ریزند. (ر.ک: معین، ذیل لوزینه).

۴. جاورس: معرب گاورس، گیاهی است از تیره گندمیان و از دسته غلات که دانه‌هایی شبیه ارزن دارد و با ارزن از یک نوع است و در حقیقت گونه‌ای ارزن است که دانه‌هایش درشت‌تر و پوستش نیز از پوست ارزن زبرتر است.

۵. شاذنج = شادنج = شادنه: سنگی است عدسی شکل و به رنگ‌های مختلف زرد، سرخ، سفید، خاکستری و

دیوانگان حسرت خوردن سنگ طفلان را چون خشت لحد به گور می‌بردند. لاله برای کباب داغ بر دل بریان می‌گذاشت و قمری در حسرت شاهی کوکو زنان می‌گفت. اوجاق مطبخ‌ها کور شد و چراغ دودمان‌ها بی‌نور.

اصفهان یکباره ویران گردید و قحطی آدم علاوه قحطی نان، امنای دولت را گسیخته شد. خاک عجز و هوان^۱ بر فرق بیخته به دادن شهر مصمم گشته و در یازدهم محرم سال هزار و صد و سی و پنج، خاقان شهید را به فرح‌آباد برده افسر سروری را بر سر آن حسرت‌کش تاج و افسر زدند^۲. انتهی کلامه^۲.

و همان شب محمود، کس به جهت ضبط خزاین و کارخانجات شاهی روانه اصفهان ساخت.

چون شهر اصفهان مفتوح افاغنه گردید، به شهر خرامیدند و در زمان دو سال سلطنت محمود و پنج سال سلطنت پسرعمش، چندان از مردم اصفهان کشته و در شهر و اطراف آن خرابی نمودند که به شرح راست نیاید و اصفهان به آن شکوه به کلی خراب شد و مردمان باقی مانده بی‌سر و سامان گشتند و اشرف افغان، حصاری از دروازه دولت کشیده و خواست تا محوطه دولتی را بزرگتر و برای خود محصنه [ای] محکم‌تر درست نماید، هنوز [۵۷] قدری از آن حصار باقی بود که شاه طهماسب بن شاه سلطان حسین به قوت و سرداری نادرشاه به جانب اصفهان آمده، اشرف بعد از چند شکست خوردن فرار نموده کار طور دیگر شد و اشرف در ساختن آن قدر حصار، بسیاری از عمارات، کاروانسرا و مساجد و خانه‌های مردم را که بر سر راه دیوار آن بود، خراب نموده آن نیز مزید خرابی‌های دیگر گردید و اشرف بعد از شکست در زرقان فارس به سمت بلوچستان گریخته تنها و حیران به هر طرف می‌گشت تا به دست کسان حسین برادر محمود افغان که از پی او می‌گشتند افتاده و کشته گشت.

در زمان شاه طهماسب بن شاه سلطان حسین، اصفهان به همان حالت خرابی که تا آن

→

۱. خورد و بهترین آن سرخ عدسی شکل است و آن در هندوستان به دست می‌آید و در طب قدیم مستعمل بود.
۲. در حاشیه نسخه آمده است.

وقت به آن رسیده بود، متوقف بود و او همین قدر عمارات دولتی را مرمتی نمود و در زمان نادرشاه از جور حکام و ولات، خرابی شهر و قری زیاد گردید. چون خود او در داخله ظالم بود، ستمی که حکام او می نمودند کسی از شدت بآس و سطوت او، جرئت عرض نمی کرد و اگر هم عرض می شد، عوض رسیدگی به عرض او، سیاست می شد و نهایت رأفت او این بود که، گوش به عرض نداده اعتنایی نکند و به داد او هم نرسد.

بعد از قتل نادرشاه، باز در زمان فترت و لشکرکشی آزادخان افغان و سلطان کریم خان زند^۱، تا چند سال اصفهان در کشاکش بلا بوده و باقی مانده آن نیز ویران گردید.

بعد از آن که کریم خان مسلط و پادشاه گشت، به رأفتی که داشت حکام او سلوکی نمودند و حالت اصفهان قدری بهتر شد. مردم باقی مانده، بعضی مرمت های خرابی را نموده و متفرق شده ها جمع گشتند. عقب او، علی مرادخان زند هم که پایتختش اصفهان بود، قدری مرمت باغات و چهارباغ شاه عباسی را نموده درخت های نابود شده را تجدید غرس نمود، اما او مثل کریم خان زند رأفت نداشت. پس از آن در زمان خاقان مغفور مبرور فتحعلی شاه قاجار، حاجی محمدحسین خان صدراعظم به اشاره آن پادشاه، سعی در رفع خرابی شهر [۵۸] و اهالی را نموده و اصرار در مرمت و عمارت نمود و مآثر او بسیار و زیاد قابل تعریف [می] باشد و عمارات دولتی و چهارباغ و غیر آن را که او بنا نموده، سابقاً ذکر شد. در زمان او عدد نفوس رو به ازدیاد نهاد، چنان که بعضی تا سیصد هزار گفتند. در زمان او و چندی بعد اصفهان به حال خوش بود. بعد از فوت او در آخر زمان خاقان مغفور فتحعلی شاه به سبب غلابی که در چند سال رونمود، باز خرابی بسیار به شهر رسید. قریب هفتاد هزار نفس از شهر تلف گردید. بسیار از خانه ها بی صاحب ماند، لکن در آن زمان چیزی بر عمارات دولتی افزوده شد.

سیف الدوله سلطان محمد میرزا^۲ ابن خاقان مغفور که حاکم اصفهان [بود]، چند

۱. کریم خان هیچگاه خود را شاه یا سلطان نخواند، بلکه خویش را وکیل الرعایا می نامید.

۲. در روز پنجشنبه ششم شهر ذی القعدة الحرام (سپهر، پنجشنبه بیست و ششم جمادی الاوّل نقل نموده) ۱۲۲۸ هجری قمری متولد و در سنه ۱۲۴۰ به حکومت اصفهان رسیده است. او سی و هشتمین فرزند ذکور

دست عمارت چنان که گذشت، بساخت. بعد از فوت خاقان مغفور به جهت فسادی که سببش در حقیقت بی‌کفایتی و بی‌نظمی سیف‌الدوله بود و از اشرار بار آمده، هرج و مرج شد. تا چند ماه در اصفهان فتنه و آشوب بود و او از عهدهٔ رفع آن برنیامده تا معزول شد [و] دیگری به جایش آمده و چند حاکم تبدیل شده بازنظمی نتوانستند داد، تا آن که پادشاه مرحوم محمد شاه خُلد آرامگاه، خود تجشّمی^۱ فرموده به اصفهان تشریف آورده رفع تمام فسادها را فرمود و امن و آرامی پدید آمد. در این فتن اخیر که ذکر شد، باز خرابی بسیار به شهر رسیده بسا خانه‌ها خراب افتاد و عدد نفوس کم شد و به دویست هزار رسیده بود. بعد از آن، آرامشی در این شهر بود تا اوایل سلطنت پادشاه جم جاهِ حالیه، السلطان ناصرالدین شاه - خلدالله ملکه - حالت بهتری روی نمود و در سفری که از طهران تشریف فرمای اصفهان شدند، اهتمامات مرحوم میرزا تقی خان امیرکبیر اتابک اعظم که صدارت داشت و در امور دولتی صاحب عزمی کافی و حزمی وافی بود، رفع بقیهٔ آلائش اصفهان را نموده و قرارهای نیکو داد و اهل صنعت و [۵۹] بافندگان را مخصوصاً به کار بازداشت و قرارهای نیکو داد و حالت اصفهان و نواحی به جانب ترقی و نیکی گرایید؛ اما بعد از آن زمان تاکنون، به جهت چند غلایی که متوالی روی [ی] داد، حالت شهر پست‌تر رفت و ده سال قبل، عدد نفوس شهر به پنجاه هزار نفر رسید و گویا هرگز از ابتدای تاریخ آن تا آن وقت به این قلّت جمعیت نشده بود، اما از چند سالی که نواب اشرف والا، ظلّ السلطان^۲ سلطان مسعود میرزا حکمران اصفهان شدند، کمال

→

فتحعلی شاه است. بناهایی در اصفهان گذاشت من جمله مدرسه‌ای در تخت فولاد و خلوت سرپوشید با ده، دوازده دست عمارت عالیه در جنب عمارات صفویه بنا نهاد. (اکسیرالتواریخ، صص ۲۲۳ - ۲۲۴).

۱. تجشّم: رنج چیزی کشیدن؛ منظور قدم رنجه کردن است.

۲. مسعود میرزا ظلّ السلطان قاجار (۱۲۶۶ - ۱۳۳۶) خودش در تاریخ مسعودی می‌نویسد: «در سنهٔ ۱۲۲۶ در ماه صفر در بیستم ماه روز شنبه طلوع آفتاب به دنیا آمدم. پسر دویم ناصرالدین شاه فرزند سیم؛ یک خواهر و یک برادر قبل از من خدا به پدرم داده بود. برادرم محمود میرزا نام و خواهرم فخرالملک نام داشت و من اولاد سیم هستم». وی در ۱۲۷۷ هجری قمری، یمین‌الدوله لقب یافت. در ۱۲۷۸ به حکومت مازندران و

←

سعی در آبادی این شهر فرموده و دو سال قبل که شمار نفوس بلد را نمودند، به هفتاد و پنج هزار و کنون یقین است که قریب صد هزار می باشد.

→

ترکمن صحرا و سمنان و دامغان منصوب گردید. در ۱۲۸۶ با لقب ظل السلطان حاکم فارس شد و جمیعاً سه بار به حکومت فارس رسید. در ۱۲۹۱ حکومت اصفهان یافت. در ۱۳۰۰ اصفهان و یزد و فارس و عراق و بروجرد و عربستان و لرستان و کرمانشاهان و کردستان و گلپایگان و خوانسار را در قلمرو داشت. ظل السلطان مقتدرترین شاهزاده قاجار در عهد خود بود. همو بود که اغلب آثار هنری صفویه را در اصفهان محو نمود. وی تا سال ۱۳۰۵ تقریباً لایق قطع حکومت اصفهان و به تناوب حکمرانی کلیه نواحی جنوبی و غربی ایران را به عهده داشت و عاقبت در این سال مستعفی گردید. در زمان مظفرالدین شاه مجدداً به حکومت اصفهان و یزد منصوب شد و پس از چند سال انزوا در باغ نو اصفهان بدرود زندگی گفت و جنازه او را به مشهد بردند.

انواحی و مناطق اصفهان |

اما بلوکات اصفهان

اول بلوکِ جی است و مقدّم بر همه، زیرا که شهر اصفهان هم در حقیقت در زمین آن واقع شده و حالات اراضی شبیه‌تر است به حالت زمین شهر و در قدیم هم در بعضی تواریخ اصفهان را به شهر جی نوشته‌اند و قرآن هم از سه طرف محیط به شهر است. این بلوک در دو طرف زاینده‌رود واقع است. آنچه طرف شمال رود است جی مطلق نامند و آن چه طرف جنوب رود می‌باشد، آن را برزروِد جی می‌خوانند. اما قطعاً شمالی: حدّ شمالیش بلوک برخوار و قهاب است. شمال مایل به مغربش بُرخوار و مایل به مشرقش قهاب. حدّ شرق آن بلوک براء آن است و جزئی از قهاب است. حدّ جنوبش، شهر و زاینده‌رود است. حدّ مغرب آن، بلوک ماریین که حدّ مغرب شهر و جی هر دو همین بلوک باشد و خاک جی از طرف مشرق و کنار رود تا یک فرسخ و نیم است، یعنی از دروازه [۶۰] شهر موسوم به ظلّه تا پل شهرستان نیم فرسخ و از پل مذکور تا قریه زردنجان^۱ و سروش بادران^۲ که متصل به براء آن می‌باشد، یک فرسخ است و خاک جی منتهی به این دو قریه است و اگرچه عمل دیوانی این دو قریه با بلوک گراژج است، که آن بلوک محاذی آنها به طرف جنوب رود واقع شده، ولکن در حقیقت اینها از خاک جی و آخر آن

۱. Zardangana فرهنگ جغرافیای ایران، ج ۱۰، ص ۱۰۳.

۲. سروش بادران = سر و فشادران، تعلیقه: ۱۴.

می‌باشند. عرض این جی مطلق یک فرسخ و طولش یک فرسخ و نیم است. زمین این بلوک مسطح و خاکی^۱ و شیرین و خالی از کوه؛ و آب آن از زاینده‌رود است و بعضی از امکان آن چشمه و قنات کمی نیز دارد. چاههایش هم مثل^۲ شهر آبش نزدیک و گوارا است و حاصل صیفی خود را اکثر از آب چاه مشروب می‌سازند، مگر در سال پربابی که کفایت کند به آب رود.

اکثر این قطعه شمالی کشت و زراعت است و باغستان آن کمتر است. قصبه آن خوراسگان و قرای معروف آن شمس‌آباد و تیران و آهنگران و کلمان و پُزوه و گردآباد و ابهر و بوزان و تامه و مورنان^۳ و مورچال و خاوجان^۴ و هفتان و لغتان و سنجان سور که عامه آن را «سمسور» گویند و شهرستان است. زمین جی مستعد همه قسم حاصل از زمینی و درختی می‌باشد. چشمه‌های خوب در این بلوک هست که آب آن از اول روی و سرگشاده و جاری است. چشمه معروف آن که نزدیک شهر است، چشمه نیلی گرد و چشمه کساره است و چشمه باقرخان که پای قلعه طبرک و داخل در شهر است. آب زردنجان از مادی جی است و سروش بادران، مادی جدا از رودخانه دارد. اینها قرای معروفند و سایر در دفتر و دیوان ثبت و مقتضی [۶۱] این محل نیست.

مادی^۵ نیاصرم و فرشادی و فرا و تیران، بعد از گذشتن از شهر، تمام حق جی است و غیر از این هم مادی‌های متعدّد دارد. حاصلات این بلوک، گندم و جو و ماش و عدس و نخود و ذرت^۶ می‌باشد و برنج در آن جا بسیار کم است. تریاک و پنبه این بلوک به خوبی معروف است. پنبه کاغذی خوراسگان و دهات حوالی آن از اکثر قرا و از پنبه‌های ممتاز ایران بلکه سایر ممالک بهتر است و تریاک هفتان و لغتان نیز مشهور و در نشئه^۷ و ملایمی بهترین تریاک‌های ایران است. سبزی‌آلات اصفهان تمام از این بلوک است.

۱. س: خالی. ۲. س: + هم مثل.

۳. در اصل مردبان بوده این محله در شمال چهارسوی در شیخ واقع و از مشرق به خوابجان متصل می‌شود.

(گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۷۳۷). ۴. خاوجان: خوابجان.

۵. در اصل نسخه، بالای واژه «مادی»، کلمه «نهر» آمده است.

۶. س: «ذرت» تا انتهای کتاب به همین املاء آمده است.

۷. س: نشاه؛ در نسخه، همواره واژه «نشئه» به صورت «نشاه» آمده که اصلاح شد.

خریزه گرمک سروش بادران معروف به خوبی بوده است، اما حال به جهت رواج تریاک در آن جا، قلیلی به عمل می‌آورند و در جاهای دیگر آن را می‌کارند و به خوبی گرمک پیش آن جا نمی‌شود. خریزه^۱ طالبی سنجوان سور معروف به سمسوری بهتر از همه جا است. خریزه حسینی اصفهان هم از این بلوک است و در ابهر و بوزان خوب می‌شود.

اما قطعه جنوبی که برز رود جی باشد، طرف مشرق آن به پل شهرستان منتهی می‌شود که از دروازه ظلّه تا آن جا نیم فرسخ است و حدّ شرقی آن، آنجا و متصل به بلوک کراچ است. طرف مغرب بلوک لنجان و منتهی به گردنه کوچکی است که آخر زمین دستگرد است و اول خاک لنجان و از پل ماران به طرف مغرب تا آن جا یک فرسخ است و محاذی این یک فرسخ به طرف شمال زاینده رود، تمام بلوک مارین است و چنان که جی شمالی از سر پل شهرستان تا زردنجان و سروش بادران یک فرسخ می‌باشد و مقابلش طرف جنوب رود، تمام اراضی کراچ است. طرف شمال برز رود جی، زاینده رود است و طرف جنوبش، کوهستان هزاردرّه و کوه صفّه می‌باشد. تقریباً نیم فرسخ تا دو میل [۶۲] عرض دارد و طولش قریب دو فرسخ است. این قطعه، باغستان زیاد دارد. چهار باغ علیای شاه عباسی و باغات اطراف آن و باغ عباس آباد که الحال بایر و به هزار جریب اشتهاار دارد و باغ سعادت آباد و عمارات هفت دست و قبرستان معروف به تخته فولاد و فرح آباد در این قطعه است.

دهات معروف آن اول دستگرد است که به دستگرد چنار اشتهاار دارد و سیچان^۲ و حسین آباد و قینان و مارنان و جولاهه^۳ آرامنه است که به جلفا مشهور است و دستگرد مثل قصبه آن است. زمین مغربی آن جا شیرین و خاکی و خالی از ریگ و سنگ و خوب است و مشرقی مایل به جنوب دور از زنده رود از قبیل تخته فولاد و حوالی آن، زمینش ریگی و مایل به شوری است، اما آب چاه‌هایش هنوز مشروب است. هوای برز رود خوب و تمام آبش از رود است. حاصلش گندم و جو و پنبه و حبوب است. تریاک

۱. «خریزه» در همه جای نسخه، به این املا آمده که اصلاح شد.

۲. در نقشه امروزی شهر اصفهان: سیچون (فرهنگ جغرافیایی ایران، ج ۱۰، ص ۱۱۶).

۳. س: جولاهه است آرامنه.

متوسطی دارد. خیار خوب اصفهان از دستگرد و مزارع آن است. از باغات آن میوه‌های بسیار خوب به عمل می‌آید. انگور آن از قبیل خلیلی و یاقوتی و مهره و عسکری و صاحبی و مثقالی اشتها دارد و سایر دهات آن هم کذلک. قریه فرح‌آباد صفوی و نوآباد آنها که شهری بوده است، میان دستگرد و مارنان واقع است و کنون خراب و نواب ظل‌السلطان در این زمان اهمی در آبادی آن می‌نمایند و آبی به روی کاران آورده‌اند. بلوک دویم بُرخوار است. مشرق آن بلوک قهاب است و مغرب آن ماریین و جنوبش جی و شمالش ممتد است تا کوهستان ساو و قهرود و آهیانه که عمل [۶۳] دیوانی اینها متعلق به نطنز و حکومت آنجا است. بعضی امکانه این بلوک، طولش تا پانزده فرسخ بل زیاده است. عرض آن از محمودآباد که متصل به ماریین است تا قریه کُمشِجِه سه فرسخ است. زمین این بلوک شور است، ولی نه چندان که آب جاری مجاور آن را نتوان خورد. آب چاهش بسیار دور و تا سی ذرع شاه^۱ هم رسیده، لهذا چاه کم دارد. اهالی آنجا آب قنات را می‌خورند. تمام این بلوک قنات آب است و آب رود ندارد، مگر یک دو مزرعه سمت مغرب آن که متصل به ماریین است؛ از جمله آنها محمودآباد است که از آب رود مشروب می‌شود این بلوک، یک صد و دوازده رشته قنات دارد. حاصل شتوی، گندم و جو و ریناس، و صیفی خربزه و هندوانه و زردک و چغندر است. گندم آن خاصه کمشجه، کمال تعریف را دارد. قصبه معروف این بلوک گز است که دیهی بزرگ و معروف و بر سر راه بلاد شمالی اصفهان واقع شده و منزل اول عابریین و تا شهر سه فرسخ است. عدد نفوس آن را هشت هزار گفته‌اند. آبش شورتر است. دهات بزرگ این بلوک، دولت‌آباد و حبیب‌آباد و دستگرد و خورزوق و کمشجه و آدرفرآباد^۲ و نهرآباد و دلیجان که معرب دلیگان است. و زمین و رحیم‌آباد و دُرمیان و سین و گرگاب و مورچه‌خورت است و چند دیه دیگر هم دارد که جزء حکومت نطنز نموده‌اند از قبیل کَلْهَرود و باغ میران و ساو و دَلْهَر؛ اما سین و گرگاب به جهت خربزه پاییزه اشتها زیاد دارد. سین، دیه بزرگی است. مناره^۳ بلندی در آن هست و دلالت بر قدمت این قریه می‌نماید.

۱. ذرع شاه هیجده گره است، یعنی هجده اصبع، یعنی هجده بند انگشت که به انگلیسی اینچ می‌گویند.

۲. امروزه آدریان نامند. (ظل‌السلطان، تاریخ مسعودی، ص ۲۵۳).

۳. مناره سین را دکتر ج. کریستی ویلسن در تاریخ صنایع ایران، متعلق به سال ۵۲۶ هجری قمری و عهد سلجوقی

گرگاب کوچکتر است؛ باید جدید باشد، چه ذکری [۶۴] از آن در کتب نیست، اما اراضی کشت آن زیادتر و تقریباً دو فرسخ در دو فرسخ است و هر زمینی را که کشت کنند تا پنجاه سال دیگر تقریباً نوبت به آن نرسد. یک رشته قنات دارد تقریباً پانصد جریب خربزه در آن می‌کارند و جریب برخوار، هزار و چهارصد و چهل ذرع مربع است و باقی اراضی لم‌پزرع است تا وقتی که نوبت به آن برسد و زمین آن استعدادی برای خربزه صیفی دارد و سین اراضی اش نزدیکتر است به آن در آن استعداد، لهذا خربزه‌گرگاب در درجه اول و پس از آن سین و بعد از آن مزارعی که سابقاً در بیان خربزه مذکور شد. در سین با آن که زمینش کمتر از گرگاب است، تقریباً هشتصد جریب خربزه می‌کارند، زیرا که قناتش بزرگتر و پرآب‌تر است. در این دو قریه گندم و جو هم کشت می‌شود. دیگر حاصلی ندارد، مگر کمی زردک و چغندر که به جهت صرف خودشان است. در شمال و مشرق حبیب‌آباد، محل نمک است. آب در آن اراضی می‌اندازند و نمک بالا داده و می‌بندد. نمک اصفهان بعضی از این جا است و برخی از قهجاورستان قهاب که متصل به همین جا است. چغندر و زردک اصفهان اکثر از مزارع خورزوق است.

دیگر از قرای معروف برخوار، دلیجان است و دیه کوچکی است تازه اشتهار نموده به جهت آن که امامزاده احمد است و نبیره امام حسن مجتبی - علیه السلام - است. نسب آن بزرگوار حاجت [به] تفحص و تصحیح ندارد، از آن که به کرامت و خرق عادت صحت نسب و جلالت خود را این امامزاده معلوم کرده است. مکرر به واسطه توسل، امراض لاعلاجی را شفا داده و کرامت‌ها از آن جا بروز نموده است. از قدیم [۶۵] بقعه و گنبدی دارد و الحال محل زیارت همگان است.

و همچنین قریه زمین که آن را زمان آباد جدید هم می‌گویند، از دهات کوچک برخوار

→

می‌داند. مناره آجرکاری است؛ در بخش بالای آن کاشی رنگی برای تزیین به کار رفته. مایرون اسمیت در مقاله خود در آثار ایران می‌گوید که قدیمی‌ترین سفال رنگی برای آرایش خارج بناست که تاکنون روی بنای تاریخی پیدا شده است. اما ویلسن احتمال می‌دهد که کاشی بالای مناره مسجد جامع دامغان از مناره سین قدیم‌تر باشد. (تاریخ صنایع ایران، ص ۱۵۸).

است و آن نیز به جهت مدفینیت امامزاده ذی‌شأن با علو و تکریم، امامزاده ابراهیم، صاحب نام گشته و مزار و مطاف جمیع مردم است. معروف چنان است که امامزاده مذکور پسر امام همام، جناب موسی الکاظم - علیه الصلاة والسلام - می‌باشد. از کثرت ظهور کرامت، دیگر کسی دقت محض از نسبت آن بزرگوار نمی‌کند. از جمله کرامات او که دایم باقی است، آن است که هرکسی به آن جا بست بنشیند و از ترس حکام به آن جا پناه برَد، ایمن است و هرکس خواسته است احدی را به زور از آن جا بیرون آورد، به سخط آن مظهر غیرت واقع شده است و این کار مکرر به تجربه رسیده، دیگر همگان «من جرّب المعجرب را نصب العین خویش ساخته جسارت به این کار نمی‌کنند و این معجزه باقی است.» هر که منکر باشد، قدمی پیش گذارد و تجربه نماید تا به چشم خود ببیند و بداند که حمل بر امور اتفاقیه نمی‌توان نمود. از شهر تا آن جا سه فرسخ است.

بالجمله بلوک برخوار مطلقاً باغستان ندارد؛ همه کشت زار و مستعد زراعت غله است و خربزه و ریناس و چغندر و زردک است. دیگر این بلوک مزارع و قرای بسیار دارد که ثبت آنها موجب تطویل است و بعضی آبادی‌های معتبر داشته که از تپاول افغان خراب گشته، مثل جعفرآباد که اگر نزدیک اصفهان نبود، شهری می‌نمود. خیابان‌ها و کاروانسرای آن می‌نماید که بزرگترین قرای برخوار و قصبه آن بوده است و مدرسه [ای] داشته مثل مدرسه‌های خوب شهر و این قریه در شمال اراضی گرگاب [۶۶] واقع شده. آب قنات آن به جهت احداث قنات‌های اطراف زیر رفته و ممکن است قنات دیگر از جای دیگر برای آن حفر نمود. دیگر قریه محمودآباد کوچکتر از جعفرآباد است به کلی اراضی آن بیشتر است و استعدادش مثل گرگاب و در طرف شمال سین واقع و خراب افتاده است.

بلوک سیّم قهاب است معرب «کی آب» است، چون اکثر قنات آن سرگشاده است و آن را جاری نموده‌اند و به قاعده سایر قنات چاه و پشته ندارد، این قسم قنات را رعایا «کی» می‌نامند و قنات متعارف نیز دارد. حد مغرب این بلوک، جی و برخوار است و مشرق آن، اراضی غیرآبادی است که متعلق به قهپایه و اردستان است. شمال آن هم

کذلک همین اراضی است. جنوب آن جی و براء آن است. اراضی آباد دارد. عرضاً و طولاً چهار فرسخ است. زمین آن خاکی و اکثر شور و زمینش گرم و عفن و بد آب و هوا است، به این جهت هندوانه و برنج در آن خوب می شود؛ خربزه کمی دارد. گندم و جو و سایر در آن نیک به عمل آید. شلتوک زیاد دارد و بهتر از لنجان می شود. در اراضی آن علف سوس که در اصفهان «مژو» و به شیرازی «مهک» می گویند، بسیار دارد. آن را عوض خاشاک، قوت زمین و خاصه زمین شلتوک دار قرار می دهند و کارشان به این جهت بهتر است. برنج این بلوک چندان خوب است که بعضی از آن قریب چمپای فارس می شود و تخم چمپا نیز در آن جا به خوبی به عمل آید و حاجت به قوتی ندارد، ولی در منفعت چون با برنج و بومی برای اهالی فرقی ندارد، لهذا متداول نیست. [۶۷] قصبه معتبر آن، قهجاورستان نام دارد که نزد عامه غجورستان معروف است. اراضی این ده شور است و محل نمک دارد و از آن جا نمک زیاد می گیرند و اراضی آن متصل به اراضی حبیب آباد برخوار است و محل نمک آنها به هم پیوسته است.

دیگر دیه مشهور آن ارزنان است که به یک قسم خربزه نرم و شیرین بزرگ جسته معروف است و به کار پیران سالخورده می خورد. دیگر «گورد^۱» به کاف فارسی است که هندوانه آن بسیار خوب می شود و بهاره است. دیگر قریه گلون آباد است که معرب آن جیلون آباد است و در این قریه، جنگ شاه سلطان حسین و محمود افغان واقع شده و دهات بسیار غیر معروف دارد که همه قنات آب و غالباً زراعت شلتوک در آن می شود این بلوک نیز باغستان ندارد. زمین آن مستعد باغ نیست. هوا و آبش سازگار مزاج انسان نیست. مردمش غالباً^۲ رنگ آنها زرد است از همه بهتر آب و هوایش موافق عمل برنج است.

بلوک چهارم کراچ است. حد مغرب آن برز رود جی و مشرق آن بلوک براء آن است. شمال آن، زاینده رود و جنوبش، زمین های بایر است. ابتدای آن از پل شهرستان و به طرف مشرق کشیده است و قریب دو فرسخ و نیم طول آن است که آخر آن سه فرسخی

۱. در نقشه اصلی منطقه، «گورت» آمده است.

۲. س: + و.

شهر است و متصل به قریه کبوترآباد که از قرای معروف و اول خاک براء آن است و یک فرسخ عرض این بلوک است. آبش از رودخانه است. [۶۸] زمین آن شیرین و اکثر کشت زار و باغ کمی دارد. حاصل آن غله و انواع حبوب و تریاک است. صیفی آن پنبه و خربزه است. در این بلوک ذرت خوب دارد. دهات معروف آن، شریان و رودان و پودان است و گفته شد که سروش بادران که در شمال زاینده رود واقع شده و آخر خاک جی است، جمع دیوانیش با کراچ است، ولی از اراضی جی است. این بلوک حاصل صیفی کمی دارد. در سال کم آبی زاینده رود از چاه آب می دهند و آب چاه هایش قدری دورتر^۱ از شهر است.

بلوک پنجم براء آن است. این بلوک در دو طرف رودخانه در شمالی و جنوبی واقع است. مغرب شمالی آن جی است مغرب جنوبی کراچ. جنوبی سه فرسخ طول آن است و شمالی قریب به پنج فرسخ است. مشرق این بلوک هر دو طرف بلوک رودشت است. جنوب جنوبی اراضی خالی است. شمال جنوبی زاینده رود است. جنوب شمالی نیز زاینده رود و شمال شمالی بلوک قهاب است. عرض هر دو طرف قریب چهار فرسخ است. زمین آن خاکی است و یک کوه کوچکی دارد. این بلوک اکثر رود آب است و قنات و کی نیز دارد.^۲ حاصل آن گندم و جو است و هر جا که قنات و کی دارد، حاصل پنبه و برنج نیز دارد. عموماً زمین آن گرم و مستعد غله است و بد هواست. صیفی خود را اکثر آب چاه می دهند. دهات مشهور آن، کبوترآباد [۶۹] و زیار و برسیان و جوزدان است. در جوزدان اکثر برنج می کارند.

بلوک ششم رودشت است و آن نیز هر دو طرف زاینده رود واقع است. حد مغربش براء آن و مشرقش بحیره گاوخونی که مصب و مفیض زنده رود است. جنوبش اراضی مابین آن و جرقویه است. شمالش اراضی متعلق به قهپایه است و غیر آباد است. طول آن از مشرق به مغرب قریب دوازده فرسخ است و عرضش چهار فرسخ و این اراضی تمام، آباد و غله کار است و مخصوصاً این بلوک به حاصل خیزی معروف است، چنان که اکثر

۱. «دورتر» در این جا به معنی گودتر و عمیق تر آمده است. ۲. س: + زمین آن خاکی است.

غله آن را به یزد و توابع آن می‌برند، الا زمانی که در اصفهان تغییر پیدا کند. زمین آن گرم و بد هواست. در تابستان هم اکثر اراضی آن آب بالا می‌دهد. گندم و جو در آن خوب می‌شود و مستعد همین حاصل است. تمام این بلوک رود آب است و قناتی ندارد. صیفی جزئی اگر در آن بکارند، آب چاه می‌دهند. دهات معروف آن که متصل به براء آن است، مارچی است. دیگر فارفاهان^۱ و آخرش مزرعه دیزی است و آبادی بزرگ آن ورزنه است که از آن تا اول گاوخونی یک فرسخ است و تا آخر گاوخونی شش فرسخ است و این گاوخونی عمق زیادی ندارد و زاید آب زاینده رود در آن آمده، فرو می‌رود و بعضی جزء هوا می‌شود. تمام آن گزستان و اطرافش مراتع است و رأس آن متصل به اراضی هرند است و این جا منتهای^۲ بلوکات مشرقی اصفهان است. [۷۰]

بلوک هفتم ماریین است. این بلوک، اول بلوکات مغربی این شهر است و خوش آب و هوا و باصفا تر از جمیع بلوکات اصفهان. حدّ مشرق آن شهر اصفهان و بعضی بلوک جی است. شمال آن بلوک برخوار و اراضی بایر آن است. جنوبش بعضی امکانه آن زاینده رود و بعضی بلوک لنجان و مغربش نیز لنجان و بعضی نجف آباد و کوه پلارته است. زمین آبادش عرضاً [و] طولاً چهار فرسخ می‌باشد. از دروازه شهر در کنار زاینده رود تا یک فرسخ و نیم با ماریین است و از آن جا از رود جدا می‌شود و دور می‌گردد و به چهار فرسخی شهر به نجف آباد منتهی می‌شود و آن جا که از رود جدا می‌شود، آن زمین فاصله با بلوک لنجان است. این بلوک خاکش شیرین و آبش اکثر از زاینده رود است و در انهارش تمام سال آب جاری است و محتاج به چاه نیست و آنچه شمالی آن است، کم‌آب‌تر و قنات‌های معتبر علاوه بر آب رود دارد. قریب نصف این بلوک، باغستان و کشت هر دو می‌باشد. جنوبی تمام باغ است و در مدح این جا است که شاعر گفته:

ماریینت که نسخه ارم است   آفتاب اندران درم درم است

و آنچه شمالی است، کشتزار و باغستان با هم است. دهات آن معتبر و انهارش با اعتبارتر که برای هر قریه مختص یا مشترک تا به محلّ فصل از زاینده رود نهر بریده و آب

۱. حمداله مستوفی در نزهة القلوب ص ۵۲ آن را «فارفا» نوشته است. ۲. س: منتهی.

از همه وقت، کمتر و زیادت، به آنها می‌رسد و برای باغ‌ها، چاه دیگر لازم نیست. [۷۱] مگر قلیلی در بعضی امکنه آن در سال کم‌آبی که با چاه یا چرخاب ندرتاً آب دهند، لکن اراضی شمالی آن حاجت به هم می‌رسانند. مادی بزرگ قمش از میان اراضی جنوبی آن می‌گذرد و هرچه نزدیک به شهر می‌گردد، قسمت دهات و قدری هم به محلات مغربی شهر می‌آید. و این مادی، نه‌ری است بزرگ و با برکت که در محل آن شعبات^۱ از رودخانه چشمه دارد و در سال کم‌آبی هم، آب آن قطع نمی‌شود. دیگر نه‌ریهای متعدده در این بلوک هست که هر یک مختص قریه یا مشترک میان چند قریه است و همیشه آب دارد. باغات این بلوک، خاصه جنوبی آن، همه پیوسته به هم است، چنان‌که فصل و حاجز قری از یکدیگر معلوم کسی نمی‌گردد و همه قسم اثمار خوب در این بلوک هست؛ بخصوص زردآلو و آلوچه و سیب‌گلاب و دلیلی^۲ و سرخ و شلیل و هلو و گلابی و انگور و توت. و میوه خریفی^۳ خوب آن به و سیب آرایش و گلابی و شاه میوه و گلابی نطنز و شاه‌پسند و بازانگور. حاصلات زمینی، گندم و جو و سایر حبوب و تریاک و تنباکو و خیار و انواع خربزه بهاره است. دهات معروف قطعه جنوبی و باغستان، که هر یک چیزی مخصوص هستند، کوشک و ککنان و نصرآباد و گورتان و جوزدان و زرآن و لادان و الیاران و غیر اینها نیز دهات بسیار دارد. خربزه بهاره کوشک معروف است [۷۲] و به اعلی. و از همه بهتر در اصفهان، بهی است که در گورتان می‌رسد، در سایر دهات هم خیلی خوب می‌شود و کمتر کسی از هم آنها را تمیز می‌دهد، اما به گورتان در عطر و طعم از همه ممتاز است و از جمیع به‌های ممالک ایران، بلکه روی جهان بهتر است. همه قسم انگور نصرآباد و گورتان و سایر دهات متصله به آن کمال تعریف را دارد و تا نوروز می‌ماند. گاردالان^۴ به کاف فارسی در میان این قطعه جنوبی واقع و متصل به نصرآباد است و از این بلوک است، اما معلوم نیست که به چه جهت از پیش آن را در دیوان در جمع بلوک لنجان نوشته‌اند؛ آن هم در صفات مثل نصرآباد و غیره است. و در این قریه

۱. س: شعاب.
 ۲. نوعی از سیب است. (دهخدا، ذیل دلیلی).
 ۳. میوه پاییزی.
 ۴. در گنجینه آثار تاریخی اصفهان «کارلادان» آمده است.

بقعه [ای] واقع است که قبری در آن است و بر آن طاقی و ایوانی ساخته‌اند و بر بالای آن ایوان به دو طرف دو مناره بنا نموده‌اند. چون شخصی در یکی از آنها رفته و به قوت کمی آن را بجنبناند، دیگری درست حرکت کند و اگر به قوت زیاد حرکت دهند، منارها با ایوان تمام می‌جنبند. مهندسین در باب آنها چیزها به خیال خود گفته‌اند و هنوز حقیقت آن معلوم نگشته [است].

در کنار این قطعه به طرف شمال که باز حقیقتاً میان بلوک است، کوه کوچکی است معروف به آتشگاه و مخروطی شکل است. چندان بلند نیست. ظاهراً به عهد پارسیان بر بالای آن آتشخانه [بنا] نموده‌اند و الحال هم بنایی بالای آن است که دلالت بر این مطلب دارد. بر بالای آن، شخص که می‌رود، تمام باغات و زاینده‌رود را می‌بیند و صفای غریبی دارد.^۱ [۷۳] اما قطعه شمالی آن که مزارعش بیشتر است، آب آن از رود و قنات هر دو است. دهات معروف آن برزان و آپاران و زمان و جروکان و هرستان و انده‌آن و سه ده که عبارت از خوزان و نورنسفادران و فروشان است و منزل اول راه گلپایگان و کرمانشاهان که موسوم به انوشیروان است، نیز در این قطعه است. تنباکوی خوب اصفهان که مرغوب ممالک عثمانی شده، اکثر از این قطعه بلوک است و قسم اعلائی آن از همه، از آپاران و برزان است که اهالی جزیره «اقریط» که حال معروف به کویت است و غیره آن را پسند نموده‌اند و به قیمت بلندتر می‌خرند. تریاک این جا نیز خوب می‌شود و بسیار زراعت آن را می‌نمایند. گلابی شاه میوه و شاه پسند و نطنزی مخصوص سه ده و انده‌آن است، یعنی در آن جا بهتر از سایر جاها می‌شود. سیب بهاره و پاییزه از دلیلی و سیب گلاب و سرخ و آرایش همه در آن مثل قطعه جنوبی است، اما به آن به آن کمال نیست. انگور آن و سایر میوه‌جات درختی به کمال خوبی است. دو سه قسم خربزه بهاره و خیار و هندوانه هم دارد. حبوب آن گندم و جو و ماش و عدس و نخود و ذرت و غیره است؛ جز برنج که معمول آن جا نیست، همه چیز در ماربین به خوبی عمل می‌آید.

۱. حمدالله مستوفی می‌نویسد: «درین ناحیت قلعه‌یی بوده‌است که طهمورث دیوبند ساخته است آن را آتشگاه گفته‌اند و در و بهمن ابن اسفندیار آتشخانه ساخته بود». (نزهة القلوب، ص ۵۴).

بلوک هشتم لنجان است. مغرب این بلوک فریدن است و جزیی از چهار محل. مشرق آن برز رود جی و ماربین است. شمال آن نجف آباد و گرون است. [۷۴] جنوب آن سمیرم است. بلوک لنجان در دو طرف زاینده رود واقع شده است و رود از میان آن می‌گذرد. اراضی آن از دشت و کوه مرکب است. ابتدای جنوبی آن از یک فرسخی شهر آخر اراضی دستگرد جی، که گردنه کوچکی است، می‌باشد و ابتدای شمالی آن از شهر، از کنار زنده رود که زمین ماربین می‌باشد، یک فرسخ و نیم است و به طرف مغرب منتهی می‌شود به پل زمان خان که بعد از پل دو طرف رود جزئی زمین که دو سه ده دارد تا محلی که آن را گرم درّه گویند، خاک چهار محل می‌باشد، یعنی عمل دیوانی [آن] با چهار محل است و گاهی بعضی از آن را تغییر هم می‌دهند و با وجود این، در طرف شمال رود شمالی همین قطعه زمین فریدن است و از طرفی وصل به زمین لنجان و از طرفی هم وصل به کرون می‌باشد و معلوم نیست به چه جهت این کار را کرده‌اند و این اسم را گذاشته‌اند و بسیار بی‌مناسبت است و حقیقت همین است که حد مغرب لنجان زمین فریدن و اول زمین فریدن پل زمان خان است. از شهر تا پل زمان خان به راه نجف آباد که اقرب طرق می‌باشد، دوازده فرسخ است و از راه متعارف آنجا، پانزده فرسخ و از کنار رودخانه، شانزده فرسخ است. عرض این بلوک تقریباً سه فرسخ است و طولش از سیاق گذشته معلوم شد که از کنار رود پانزده فرسخ می‌باشد.

لنجان را منقسم به پنج قسمت نموده‌اند: اول، از طرف مشرق را لنج و لنج گویند. در هر دو طرف رود است؛ طرف جنوبی کمتر [۷۵] و عمده در طرف شمالی است. دهات جنوبی آن، آب نیل و حسن آباد؛ و شمالی که بیشتر است، دهاتش کرسنگ و قلعه سفید و شاه آباد و درچه و پل ورگان که آن را به تعریب فلاورجان می‌خوانند و آبادی بزرگتر معروف آن قهدریجان می‌باشد که معرب کهدزگان است و از شهر تا آنجا چهار فرسخ است؛ دویم، گرکن است، طرف جنوب رود و فاصله دارد. دیه معروف آن خوانسارک می‌باشد؛ سیم اشترجان است. هر دو طرف رود واقع است. قریه اشترجان و خولنجان، که آن را حومه نیز گویند، و سور و فورزان در آن است؛ چهارم: اشیان است. آن نیز در دو

طرف رود است. قریه معروف آن ریز و ورنام خاص است؛ پنجم: آیژغمش است. دهات معروف آن نوگرون و باغ بادران که به باغ پدران معروف است و کچو. این قسمت نیز در دو طرف رود واقع و منتهی است به پل زمان خان و در اعالی لنجان به جهت پیچیدن رود قطعاتی چند هست پیش آمده مثل رأس در دریا که دو طرف آن رود است و آن را چم گویند و هریک منسوب به چیزی و اسمی به جهت تمیز بر آن نهاده‌اند و هریک قریه [ای] جدا و مزرعه‌ای است و مشهور آنها این است: چم گردان - به کاف فارسی - و چم طاق و چم گوساله و چم گاو. دو چم نیز در آن قطعه بالای پل که آن را جمع چهارمحل نموده‌اند، می‌باشد: یکی چم عالی که آن را اکنون در جمع لنجان آورده‌اند و یکی چم خلیفه [۷۶] که به حال خود باقی است و دیگر باز چم‌ها هست غیر معروف از قبیل چم زین و چم خرم که همه در کنار رود و خم آن است، چنان که چم هم همان معنی را دارد و حالت و مقام پل‌هایی که در لنجان هست به جای خود گذشت.

بلوک لنجان اکثرش رود آب و انهار بزرگ از رود برای قری بریده‌اند و چون بر آب زاینده رود واقع شده است، همیشه آب در انهار جاری است. خاکش شیرین و پر آب و هوایش رطب است و فی الجمله سردتر از سایر بلوکات باشد. حاصل این بلوک انواع حبوب است و تریاک زیاد در همه جای آن عمل آید. پنبه و تنباکو هم می‌کارند. حاصل عمده آن برنج است که در هر پنج قسمت آن زیاد به عمل می‌آید و هرچه طرف مغرب می‌رود که نزدیکتر به سرچشمه است، جهت زیادتی آب بهتر و زیادتر می‌شود. این بلوک باغستان زیاد نیز دارد. مشجر و معنب، لکن میوه آن به خوبی جی و ماربین نیست و اکثر صرف خودش می‌شود. خربزه قریه کرسنگ آن معروف است. این بلوک به جهت فایده، نافع‌ترین بلوکات اصفهان است و تقریباً مشتمل بر سیصد و شصت دیه کوچک و بزرگ دارد که سابقاً بعضی [از] آنها را چون شهری در کتب نوشته‌اند، چنانچه صاحب و صاف اشاره [به] پور فیروزان می‌نماید و الا دیه متعارفی است. هوای این بلوک به خوبی ماربین نیست و جهت زیادتی رطوبت و زراعت برنج، پشه زیاد دارد. سازگار همه مزاجی نیست. اهالی و سگان بلوکات گذشته، همه پارسی‌زبانند، اما لنجان مرکب است اهلس از

پارس و ترک و لر و این هر سه زبان را دارند. [۷۷] اما همه فارسی می‌فهمند و مکالمه بر کسی مشکل نیست. اهالی آن صنعت پارچه‌بافی از کرباس سفید و چادر شب دارند و آن پارچه‌ها را به شهر آورده می‌فروشند.

بلوک نهم: کرژون است و آن منقسم است به علیا و سفلی. مشرق کلیه آن نجف‌آباد و بعضی اراضی ماربین است. مغرب آن فریدن و قهیز است. شمالی آن اراضی بایری است ممتد و متصل به بلوک بُرخوار. جنوب آن بلوک لنجان است. عرض این بلوک چهارفرسخ است و طولش دوازده. عرصه آن کوه و دشت است. آبش از قنات و رود هر دو باشد، اما نه زاینده‌رود، بلکه دو رود کوچک دارد: یکی موسوم به مُرغاب که از دالان کوه می‌آید؛ دیگر موسوم به ورازچرُذ. کرون علیا، آبادی معروفش دِهَق و عَلوی و حُسنی است که بر سر راه همدان و کرمانشاهان می‌باشد. آبادی معتبری و خوش هوا است. حاصل آن گندم و جو است. تریاک هم می‌کارند و خوب می‌شود. خیار و خربزه نیز دارد و انگور آن جا را چون زیاد است شیر می‌پزند و شیره آن جا بهتر از اصفهان است. اما کرون سفلی، آبادی معروف آن تیران و عسکران است و دهات غیرمعروف دیگر نیز دارد. از تیران تا شهر نه فرسخ است و آن قصبه کرون سفلی است. آن را به تعریب طیران و طهران نیز نویسند، چنان‌که تیران آهنگران را هم طیران و طهران هر دو نویسند و طهران ری را هم در کتب قدیمه تیران به تائید منقوطة و مؤلف هر دو نوشته‌اند، از جمله جوینی صاحب تاریخ جهان‌گشا در حکایت لشکر آوردن تکش بر سر عراق طیران را به طاء مؤلف و یا نوشته است. [۷۸] بالجمله در این قطعه سفلی، هم قنات‌های معتبر دارد و همان دو رود مذکور فاصله آن است و آبش بسیار زیادتر از قطعه علیا است و آبادی و باغستان بیشتر دارد و انگور این جا اکثر عسکران است، لکن کلیت هیچ میوه آن جا به خوبی میوه جی و ماربین نیست. گندم و جو و سایر حبوب را دارد، گندمش به خوبی مشهور. هوایش از شهر دو سه درجه گرمتر است. از تیران تا اول خاک فریدن مستقیماً، دو فرسخ است و از راه قهیز شش فرسخ است.

اما هشت محلّ

چهار [محلّ] آن متصل به یکدیگر است که رار و کیار و گندمان و میزدج^۱ باشد و اینها را چهار محل خوانند و این برای آنها علم گشته و اهالی آنجا «رار» را عموماً «لار» می‌گویند و ابتدای آن از پل زمان خان که منتهای بلوک لنجان است، به طرف مغرب تا دو فرسخ هر دو طرف رود می‌باشد. طرف شمال رود، قطعۀ باریکی است که عقب آن پست و بلندی‌ها است از اراضی فریدن و متصل است به خاک کرون و طولاً منتهی است به دو فرسخی به خاک فریدن به محلی که آن را گرم دره می‌گویند اما طرف جنوب رود باز به کنار رود منتهی می‌شود. از طرف مغرب به قدر همان مسافت به خاک فریدن و در آنجا از کنار رود جدا می‌شود و دور می‌افتد و به طرف مغرب ممتد است به سمت سرچشمه زاینده‌رود تا سه فرسخی آن محاذی چهل چشمه و به آنجا منتهی است به ناحیه [ای] که آن را چنار رود گویند و این چنار رود هم دو طرف رود واقع است؛ طرف شمال رود، چنار رود سفلی و طرف جنوب آن را که مغرب چهار محل است، چنار رود علیا می‌گویند [۷۹] و در فریدن و کرّان خواهد آمد.

و از این تقریر معلوم شد که مشرق چهار محلّ، لنجان و بعضی سمیرم و مغربش، چنار رود علیا و شمالش، فریدن است، اما جنوب آن سمیرم و اراضی متصل به خاک فارس می‌باشد. عرضاً طولاً، هشت فرسخ در ده فرسخ است. زمین آن شیرین و پراز آب است. اراضی آن اکثر کوه است و دشت کمی دارد. هوای آن سرد و پربارش است. آب آن از قنات و چشمه و رود است. آب زاینده‌رود به آن نمی‌نشیند به جز آن دو قطعه پایین که کنار شمال و جنوب زاینده‌رود است که آب از آن برمی‌دارد و یک دو قریه نزدیک دیگر، اما باقی رودی جدا دارد و آن چه آب آن زیاد آید، از دره موسوم به سرکش و ورکش به آب کورنگ می‌ریزد.

حاصلش، گندم دیم و آبی هر دو است و زراعت برنج هم دارد. بزرکتان در آنجا زیاد می‌کارند و باغات مشجر و معنب دارد. این چهار محل رار و کیار و گندمان و میزدج است. اما رار که اهالی آن را «لار» خوانند، قسمت اولی آن است و طرف مشرق محال

۱. ظل السلطان در تاریخ مسعودی چهار محلّ را این گونه نام می‌برد: محلّ اول، میزدج؛ دویم، لار؛ سوم، کلاز؛ چهارم، گندمان. (تاریخ مسعودی، چاپ سنگی، ص ۲۳۸).

سه گانه دیگر واقع شده و متصل به لنجان است. آبادی عمده و قرای معتبر و معروف چهار محل در این قسمت، رار است و آن سفلی و علیا دارد. دهات سفلی معروفتر و معتبرتر است و آن سامان و چالستر و دهکرد است. چالستر اکثر ضابط نشین چهار محل [است] و لکن دهکرد قصبه تمام چهار محل می باشد و تقریباً هزار [۸۰] خانوار در آن ساکن است. دیگر دهات معروف آن، رانیان و بن و چرمین و دستنا و شلمزار و کهرود و مفشیجان و قهفرخ و سوادجان و گرم دره و هولجان و سوده جان و خو و دیگر دهات بسیار دارد. چم خلیفه و چم عالی در آن قطعه پایین واقع و گرم دره، منتهی قطعه باریک شمالی و متصل به زمین فریدن است.

محل دویم کیار است. طرف جنوب مایل به مغرب رار واقع شده است که باز مشرقش طرف لنجان است. دهات معروف آن کلاتک و دستجرد و سورک و خیرآباد و ده نو می باشد.

محل سیم میزدج است. شمال آن فریدن، جنوب رار و کیار، مشرق آن نیز رار است. مغربش چنار رود علیای بختیاری است. این زمین اکثر کوهی است و دشت در میان آن است. چمنی بزرگ هم در آن هست. دهات مشهور آن، باباحیدر و کوچان و فارسان و ده چشمه و جونه قان است. آبادی این قسمت کمتر از دیگران می باشد.

محل چهارم گندمان است. مشرق آن رار و جزئی سمیرم است. مغرب آن چناررود و متصل است به پشت کوه. شمال آن میزدج است. جنوب آن از خاک فارس است و ممتد به طرف دیناران، چمنش وسیع و معروف است. کوهی هم نزدیک آن هست بلند و مشهور به سبزکوه. بر روی آن سطحی است و در آن اصطخری عمیق [و] پرآب است که دوره آن زیاده از یک میل می باشد و همیشه آب دارد و چون آب آن صافی و خودش عمیق است، لون هوا که در آن به روز می افتد، سبز می نماید و ماده آب آن معلوم نیست... از [چه] قبیل^۱ است [۸۱] که چشمه معتبری دارد و آب های برف و باران هم ممد آن است. هوای گندمان بسیار سرد و بارندگی آن از برف و باران زیاد است. از غریب

۱. در متن نسخه، یک یا دو واژه ناخوانا بود که به جای آن سه نقطه آوردیم.

اتفاقات در این سال، که یک‌هزار و سیصد یک هجری است، در چمن گندمان و اطراف آن برفی سرخ رنگ بارید و بعضی گفتند که یک متر بوده است. چون آب می‌شده است، آن هم قرمز بوده به رقت آب هم نبوده است. طعم آن شوری و تلخی داشته [است]. آبادی معروف آن یکی به نام همان گندمان است. دیگر قصبه آن بروجن می‌باشد که خیلی آباد و قریب هزار خانوار در آن هست و بازار و دکان و مسجد و حمام دارد، چون محل داد و ستد اتراک قشقایی و ایلات فارس است، یا اهالی آن‌جا و الوار بدین درجه آبادی رسیده. دیگر دهات مشهور آن سفیددشت و یلواجی و ریوآبان است و دهات غیر معروف دیگر هم دارد. چقاخور که مشهور به صفا و خوبی است در یک طرف گندمان بالاتر است و آب چشمه [ای] دارد. اطراف آن جماعت بختیاری می‌مانند. بازفت محلی است که معروف به معدن سربی است که می‌گویند از آن سرب در رو بعضی قلیل نقره حاصل می‌شود. طایفه بختیاری جهت آن که کسی به خیال آن نیفتد و مزاحم آنها نشود، آن معدن را کور و مخفی نموده‌اند. ایل چهار محل، فارسی زبان و ترک و لُرنند و قدری ارمنی هم در آن‌جا ساکن است اما لُر زیاد از همه است و چون مسافری آن‌جا اطلاعی از علم نداشته‌اند و حقیر ندیده، محتمل است که در حد و حدود چهارمحل اختلافی باشد.

محل پنجم: از هشت محل سمیرم است و آن منقسم به سه قسمت است: علیا و سفلی و هفت^۱ مزرعه. [۸۲] عرض و طول آن چهار فرسخ در ده فرسخ می‌باشد. زمین آن کوهی و دشت هموار هر دو است. حدود آن: مغربش چهار محل است؛ مشرقش قمشه و توابع آن؛ شمالش لنجان و بعضی [از مناطق] چهار محل است؛ جنوبش خاک فارس و منتهی به آن است. هوای قریب به هوای شهر اصفهان [دارد] و زمینش شیرین و قنات آب است و رود کوچکی هم دارد که گاهی با آب و بعضی اوقات بی‌آب است. قصبه قسمت علیا، دهاقان است؛ محلی آباد و باغستان زیاد دارد. سیب و انگور خوب در آن هست. در کوهستان آن کبک و شکار بسیار است. گویند که آهوی مشک در آن پیدا

۱. س: هشت.

می شود. دهات سفلی، پُوده و کُنبهان و تالیخونی و غیرها است. دهات معروف هفت مزرعه، کهنود و به‌لو و مبارکه و نهچیر است.

در هر سه قسمت انواع حبوب از گندم و جو و غیرهما کشت می شود. خوب عمل آید و تریاک زیاد هم در آنها می کارند و بسیار مرغوب است. پنبه نیز بسیار کاشته می شود، خاصه در قسمت سفلی که بسیار خوب می شود، اما در هفت مزرعه مثل آن نیست. چون متصل به لنجان است، همه چیز آن مانند لنجان می باشد و قدری هم بهتر می شود، از آن که رطوبتش کمتر است. و در قسمت سفلی خصوصاً در کُنبهان و تالیخونی دو قسم خربزه سبزی داده که یکی را کریم خانی می گویند و دیگر چون خربزه سبز کرسنگی است [و] در اوّل سنبله^۱ می رسد و تا نیمه میزان^۲ زمان آن است. کریم خانی آن بسیار شیرین و لطیف و خوش طعم است اما زبر و شکننده نیست و آن قسم دیگر [۸۳] شیرین و لطیف و خوش طعم و شکن دار به منتها درجه کمال است، چنان که در لطافت و نازکی از خربزه گرگاب پیشی دارد، اما به آن زبری و شکنندگی نیست و دوامی ندارد و - چنان که گفته شد - یک ماه و نیم زیاده از آن به هم نمی رسد و بالجمله یکی از خربزه های خوب دنیا است و نزدیک شهر اصفهان، چنان خربزه [ای] نیست و اقسام دیگر هم دارد. سمیرم سفلی نیز باغستان دارد، اما نه به قدر علیا. کشتزار آن از گندم و جو و تریاک و پنبه زیاد تعریف دارد و حالت هفت مزرعه - چنانکه گفته شد - به حالت لنجان زیاده از سمیرم شباهت دارد.

محلّ ششم جزقویه است و آن معرب گرگویه است و آن دو قسمت است: علیا و سفلی. از شهر اصفهان به طرف مشرق تا ابتدای آن یازده فرسخ است و مایل به جنوب است و عرض و طول قسمت سفلی هر دو شش فرسخ است و عرض و طول علیا شش فرسخ در ده فرسخ است که تمام طول آن از مشرق به مغرب، شانزده فرسخ می شود. حدود آن: مشرقش اراضی بایر ممتد به طرف یزد است؛ مغرب آن اراضی سمت کراچ و براء آن؛ جنوب زاینده رود است؛ شمالش اراضی فاصله میان آن و رودشت، جنوب

۱. برابر با شهر یور.

۲. برابر با مهر.

زنده رود می‌باشد. جنوبش قمشه و خاک فارس است. چنان‌که از قسمت سفلی تا قمشه هفت فرسخ است و از علیا تا مقصودبیک پانزده فرسخ. زمین آن اکثر شیرین و دشت است. کوه کمی در آن می‌باشد و بعضی جاهای اراضی آن سنگی است به این جهت در درآوردن قنات [۸۴] زحمتی می‌رسد و خرج زیاد می‌شود و تمامش هم قنات آب است و در قسمت علیا چشمه [ای] نیز دارد. نقب به زمین آن که زیاد است. آبش خیلی کمتر است. به خرج بسیار، قنات درمی‌آورند. آبادی‌های معروف قسمت سفلی آن، محمّدآباد و ینگ‌آباد^۱ و حسین‌آباد و آذرخواران و سیان و نصرآباد و پیکان که قصبه آن جا است، می‌باشد. اما آبادی‌های علیا، حسن‌آباد و دستجرد و تالار و آرجرد و رامشه و اسفنداران^۲ که آن متصل به خاک فارس است، هوای آن خوب و قریب به شهر است. حاصل آن اکثر حبوب است، خاصه گندم آن که کمال تعریف را دارد و از اقسام گندم خوب اصفهان است. صیفی آن اکثر پنبه است و خوب است و آن پنبه کاغذی جی شرقی در خوراسکان و اطراف آن باشد، بهترین پنبه‌های ایران است. تریاک آن نیز خوب و زراعت کمی از آن می‌نمایند. از میوه خربزه و هندوانه وسطی هم دارند. چون آبشان کم است، باغستانی ندارند. مردم آن قوی و شجاع و پردل‌اند. در این وقت^۳ آقامحمّد ینگ‌آبادی حکایت صدق آن را می‌نماید: «در پیشه‌وری خوب‌اند و در پیکان، گیوه خوب همه قسم درست می‌کنند و آن معروف همه جا و به خوبی مشهور است و تجار به اکثر شهرها می‌برند و داد و ستد می‌کنند».

محلّ هفتم اردستان است که طرف شمال مایل به مشرق شهر اصفهان واقع شده است. حدّ مغرب آن، آخر اراضی بایر بلوک بُرخوار، به مکانی که مزرعه باقرآباد است و چون [۸۵] اراضی و محالّ شمالی آن ممتدّ است تا قریب به قهرود، لهذا بعضی مغرب آن قهرود و اراضی متعلق به نطنز است و از طرف شمال محیط به نطنز واقع شده است، یعنی توابع آن این احاطه را نموده است. از باقرآباد مذکور تا شهر اصفهان، هشت فرسخ است و همچنین از آن مزرعه تا قصبه اردستان، یازده فرسخ. مشرق آن کویر به جانب یزد

۱. اطلس جغرافیایی ایران: بنگ‌آباد. ۲. اطلس جغرافیایی ایران: اسفندان. ۳. سن: + در این وقت.

است. شمالش اراضی بیدگل و کاشان است و توابع آن. جنوبش قهپایه و اراضی آن و جنوب گرمسیراتش، نطنز است. تمام آن با توابع عرضاً طولاً شانزده در بیست و یک فرسخ است و آن به چهار قسمت منقسم است. معروفتر آن قسمت گرمسیر است که قصبه اردستان و زواره در آن است و نیز در دامنه کوهستانی که آن سه قسمت دیگر در آن واقع است، می‌باشد و به طرف شمال آنها است. زمین این گرمسیر تمام دشت و اول آن دامنه کوهستان و ریگی است و قصبه اردستان در آن جا است و زیرتر آن به طرف شمال، زواره است و هرچه به طرف شمال رود، ریگ روان و به کویر می‌رسد. آبادی این محل، کجوی ریگی است و در عرض زواره واقع شده است و همچنین شمال اینها، قریه مه‌آباد و مُغار و ابوزید آباد و باد واقع است و حکومت دو قریه آخری با نطنز است، اگرچه از اردستان است و دخلی به نطنز ندارد و هرچه از این آبادی‌ها زیرتر رود از توابع آن و همه ریگ روان است [۸۶] که می‌باید محاذی زراعات دیواری بلند بکشند که از ضرر و صدمه ریگ محفوظ بماند.

از قصبه اردستان تا زواره، دو فرسخ و از زواره به کچو نیز دو فرسخ و همچنین از آن جا به مه‌آباد دو فرسخ و از آن جا به مُغار^۱ دو فرسخ است. تمام این گرمسیرات، قنات آب است و از طرف جنوب که کوهستان و سردسیر آن جا است، می‌آید. قصبه اردستان از قدیم بوده و به اسم دستان بن سام بن نریمان مشهور است و زواره به نام پسر دستان برادر رستم پهلوان مشهور است و در آن جا، آثار آن جا هست و میدانی دارد که آن را هنوز سام میدان می‌گویند و حکایت می‌کنند که آن‌ها آن جاها را برای آمد و شد خودشان آباد نموده‌اند و حقیقت معلوم نیست. مگر آن‌که از علامات و نام‌ها ظاهر است.

قصبه اردستان^۲ اکنون خراب است و با وجود آن هنوز اثر شهری در آن هست؛ بازار و

۱. اطلس راه‌های ایران: موغار.

۲. از آثار مشهور اردستان مسجد جامع این شهر است از عهد سلجوقی در ایران، چهار ایوانی است و بانی آن فرد خیبری، چنان‌که از کتیبه آن به خط ثلث گچ‌بری شده برمی‌آید، ابوطاهر الحسین بن غالی بن احمد در سال ۵۵۳ هجری و معمار آن، استاد محمود اصفهانی بوده است. (گنجینه آثار تاریخی اصفهان، صص ۲۱۰ - ۲۱۲).

دکان همه را دارد و ده هزار نفر عدد نفوس آن است و از زواره هشت هزار نفر است. اهل زواره همه سادات طباطبایی هستند و موقوفات بسیار از همان جا و غیر آن جا از بزرگان برای ایشان هست. هوای این قسمت کویری است. از اصفهان به تفاوت امکانه بسیار گرمتر است، چنانکه هرچه به طرف شمال می‌رود، گرم‌تر می‌شود. حاصل این قسمت غله و حبوب همه چیز تریاک و پنبه نیز دارد. خربزه و هندوانه به نهایت خوبی در آن می‌شود، خاصه خربزه مغار که مثل بُرخوار و قریب و به سین و گرگاب می‌شود. چغندر آن زرد و بسیار شیرین و از اکثر ایران بهتر است. [۸۷] چنانکه ...^۱ از آن قند ریخته و به کمال رسید. باغستان بسیار هم دارد که اکثر آن انار و به کمال امتیاز است و دخلی به انار اصفهان ندارد. انجیر هم در آن خوب می‌شود و لازمه گرمسیر، خوب شدن انار و هندوانه [و] انجیر است. درخت توت برای عمل ابریشم دارند و قدری عمل آن را می‌نمایند. در ابوزید آباد معدن زاج زردی دارد و مشهور است.

اما آن سه قسمت دیگر همه سردسیر و کوهستان و طرف جنوب گرمسیر واقع شده و آنها را علیا و سفلی و برزاوند می‌نامند؛ اما [قسمت] علیا تمام کوهستان است و دهات کوچک دارد. قصبه معروف آن کُچو است که کرباس آن مشهور و بعضی آن را چادری می‌گویند و به اصفهان آورده می‌فروشند و به تجارت اطراف می‌برند. سه هزار نفر جمعیت دارد؛ اما سفلی آن نیز کوهستان است و آن هم دهات کوچک دارد و قریه معتبرش مُزدآباد است؛ اما برزاوند، میانه علیا و سفلی واقع شده است. علیا طرف مغرب و سفلی مشرق است و این هر سه طرف جنوب اردستان محاذی واقع شده‌اند و امتداد برزاوند به طرف جنوب بیشتر است که به قهپایه منتهی می‌شود و یک دره دیگر از آن منتهی است به نیستانه که از توابع نایین است و به طرف شرق ممتد است. هوای این سه قسمت همه سردتر از اصفهان است به تفاوت حال، چنانکه برزاوند سردتر از همه است. [۸۸] حاصل اینها کلیتاً غله است و باغات هم دارند. زردآلو و قیسی و آلوچه و شفتالو و توت در آنها خوب می‌شود و یک قسم هلوی سفید دارد که از بسیاری هلوهای

۱. سه نقطه در نسخه آمده است.

سرخ جاهای دیگر بهتر است.

محلّ هشتم قهپایه است و آن معرّب کوهپایه است که نزدیک آن واقع شده. مشرق آن اراضی و کوهستان طرف ناین و یزد است. مغرب آن بلوک قهاب و اراضی شرقی رودشت می باشد. شمال آن اراضی و جبال اردستان است. جنوب آن ممتدّ و متّصل به اراضی متعلقه به فارس است. از شهر اصفهان تا اول حدّ آن قریب هفت فرسخ و تا قصبه آن چهارده فرسخ است. عرض و طول آن هشت فرسخ در دوازده فرسخ می باشد و اکثر آن را، همان کوهپایه می خوانند و به تخفیف کویا می گویند و این محلّ دو آبادی معتبر نامی دارد: یکی «ویر» و یکی «هرّند» که از ویر تا آن جا به طرف جنوب سه فرسخ است و دیگر آبادی ها دارد که اکثر دور از یکدیگر می باشد. مشهور آنها زُفره و فشارک و مُشکِنان است. قصبه قهپایه در کنار دشت و دامنه کوه واقع است. طرف شمال و مشرق آن کوهستان آن است و آبادی ها نیز در میان کوه ها دارد. زمین این محلّ، دشت ریگی و کم آب است. آب آن تمام از قنات و چشمه می باشد. هوای آن در گرمی و سردی قریب به اصفهان است، اما کوهستان آن سرد است. اراضی اطراف و دشت همه غله کار و مستعدّ آن است. زراعت تریاک نیز دارند [۸۹] و بسیار خوب می شود، چنان که در حالت ظاهر هیچ جای اصفهان به این خوبی نیست، و لکن خالی از حدّت نمی باشد و به کیف و نشئه مال جی نیست. صیفی این محلّ پنبه است که در ویر و هرند هر دو زراعت می شود و از پنبه های خوب اصفهان است و اراضی این محلّ بسیار مستعدّ این دو مال التجاره است، لکن چون آبش کم است، نمی توانند آن را زیاد نمایند. خربزه بهاره سبزی به عمل می آید که از تابستان تا پاییز دارند و به تدریج می رسد و به شهر می آورند. باغات اشجار و انگور آن خاصّه در کوهستان به تفاوت است. زردآلو و آلوچه مختصری دارد. در قصبه و بعضی دهات آن، پارچه ریسمانی می بافند.^۱ [این] قصبه بازار و دکان و مسجد و حمام و سایر لوازم آبادی [را] دارد.

۱. امروزه در کوهپایه، عبابافی از رشته های مهم بافندگی این منطقه است.

قصبه‌های متعلق به اصفهان

اول: نجف‌آباد است و آن معروف همه جا شده است. از شهر اصفهان تا ابتدای سرحد آن، سه فرسخ است و تا خود قصبه، چهار فرسخ است. مشرق آن بلوک ماریین و مغرب آن بلوک کرون است. جنوب آن لنجان و شمال آن نیز ماریین است. طول اراضی آن از مشرق به مغرب به تفاوت امکانه، زیاده از سه فرسخ و کمتر از چهار فرسخ باشد و متصل به کرون است و عرض اراضی زیاده از یک فرسخ می‌باشد. سلاطین صفویه از ابتدای آن به طرف طول، خیابانی طرح انداخته به طرز چهارباغ و دو طرف درخت چنار کاشته و هر دو جانب آن باغات انداخته‌اند تا دانه آخر آن [۹۰] ممتد نموده و به کمال خوبی ساخته‌اند. اکثر آن کنون خراب شده، لکن باز شکوهش باقی است. چون این قصبه و متعلقات آن متصل به ماریین است، بلکه قطعه [ای] از آن است، هوای آن، مثل آن و باغات در صفا و طراوت، به همان حالت است. در حقیقت آن جا از ماریین است و به خیالی آن را از آن بلوک جدا نموده‌اند. قصبه نجف‌آباد فی الواقع شهری است؛ بازار و دکان و مسجد همه دارد. آب آن از قناتی است معروف و خاصه خود آن است [که] از طرف کرون می‌آید و آن یازده رشته است و متصل به یکدیگر می‌شود و نه‌ری بزرگ می‌گردد و تمام اراضی آن را سیراب می‌سازد و زمین آن اکثر مشجر و معنب است و همه باغ، الا قلیلی که کشت و زراعتی می‌شود. زمین آن شیرین و ریگ بوم است. انواع حبوب در آن می‌کارند و خوب می‌شود. تریاک کمی نیز به عمل می‌آید. انواع میوه در باغات آن موجود است و هلوی آن از اکثر هلوه‌های ایران بهتر و معروفتر باشد و هلوی خوب اصفهان از این جا است و پاییزه است. بادام زیاد خوبی دارد، بلکه بادام اصفهان همه از نجف‌آباد است. باغ‌های انار آن بسیار و تمام اصفهان را انار می‌دهد؛ دیگر اصفهان محل اناری ندارد. انگور نجف‌آبادی معروف و از قسم انگور مثقالی و مدور است و این قسم انگور در هیچ محل اصفهان به این خوبی و شیرینی نمی‌شود. زردآلو و آلوچه آن تعریف ندارد و هوای آن مانند هوای ماریین، اما اندک گرمتر است. این قصبه و اراضی آن پر از درخت و باغ است، چندان که از درخت‌های خشک که هر سال چیزی از آن می‌خشکد و

یا از درخت‌ها پازش^۱ می‌شود، هیزم نصف سال اصفهان را می‌دهد. [۹۱]

قصبهٔ دویم، قمشه است. این قصبه توابع زیاد دارد. اراضی آن از پنج فرسخی اصفهان است از طرف جنوب به راه شیراز که آنجا حدّ شمالی آن است و ممتد است تا پانزده فرسخ که متصل به خاک فارس و حدّ جنوبی آن است و منتهی است به قریه [ای] کوچک موسوم به امین‌آباد. مغرب آن سمیرم است و در حقیقت قمشه نیز از آن محل است و آن را جدا از آن نموده‌اند. مشرق آن کشیده است و به اراضی متعلقه به یزد متصل می‌شود. از شهر اصفهان تا قمشه چهارده فرسخ است و نزدیک قصبه به طرف شمال، امامزاده‌ای است معروف به شاه رضا که زیارتگاه و جایی باصفا است. صحن و محلّ خوب برای آن ساخته‌اند و از توابع مشهور آن، اسفرجان و اینجان و مقصودبیک^۲ است و نیز امین‌آباد که حدّ جنوبی آن است.

قصبهٔ قمشه شهری معتبر است. بازار و دکان و کاروانسرا و حمام و مسجد همه را دارد و جای خوبی است. مدتها حکومتی جدا و اشخاص معتبر حاکم آنجا بودند. زمین آن اکثر شیرین و هوای آن قریب به شهر اصفهان است و به کمال اعتدال می‌باشد. آب آن از رودی است که آن را «کُرویّه» می‌گویند. آب قنات هم دارد، زیرا که آب رود آن کفایت آن را نمی‌کند و اسفرجان، آبادی به قاعده دارد. بندی داشته است که آن را بند قُتلُغ می‌گفته‌اند و آب برف و باران در داخل آن جمع شده و اصطخری بزرگ بوده است و به تدریج اراضی بسیاری را سیراب می‌نموده و بدین سبب آبادی و رعیت زیاد داشته است. آن بند شکسته و خراب شده و آن فایده مفقود گشته و آن آبادی و زراعت کم شده است و تا حال کسی اقدام به ساختن آن ننموده است.

و از دهات مشهور و تابع آن یکی مهیار است که در طرف شمال آن و در پنج فرسخی آن واقع است. از شهر اصفهان تا آنجا نه فرسخ است و بر سر راه قوافل و دیهی معتبر است و قناتی دارد از قمشه تا مقصودبیک چهار فرسخ است و آن دهی خوب است و از

۱. علف و شاخه‌های اضافی یا وجین شده از گیاه و درختان.

۲. مقصودبیک ناظر شاه‌عباس اول بود. این روستا و مسجد کوچکی در کنار میدان نقش جهان از اوست. (گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان، ص ۸، ۴۶۷).

آنجا تا امین‌آباد دو فرسخ که آنجا منتهای خاک اصفهان است و سرحد فارس. تمام اراضی این قطعه [۹۲] قنات آب است، لکن دو رود کوچکی در آن هست یکی گُرویه مخصوص قصبه قمشه و دیگری موسوم به قتلخ که اینجان را آب می‌دهد. این سرزمین اکثر دشت و هموار است و جابه‌جا، کوه هم دارد که از دامنه آن قنات‌ها زده‌اند و آب آن روان و بسیار آبادی‌های خوش‌نما دارد و اکثر حوالی اسفرجان و متعلق به آن می‌باشد. حاصل قمشه و توابع آن، اکثر حبوب است و خصوصاً گندم آن که زیاد ممتاز و ضرب‌المثل و مشبه به است. تریاک هم می‌کارند و مثل تریاک سمیرم با مایه و صفا است. صیفی آن پنبه است که بسیار عمل می‌آورند. باغات هم به قدر خودش دارد. میوه آن نیز خوب می‌شود و از جمله آنها خربزه خوبی دارد که تا وسط زمستان می‌ماند. زمین آن مستعد همه قسم حاصل است.

پنج ناحیه

مراد از آن، فریدن است که به نام پنج ناحیه خوانده می‌شود، چه آن را پنج قسمت نموده‌اند و هریک را ناحیه [ای] خوانده و به نامی موسوم کرده‌اند. سرچشمه زاینده‌رود موسوم به جانان در بالای آن که محال بردبروت^۱ است، می‌باشد. حدود فریدن: مغرب آن بردبروت و زردکوه پایین طرف جنوب آن چهارمحل است؛ سمت شمال آن خوانسار و قهیز است؛ مشرق آن چهارمحل و لنجان و کرون است. عرضاً طولاً شش فرسخ در ده فرسخ است. تقریباً اکثر آبادی آن [در] شمال زاینده‌رود است و طرف جنوب رود، کمتر از شمالی است. عرصه فریدن اکثر کوهی است و دشت آن کمتر است. هوای آن سرد و پر رطوبت و بارش آن زیاد و سالی نه ماه فصل آن است؛ از اول میزان^۲ تا قریب به سرطان^۳ و اکثر از اول عقرب^۴ تا نوروز برف می‌آید و در این پنج ماه، کم‌وقتی است که زمین آن خالی از برف باشد و اکثر یک ذرع و دو ذرع برف دارد و یقین است که در کوه‌های آن زیادتر خواهد بود. بیشتر اوقات در زمستان راهها سد می‌شود و عبور مشکل

۲. برابر با مهرماه.

۱. امروزه به اختصار بردبر گویند. (اطلس راه‌های ایران).

۴. برابر با آبان.

۳. برابر با تیرماه.

[۹۳] می‌گردد؛ خاصه در مواضع غربی آن که در دامنه زردکوه است، سردی هوای فریدن به حدی است که مردم آن در تمام سال کرسی و آتش دارند و اگر در تابستان روز حاجت نداشته باشند، شب لامحاله محتاج به آن هستند. مراتع بسیار خوب دارد. در بهار و تابستان، گوسفندهای اصفهان را اکثر آنجا می‌برند. علف چمن‌های آن به طوری است که اسب در آن مخفی و گم می‌گردد. آب فریدن از زاینده‌رود و از رود کوچکی دیگر می‌باشد که آن را رود فلاسان می‌گویند و دو سرچشمه دارد: یکی در قهیز و دیگری در میانه ناحیه گرجی و تخماقلو و آن از نزدیکی مشهد آهنگران گذشته داخل زاینده‌رود می‌شود و چشمه‌های زیاد هم در این نواحی هست و قنات کمی نیز دارند. باران و برف زیاد هم که در آن موجود حتی در غیرموسم آن که تابستان باشد، بعضی سال‌ها گاهی باران می‌آید، لهذا دیم‌کار زیاد دارند که آن را در فارسی نجس^۱ می‌گویند و حاصل آبی هم بسیار، و چیزی که زیاد به آن حاجت دارند، حرارت است که در آن غیرموجود است. باغستان و درخت ندارد. از اول ثور^۲ تا میزان، زمین‌ها سبز و صحراها باصفا است. دو چمن وسیع دارد: یکی چمن قهیز که طرف شمال آن است و دیگر چمن سنگباران که آن نیز شمالی و مایل به مشرق است. از سبزه گذشته، گل‌های زیاد غریب که در میان علفزار است، بر صفا افزوده است. وقتی خاقان مغفور فتحعلی شاه به بیلاق آن‌جا رفته و به چمن سنگباران نزول اجلال فرموده بود، بعد از سیر و تماشای چند روزه فرموده که این چمن را گلباران باید گفت نه سنگباران و تا سال‌ها مردمان همین‌طور می‌گفتند.

طرف شمال فریدن، قهیز است و آن معرب کهیز به کاف عربی است. اکثر این [۹۴] کهیز جز فریدن است و کهیز خود هشت فرسخ مسافت دارد. بعضی از آن جمع کرون و چمن آن جزء فریدن است. از آخر کهیز که سمت فریدن است، تا خوانسار چهار فرسخ است. از تیران کرون به راه جنوبی تا اول خاک فریدن، دو فرسخ می‌باشد و از راه شمالی که از جنب دالان کوه عبور می‌کند، به اول فریدن شش فرسخ است و متصل به کهیز می‌شود. از آخر فریدن شمالی که قریه‌ای است موسوم به هندوکش تا خوانسار، دو

۱. مطابقه با تاریخ مسعودی صفحه ۲۴۵.

۲. برابر با اردیبهشت.

فرسخ است. اراضی مغرب این که، در دامنه زردکوه و اکثر تپه و کوه پاره است، شمالی و جنوبی همه را «بَرْدَبُروت» می‌خوانند و اراضی که خلف کوه‌های جزئی زیر زردکوه شمالاً جنوباً واقع شده، آنها را پشتکوه می‌گویند. اما نواحی پنجگانه این است:

اول، ناحیه چادگان از همه بزرگتر در هر دو طرف زنده رود واقع است و معتبرترین نواحی باشد. مشرق آن چهار محل است و جنوب نیز چهار محل. مغرب آن ناحیه چناررود و شمال آن ناحیه ورزق و قریب پنجاه قریه دارد. دهات مشهور آن، چادگان و یان چشمه و مشهد آهنگران [است]. اینها با بعضی دهات غیرمعروف دیگر طرف شمال رودند. هرچگان و جماللو با سایر، طرف جنوب رود واقعند. مشهد آهنگران ظاهراً همان است که در قدیم آن را کُودلیه می‌گفته‌اند و مولد کاوه آهنگر معروف است و منسوب به او است و معلوم است که لفظ مشهد در زمان اسلام رواج شده و سابق بر آن به اسمی که قریب آن لغت است، شایع بوده. مدفن کاوه و یک پسر او - چنان که ظاهر و مشهور نزد اهالی فریدن است - آن جا است و مقبره‌ها نیز ظاهر است و همه اهل آن جا می‌گویند آنها را بعد از وفات بدان جا که مولد آنها است، نقل و دخمه نموده‌اند و در همان مقبره، قبر یکی از سادات محترم نیز هست که مردم زیارت آن می‌نمایند. [۹۵] از چادگان تا این مشهد یک فرسخ است و تا رودخانه، نیم فرسخ و از چادگان به دالان کوه، که طرف شمال آن می‌باشد، یک فرسخ و نیم و آن در کنار قسمت چادگان واقع است و راهی است در میان کوه از جانب کرون ممتد است و به طرف خوانسار ممتد است. و در این دالان کوه، درخت گز انگبین سفید بسیار می‌باشد و هر سال کلی از آن به عمل می‌آید و این قسم درخت از این محل متصل است تا خوانسار و در حقیقت این حاصل در یک محل و متصل است، لکن همه به خوانساری معروف شده و می‌گویند مگسی است مانند نحل بر سر برگ‌های این درخت می‌نشینند و این شیره را می‌دهد بر برگ آن درخت به قدر جس^۱ کوچک‌تر از ماش و بعضی می‌گویند آن شیره آن درخت است که خود بیرون آمده، می‌بندد و از خاصیت آن موضع و آن درخت مخصوص است و آن مگسی که بر آن هجوم دارد، برای خوردن آن شیره است نیز دادن شیره؛ تا شخص نبیند، نمی‌تواند

۱. جس: معرب گج.

هیچ یک از این دو قول را به یکدیگر ترجیح دهد، اگرچه قول اول درست تر می نماید. و در هر حال، انگبین آن ریزه های سفیدی است که بر برگ های درخت گز آن جا است و موسمی دارد که آن را از آن درخت می تکانند و جمع می کنند. بعد از زمان کمی، به هم چسبیده و یک پارچه می شود.

دیگر از محل های معروف و متعلق به چادگان، چهل چشمه است و آن موضعی است بر کنار رودخانه و آبادی ندارد از آن جا به طرف مغرب تا سرچشمه تقریباً سه فرسخ می باشد و از سرچشمه تا آن موضع اسم رودخانه، جانانه رود است و از آن به بعد معروف به زاینده رود می باشد. در آن محل، یعنی چهل چشمه، از هیجده دره کوه های آن جا آب ریخته و داخل رود می شود و چمن های دیگر هم در حوالی آن هست که آب آنها روان و داخل رود می گردد و بدین سبب آن جا را چهل چشمه نام نهاده اند. عبور از رودخانه در حوالی چادگان است. آبادی چادگان در حقیقت [۹۶] قصبه فریدن است و از آن معتبر دیهی ندارد.

ناحیه دویم ورزق است و آن، طرف شمال به مغرب چادگان واقع است. قریب سی پارچه قریه و دیه دارد معروف تر آنها، داران است که آن، حاکم نشین فریدن است؛ چون در میانه واقع شده، آن را دار حکومت قرار داده اند. دهات دیگر معروف آن، گنجه و چهل خانی^۱ و نهر خلیج و خمسکو^۲ و دهق و دبنه، که در قهیز واقع شده و از فریدن است و از آن جا نیز تا خوانسار به راه مایل به مشرق دو فرسخ است. در این ناحیه معدن سنگ فادزهر است.

ناحیه سیم تخماقلو^۳ است که آن را [در] قدیم کی چنیوت می گفته اند. طرف شمال ورزق واقع شده است. قریب به سی آبادی دارد. معروف آن تخماقلو و ماربر و شاه

۱. (فرهنگ جغرافیایی ایران، ج ۱۰، ص ۶۷): چهل خانه.

۲. فرهنگ جغرافیایی ایران، ص ۷۹، ج ۱۰؛ س: خملو.

۳. ظل السلطان در تاریخ مسعودی، تخماقلو را ناحیه دوم دانسته و درباره آن می نویسد: تمام ترک دو تیره هستند تخماقلو و قج بیکلو این دو تیره ترک هستند از طایفه بیات که شاه عباس بزرگ با گرجی ها از قفقاز به ایران آورده. (تاریخ مسعودی، ظل السلطان، ص ۲۴۶).

عنایت و هندوکش و چندین قریه خالصه فریدن هم در آنجا است که ارمنی نشین است؛ معروف آنها، دربند و هزار جریب و سنگباران که چمن وسیع آنجا است و نماجرد و آغچه است.^۱ از هندوکش تا خوانسار دو فرسخ می باشد.

ناحیه چهارم گرجی است. در طرف مغرب تخماقلو واقع شده و ممتد و متصل است به پشتکوه و وجه تسمیه آن این است که شاه عباس مرحوم در زمان خود، اهالی آنجا را از گرجستان کوچانیده و به این محل آورده سکنا داد و برای آنها آبادی ها بنا نمود و بعضی از آنها را به اسم محلی که آنجا داشته، موسوم نمود و این ناحیه را ناحیه گرجی خواندند و تا به حال به این اسم معروف است. اما اهالی آن تمام مسلمان شده اند و مسیحی ندارند و باز آنها را گرجی می خوانند.^۲ قریب بیست دیه آبادی دارد. مشهور آنها بویین و میان دشت و افوس و آخوره علیا و آخوره سفلی است.

[۹۷] ناحیه پنجم چنار رود است و این ناحیه در دو طرف رود واقع است. از چهل چشمه تا سرچشمه به مسافت سه فرسخ به سمت مغرب می باشد. مشرق آن، ناحیه گرجی و چادگان و چهارمحل است و باقی، اطراف پشتکوه و زردکوه است. و چنانکه گفته شد، اراضی مغربی و تپه ها و کوهچه های آن را بردبروت می خوانند و مذکور شد که سرچشمه زاینده رود در آن است و رودخانه ای این ناحیه را به شمالی و جنوبی قسمت می کنند و رود از میانه می گذرد. قسمت شمالی مشرقش ناحیه گرجی است و بعضی از چادگان و قسمت جنوبی مشرقش، قلیلی از چادگان و اکثر چهارمحل است. وقتی، قسمت جنوبی را شامل و چهارمحل نموده اند و از آن می شمرده اند و گاهی این هر دو

۱. نماگرد (فرهنگ جغرافیایی ایران، ص ۱۱۹).

۲. ظل السلطان برخلاف نگارنده عقیده دارد: تمام جنس گرجی هستند به همان لباس و همان زبان و همان آداب و همان قانون که چهارصد سال قبل در گرجستان زندگانی می کردند، حالا هم در ایران زندگانی می کنند؛ فقط اسماً مسلمان هستند. هیچ بوی مسلمانی و آداب مسلمانی در میان آنها نیست. به ریش سفیدان خود به زبان گرجی رزرت ری می گویند، یعنی ریش سفید. آداب غربی در میانشان است. عروس در شب اول باید از شوهر اذن بگیرد که جز با معدودی تا نزاید حرف نزند و لال باشد و این قانون در کمال سختی در میان آنها مجری است و اگر نزیاید، تا آخر عمر لال است مگر به مرخصی شوهرش با آن معدودی که حرف می زند. تاریخ مسعودی، صص ۲۴۵ - ۲۴۶.

قسمت را از فریدن و چهارمحل هیچ کدام نمی دانسته و سرزمین لر می گفته اند که آبادی نداشته و ندارد، اما در این زمان، آنها را جزء فریدن نموده و قسمت پنجمین می شمارند و آن چه طرف شمال رود است، که به سمت مغرب چهارمحل واقع است، چناررود علیا می گویند. این هر دو به زمان قدیم آباد بوده و دهات داشته است، اما حالا آبادیش از سابق خیلی کمتر و محل و مسکن بیلاق بختیاری است. شمالی محل طایفه چهارلنگ و جنوبی مسکن طایفه مشهور هفت لنگ بختیاری است. سرچشمه زاینده رود در طرف مغرب این ناحیه در دامنه زردکوه واقع است و از سرچشمه تا اصل زردکوه تقریباً یک فرسخ و نیم می باشد و در چناررود علیا، سرچشمه زرین رود است؛ در دامنه کوهی که آن را زرین کوه می نامند و از کوه های جزیبی و فروع زردکوه کلی است، [۹۸] و آن رود به اسم همان کوه موسوم شده. و چنانکه مذکور شد، از طرف جنوب از میانه چناررود علیا، که بالای چهارمحل است، به طرف شمال جاری و داخل زاینده رود می شود.

رود خرسنگ^۱ و کورنگ هم از میانه چنار رود سفلی جاری و محاذی زرین رود داخل زاینده رود می گردد و گفته شد که زاینده رود را از سرچشمه تا مقابل چهل چشمه جانانه رود می گویند که منسوب به سرچشمه جانان است و بعد از آن زاینده رود گفته می شود و بالضرورة معلوم که این سرزمین به جهت قرب زردکوه پربرف تر و سردتر از سایر نواحی فریدن است و پشتکوهی که مذکور شد، آبادی کمی دارد که چون طایفه بختیاری نزدیک زمستان از این سرزمین به جانب قشلاق روند، جمعی از ایشان به پشتکوه رفته زمستان در آن جا ساکن [می] گردند و خانه های آنها احشامی است. به قدر ده پانزده دیه مختصر دارند. مشهور آنها، یکی کاج - به کاف عربی - و دیگری معروف به رسمی است. اهالی فریدن بعضی فارس و بعضی ترک و بعضی لر و قلیلی ارمنی هستند. و هریک به زبان خود تکلم می کنند و اکثری هر سه زبان را دارند و با همدیگر مکالمه می نمایند.

این بود تمام حالات اصفهان و ناحیه و بلوک و محلات آن و به نظر بعضی از اهل

۱. روستای خرسنگ از دهستان موگویی در کنار آن واقع است. (فرهنگ جغرافیایی ایران، ص ۷۷)

جغرافیا^۱ ... چنان رسیده که چند محل دیگر هم از روی قواعد علمی داخل ناحیه اصفهان است، ولی حالا خارج از قلمرو آن است، یعنی از حکومت آن جا جدا نموده و چون سابق، نظرشان چندان به قانون و علم جغرافیایی نبوده، به خیالی آن را خارج از آن داشته‌اند؛ [۹۹] از آن جمله نطنز و توابع آن که بالضروره جزء اصفهان و از ناحیه آن است و اراضی توابع اصفهان از چهار جانب به آن محیط است؛ چنان‌که شمال و مشرق آن اردستان و توابع آن است. جنوب آن، اراضی بایر بلوک برخوار است. مغرب آن، اراضی و کوهستان قهرود است. با وجود این آن را خارج دانسته و بعضی از دهات برخوار که کلهرود و باغ میران و ساو باشد، تابع آن کرده‌اند. این عمل مایه تعجب است.

بالجمله نطنز قصبه‌ای است در سمت مشرق در دامنه کوه کرکس و جبل مذکور مغرب آن است. قریب هفتاد پاره دیه و مزرعه دارد و سردسیر و بیلاق است و تمام آن چشمه سار است و قنات هم دارد. حاصل آن غله و انواع حبوب است. تریاک کمی هم در آن می‌کارند. باغستان بسیار دارد که اکثر سیب و گلابی و گردکان است. دهات مشهور آن اوچ ده که قریب قصبه است و حاکم نطنز غالباً در آن دیه می‌ماند. دیگر سرشک^۲ و خفر و گاریان و ترق^۳ و کیشه است. دیگر تامه^۴ که مشهور به خوبی گلابی است و می‌توان گفت که گلابی بهتر از نطنز در جمیع ایران یافت نشود. قصبه آن کاروانسرای و بازار و حمام متعدد همه دارد. هوای آن صافی و خوش است. بارندگی آن بسیار زیاده از شهر اصفهان می‌باشد. دره‌های کوه کرکس اکثر پربرف و کسی می‌گفت هرگز تمام نمی‌شود. پارچه ریسمان دار هم که قدک باشد، در آن می‌بافند و کارخانه قندریزی هم دارند. از آنجا تا شهر اصفهان به خط مستقیم، پانزده فرسخ و از دو سه طریق دیگر که هست، هیچ‌ده تا بیست فرسخ می‌باشد.

[۱۰۰] دیگر از جمله محال خارج شده از اصفهان، که در حقیقت داخل آن است، جوشقان است و توابع آن که طرف شمال مایل به مغرب شهر اصفهان واقع است؛ چنان‌که نطنز در مقابل آن طرف مشرق واقع شده. این جوشقان دیهی است که در دامن

۲. اطلس جغرافیایی: بیدشک.

۱. س: ژغرافیا؛ نقطه چین از خود نسخه است.

۳. اطلس جغرافیایی: طرق.

۴. اطلس جغرافیایی: طامه.

کوهی واقع شده روی به اصفهان و آن کوه حدّ میانه اصفهان و کاشان و ممتدّ و متّصل است و از طرف مشرق به جبال قهرود و این جوشقان چند قریه از توابع دارد. بعضی روی به اصفهان که داخل ناحیه آن است و بعضی دیگر آن طرف گردنه و کوه به جانب کاشان که در حقیقت از ناحیه و تابع آن است. و از جمله دهات مشهور آن که به جانب اصفهان است، میمه است که تا قریه جوشقان دو فرسخ زیاده است. اکثر آن زراعت و آب چشمه و قنات دارد. باغ کمی در آن یافت می شود و تا شهر اصفهان قریب بیست فرسخ است و نیز از عجایب آن است که، وقتی هم، محل خارجی را چون ابرقو، جزء حکومت اصفهان نموده اند؛ با وجود آن که ابرقو هیچ دخلی به اصفهان ندارد و در سرحدّ میانه فارس و ملک ریگی که یزد در آن و دارالحکومه آن جا است، واقع شده -والحمد لله رب العالمین.^۱

۱. در بالا مهر «کتابخانه مجلس شورای ملی موسسه ۱۳۰۲». و در پایین به خط تحریری تاریخ اصفهان در آغاز مجلد قبل از شروع متن پشت جلد نسخه، مشخصه برگه کتابخانه مجلس شورای ملی حروفچینی شده آمده که اسم کتاب تاریخ اصفهان است و در روبروی آن به خط فرزند نگارنده آمده: «تاریخ اصفهان، تألیف و تصنیف مرحوم میرزا غلامحسین افضل الملک زندی ابوی اینجانب است، ۱۵ خرداد ۱۳۱۴».

**تعليقات
و
فهرستها**

تعلیقات

۱. باغ انگورستان و...: پاره‌ای از عمارات در عهد صفوی بنا شده و در حال حاضر موجود نیست که از تعدادی از آنها نام برده و توضیح داده شد. جغرافیای اصفهان دربارهٔ برخی از این عمارات می‌گوید: «باغ انگورستان و عمارت میان آن از بناهای صفوی است و وضع آن خیلی خوب است و با تعریف، بهشت آیین اندرون خانه سلاطین صفوی بوده؛ بحری است بی‌پایان؛ الآن مخروبه و بعضی اطاق‌های آن انبار جنس دیوان است. در اوقات آبادی خیلی نقل داشته:

از نقش و نگار در و دیوار شکسته آثار پدید است صنایع عجم را این عمارت را افاغنه و غیره به طمع دینه دستی خراب کرده‌اند. در اواخر عهد شاهنشاه مبرور (مقصود محمّدشاه قاجار است) زمان حکومت منوچهرخان معتمدالدوله مرحوم، حمای از متعلقات آن عمارات در زیر خاک پیدا شد از سنگ مرمر و کاشی‌کاری خوب با جمیع آلات و اسباب حتی فاصیل خزانه و به هیچ وجه نقص و تکسر نداشت بدون مرمت دایر گردید.

قصر فراشخانه الآن مخروبه است؛ عمارت با عرض و طولی بوده، بسیار عالی؛ بعضی کاشی‌های آن که باقی مانده، مانند چینی است.

دیوانخانهٔ بزرگ اشرف در کمال خوبی اندرون، رشک جنان با خلوت و حمام نیز در نهایت مرغوبی. خلوت رکیب‌خانه و سعت حیاط متوسط و در نیکویی عالی. اطاق‌های تحتانی و فوقانی آن زیبا و تمام منقش و مطلقاً. میدان چهارحوض، که سابق بر این

چهارحوض در چهار موضع آن بوده، میدانی است نسبت به نقش جهان و سایر میدان‌ها کوچک مشتمل بر حجرات اطراف که اکنون سربازنشین است و یک فوج در آن سکنی می‌نمایند. این میدان به منزله جلouxان عمارات مبارکات است. سر دری دارد مرتفع و عالی متضمن مکان‌های مرغوب.^۱

۲. باغ مکه: از باغ‌هایی که شاردن از آن نام می‌برد، باغ معروف مکه است و به نظر می‌رسد که در زمان نگارنده نبوده که نامی از این باغ در سفرنامه خویش ذکر نکرده است. این باغ را به این دلیل باغ مکه می‌گفته‌اند که، اختصاص به زوار مکه داشت. در این باغ، کاخی بوده است که شاردن وصف آن را چنین می‌نماید: «طول تالار آن هشتاد پا و عرض آن تقریباً به همان اندازه است، اما این تالار به وسیله طارمی موزاییک زیبایی که سه پا ارتفاع دارد و قسمت داخلی آن که دو پا بلندتر از قد می‌است به دو قسمت منقسم می‌شود. ارتفاع این تالار سی پا و سقف آن موزاییک یک پارچه است. این موزاییک یک توده شگرفی^۲ است که برای نصب کردن آن هنر و نیروی زیادی لازم داشته است، زیرا پس از اتمام، آن را با وسایلی... بالا برده‌اند». شاردن همچنین از کتیبه‌ها و بخش‌های بیرونی و زیبای این بنا سخن می‌گوید.^۳

۳. باغ و محله سعادت‌آباد: عمارت نمکدان و هفت دست در باغ و محله سعادت‌آباد قرار داشته و محله سعادت‌آباد را به دلیل سکونت گبران محله گبران می‌گفته‌اند. شاه عباس آنان را از این منطقه منتقل نمود. شاردن توضیحی که داده سرنوشتش در دوران‌های بعد تعیین شد در عصر او این منطقه بسیار آبادتر بود و اگرچه او اسمی از هفت دست و نمکدان نبرده اما توصیفی که کرده این عمارات را در عصر خود مشخص نموده است و کاربرد آن معلوم می‌گردد. شاردن می‌نویسد: «آنچه را شاه ساخته است از حیث وسعت شگرف است، زیرا محیط بناها و باغ‌ها به اندازه یک فرسخ [است] و رودخانه [ای] از وسط آن می‌گذرد و محله مردانه در یک سمت و محله زنانه در سمت دیگر است و به وسیله پل چوبی با هم ارتباط دارند.» در این محل عمارت کلاه‌فرنگی

۱. جغرافیای اصفهان، صص ۲۲-۲۴.

۲. منظور از موزاییک در این جا همان کاشی است.

۳. سفرنامه شاردن، صص ۱۵۳-۱۵۴.

مشمول بر دو طبقه است که آب از مهتابی آن سرازیر است به طوری که اگر دست را از پنجره‌ها بیرون کنند فوراً خیس می‌شود.^۱

وصفی هم که نویسنده جغرافیای اصفهان از باغ سعادت آباد می‌کند، عمدتاً در مورد قصر آینه یا آینه خانه است که با توصیف دیولافوا چندان تفاوتی ندارد.^۲

۴. **بوزان:** از دهکده‌های جی است در سه کیلومتری شرق اصفهان، مسجدی قدیمی دارد که رو به ویرانی گذاشته و کتیبه‌های گچ‌بری محراب آن سال‌هاست که به موزه ایران باستان منتقل شده. حاشیه بیرون محراب آن به خط کوفی گلدار شامل آیه ۱۸ سوره آل عمران و بر جبهه محراب آن به خط ثلث عبارت زیر به تاریخ ۵۲۸ هجری گچ‌بری شده است: «و قوموا له قانتین هذالمحراب عمارة المذنب علی شیرزاد الانصاری القزوینی فی جمادی الآخر ثمان و عشرين و خمس مائه».^۳

۵. **تالار طویله:** دیوانخانه دولتی بسیار وسیعی است پشت طویله شاهی و جنب عالی‌قاپو واقع شده مشتمل بر یک تالار بزرگ مصور و منقش و اطاق‌های موسوم به مروارید و غیره مطلقاً و مقرنس، با بیوتات تحتانی و فوقانی زیاد عالی و یک حوض بزرگ جلو تالار وصل به دریاچه مطول، به انضمام سه خلوت در سه سمت عمارت و این دیوانخانه محل سلام عام سلاطین صفوی بوده.^۴

۶. **چُملان یا جمیلان:** از عمارت‌ها و کاخ‌های ملک‌شاه و جانشینان او در اصفهان، جز نام قصر جمیلان در ناحیه دردشت، که آن هم به اسم چملان تحریف شده و آثاری از آن در محله سنبلان یا سنبلستان برجای مانده، اثر دیگری باقی نمانده است، ولی آثار مذهبی آن دوره مشتمل بر تعدادی مسجد و مناره و مقبره برجای مانده است که از میان آنها، مسجد جمعه اصفهان، مهمترین و عظیم‌ترین اثر تاریخی است.^۵

۷. **زواره:** زواره در فاصله دوازده کیلومتری اردستان واقع است و گفته می‌شود این نقطه هم مانند اردستان در زمان انوشیروان، که در یکی از این دو محل به دنیا آمده، آباد

۱. شاردن، ترجمه حسین عریضی، ص ۱۸۴.

۲. جغرافیای اصفهان، ص ۲۷.

۳. گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۸۶۲.

۴. جغرافیای اصفهان، ص ۲۲.

۵. گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۱۷۱.

بوده است. در زواره نیز همچون اردستان در زمان یاقوت خرابه‌های عهد ساسانی موجود بوده که تماماً محو گردیده است. در عهد سلجوقیان این محل مانند اردستان شهر ثروتمندی گردیده و مثل آنجا ابنیه مهمی از آن عصر در آن باقی مانده است. مسجد جامع زواره ابتدا کوشک بوده سپس به مسجد چهارایوانی بزرگ تبدیل شده و معمار آن از طرح و نقشه مسجد جامع اردستان پیروی نموده است و در سال‌های ۵۵۳ تا ۵۵۵ به مسجد چهار ایوانی تبدیل گشته است. مسجد کوچک دیگری به نام پامنا در این شهر از قرن هفتم هجری موجود است که صاحب کتیبه‌ها و گچ‌بری‌های زیبایی است که در گنجینه آثار تاریخی اصفهان به آن اشاره رفته است. مناره مسجد پامنا را دکتر هنرفر، جزو قدیمی‌ترین مناره‌ها دانسته، چون تاریخ احداث این مناره ۴۶۱ هجری است و قبل از آن مناره مسجد ساوه ۴۵۳ هجری را اولین مناره ذکر می‌کند. گرچه نظر ایشان در مورد مناره‌هایی که تاریخ دارند درست است، اما بسیاری مناره‌های بدون تاریخ نیز وجود دارد که با توجه به نام بانی، نظر ایشان را ردّ می‌کند؛ فی‌المثل مناره مسجد جامع سمنان که متعلق به عهد ابو حرب بختیار که از جانب فلک‌المعالی منوچهر بن قابوس بر قومس حکومت می‌رانده، با توجه به عصر حکومت وی متعلق به ۴۲۳ هجری است و مناره مسجد تاریخانه دامغان را که همین شخص احداث نموده و با توجه به برج پیر علمدار که مقبره پدر وی بوده و دارای تاریخ ۴۱۷ است، تاریخ این مناره ۴۲۱ هجری رقم خورده است و قدیمی‌تر از این دو مورد، مناره سنگ بست مشهور است مربوط به عهد سلطان محمود غزنوی که تقریباً هم زمان با مناره تاریخانه بنا گردیده است. به طوری که دکتر شهریار عدل در مجله استودیایرانیکا به زبان فرانسه، طی مقاله‌ای درباره آثار اسلامی دامغان در قرن یازدهم میلادی می‌نویسد: «چون هر دو مناره تاریخانه و سنگ بست تاریخ دقیق ندارند، اگر قدمت سنگ بست را بتوان نادیده گرفت، مناره تاریخانه، نخستین مناره مدور اسلامی است»^۱.

۱. ر.ک: تاریخ صنایع ایران، کریستی ویلسن، بخش مناره‌ها؛ مجله فرانسوی زبان "Studia Iranika" مقاله
ADL: Chahvyav- Etassulah Suren, Melika vax-Chirmi-Ulamonunents-Duxiesiecle Du Damqan-
Studia-Iranika Tomo-1912-P 251-254.

به هر حال کتیبه مناره مسجد پامنار به شرح زیر است: «بسم الله الرحمن الرحيم مما امر ببناء هذا المنارة محمد بن ابراهيم ابتغاءاً لوجه الله سنة احدى و ستين و اربع مائة»^۱.

۸. **سروش بادران = سروشفادران:** قریه‌ای است از قراء بلوک براءان که در جنوب شرقی اصفهان و در ساحل زاینده‌رود واقع شده، نام آن در اصل سروش آذران بوده و محل یکی از آتشکده‌های معروف اصفهان، اکنون آثار قابل ملاحظه‌ای ندارد به غیر از مسجد سروشفادران که به فحواى کتیبه آن در دوره شاه طهماسب اول به وسیله محمد سروشفادرانی در سال ۹۷۶ هجری بنا شده. کتیبه سر در مسجد که قسمتی از کاشی‌های انتهای آن از بین رفته به خط ثلث با کاشی لاجوردی بر زمینه آجری به شرح زیر است: «در ایام خلافت سلطان اعظم نیر اوج فیض و کرم اختر برج مکارم و نعم السلطان بن السلطان ابوالمظفر شاه طهماسب بهادرخان - خلدالله ملکه - بنا نمود این مسجد را ابن یوسف محمد سروشفادرانی، اتمام داد سنه ۹۷۶ ... خط میرعلی بنا».

در بخش فوقانی دو اسپر طرفین سردر، در لوحه به خط آجری به زمینه کاشی لاجوردی نوشته شده:

داد این زیب را به عون ولی   میرمحمود ابن میر علی
صحن مسجد کوچک است و آثار قابل ملاحظه‌ای ندارد ولی در مسجد قدیمی
است و به خط ثلث برجسته اشعار زیر بر آن نقش بسته است:

محمد عربی آبروی هر دو سرای   کسی که خاک درش نیست خاک بر سر او
شنیده‌ام که تکلم نمود همچو مسیح   بسدین حدیث لب لعل روح پرور او
که من مدینه علمم علی در است مرا   عجب خجسته حدیثی است من سگ در او^۲

۹. **شیخ لطف‌الله بن عبدالکریم بن ابراهیم:** اصلاً از مردم میس از قرای جبل عامل یعنی لبنان حالیه است و خاندان او همه از فقهای امامیه بوده، چنانکه پدر و جد و جد اعلاء و پسرش همه به این عنوان اشتهار داشته‌اند. به مناسبت سعی بی‌اندازه پادشاهان صفوی در ترویج احکام مذهب تشیع و اکرام فقهای آن، شیخ لطف‌الله میسی عاملی نیز

۱. گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۱۷۴.

۲. همان، ص ۸۲۶، ۸۶۰.

مانند جمع کثیر دیگری از علمای بحرین و جبل عامل در اوایل عمر از موطن خود به قصد ایران عازم و ابتدا در مشهد مقدس مقیم شد و در آن جا پس از استفاضه از محضر علمای ارض اقدس، از جمله ملا عبدالله شوشتری، از جانب شاه عباس بزرگ به خدمت آستانه رضوی برقرار گردید و تا تاریخ فتنه ازبکان و دست‌اندازی ایشان بر مشهد، در آن شهر مقیم بود. سپس از سر ایشان به قزوین پناه جست و در آن جا به کار تدریس مشغول شد. شاه عباس او را از قزوین به اصفهان آورد و در سال ۱۰۱۱ در جنب میدان نقش جهان مدرسه و مسجدی را، که هنوز به نام او شهرت دارد، برای محل تدریس و اقامت و امامت او پی نهاد و انجام این کار تا ۱۰۲۸ طول کشید و در حین اتمام همین ساختمان بود که شاه عباس در قسمت جنوبی میدان شاه طرح انشاء مسجد جامع عباسی را یعنی مسجد شاه ریخت.

بعد از آن که مدرسه و مسجد شیخ لطف‌الله برای تدریس و نمازگزاری شیخ مهیا گردید، این مرد جلیل محترم در آن مدرسه مقیم و در آن مسجد و مدرسه به امامت و تدریس مشغول گردید و شاه برای وجه معاش او و وظیفه‌ای معین و مقرر داشت. شیخ در مسایل قدیمی و فتاوی شرعی، بعضی آرا و عقاید خاص داشت و به گفته مؤلف ریاض العلماء، با علمای هم عصر خویش در سر پاره‌ای از این مسایل به غیرحق مناقشه می‌کرد، از آن جمله اقامه نماز جمعه را در غیاب امام زمان واجب می‌شمرد و شخصاً در مسجد خود هر جمعه به این عمل ادامه می‌داد و مقلدین او از وی تبعیت می‌کردند.

تالیفات شیخ بیشتر منحصر به حواشی و تعلیقاتی است که او بر کتب فقهیه علمای قبل از خود نوشته و رسایی که بر رد فتاوی دینی معاصرین به رشته نگارش درآورده است. شیخ لطف‌الله از علوم ادبی نیز بی‌نصیب نبود و گاهگاهی هم به گفتن شعر طبع آزمایی می‌کرد. تاریخ وفات او راجع‌التواریخ، ۱۰۳۲ هجری، یعنی همان سالی که بغداد به تصرف شاه عباس درآمد است، می‌نویسد. مؤلف عالم آرای عباسی تاریخ فوت او را در ذیل همین سال ۱۰۳۲ می‌آورد و صریحاً می‌گوید که: شیخ لطف‌الله میسی عرب جبل عاملی در اوایل این سال قبل از سفر دارالسلام بغداد که هنوز رایات جلال در

بیلاقات فیروزکوه بود، در اصفهان مریض گشته به عالم بقا پیوست.^۱

۱۰. علامه محمدتقی مجلسی اول: مولی تقی بن مقصود علی اصفهانی مشهور به مجلسی اول در سال ۱۰۰۳ در اصفهان متولد [شد]. نسبتش از ناحیه پدر به حافظ ابونعیم اصفهانی صاحب کتاب حلیه الاولیا می‌رسد. پدرش مولی فاضل و شاعر و پارسا و مروّج مذهب جعفری بوده و در شعر، مجلسی تخلص می‌نمود. مادرش دختر مولی کمال‌الدین درویش محمد بن حسن عاملی نطنزی است. وی از معاریف فقها و محدثین و مشاهیر و محققین عالم تشیع است و خود وی از شاگردان شیخ بهاء‌الدین عاملی و ملا عبدالله شوشتری بوده است. وی بعد از شیخ بهایی و میرداماد، رسماً شیخ الاسلام و امام جمعه اصفهان گردید. از آثار اوست:

۱. شرح بر من لایحضره الفقیه شیخ صدوق معروف به لوامع صاحبقرانیه یا اللوامع القدسیه به فارسی.
۲. شرح عربی بر من لایحضره الفقیه موسوم به روضه المتقین.
۳. کتاب شرح صحیفه.
۴. حدیقه المتقین در مسایل عملیه.
۵. رساله در رضاع.
۶. رساله در اوزان.
۷. شرح زیارت جامعه.
۸. حاشیه بر اصول کافی.
۹. الاربعون حدیثاً که به درخواست میرزا شرف‌الدین علی گلستانه تألیف کرده و مشایخ خود را در آن ذکر نموده است.
- وفات ملا محمدتقی مجلسی به سال ۱۰۷۰ هجری قمری در اصفهان اتفاق افتاد و در بقعه جنب مسجد جامع مدفون گردید.^۲
۱۱. عمارت توحیدخانه: در اصفهان صوفیان در شب‌های جمعه در توحیدخانه واقع در

۱. گنجینه آثار تاریخی اصفهان، صص ۴۰۴ - ۴۰۶.

۲. سیدمحمدباقر، رجال اصفهان، ج ۱، ۱۳۷۵، صص ۱۴ - ۱۸.

کوچه مدخل اصلی گرد می آمدند. مسکن صوفیان یا نگهبانان صوفی در جوار همین محل بود.^۱ دویست صوفی جان دار شاه و منسوب به خاندان صفوی بودند و در کوچه ای که منتهی می شد به دروازه عالی قاپو، نزدیک توحیدخانه قرارگاه داشتند. اینان کلاه مخصوص به سر می گذاردند و از سبیل انبوه و بلندی که عمودی از دو طرف بینی از حدود چهره خارج می شد، شناخته و مشخص می گشتند و به شمشیر و خنجر مجهز بودند و تیری هم بر دوش داشتند.^۲ عمارت توحیدخانه در وسط باغی به همین نام بوده است. در پشت عالی قاپو و تالار طویله در کنار آن خلوت های تو در توی خرابه و در وسطش گنبد بسیار وسیع عجیب الشکل مرتفع. می گویند این مقام توحیدخانه کملین و موحدین آن زمان بوده است.^۳

۱۲. عمارت سرپوشیده: خانم دیولافوا از زمره کسانی است که این عمارت را وصف کرده است. اگرچه این بنا به عهد فتحعلی شاه و حکومت فرزندش سیف الدوله برمی گردد، اما از آن جا که در زمان تألیف این اثر و بازدید دیولافوا از آن، ظل السلطان فرزند ناصرالدین شاه بر اصفهان حکومت می راند و محل زندگی او بود، توصیفی نموده که کامل و دقیق نیست و دیولافوا بیشتر مجذوب شخصیت غرب گرای ظل السلطان یا بنای زندگی او می شود. با این همه، تالار کوچک سرپوشیده را این گونه وصف می کند: «در تمام این عمارت آینه های سنگی تراش دار با استادی و مهارت به کار رفته و شباهتی به کاخ چهلستون دارد. چهارستونی که سقف را نگاه می دارند، به شکل منشور هشت ضلعی هستند و تکیه دارند به یک دسته دوشیزگان چهارنفری که لباس کوتاه پوشیده و به هیئت اجتماع مجسمه شیری را به دوش کشیده اند که از دهان آن آب فوران می کند و در حوض وسیعی که در مرکز محوطه قرار دارد می ریزد».^۴ «در اطراف حوض معبری است که به وسیله آن می توان به عمارت های اطراف حوضخانه رفت. اطاقی که از همه وسیع تر است، به شکل اروپایی مبله شده و دارای آینه سرتاپا نمای بلندی است که بر

۱. سازمان اداری حکومت صفوی، ص ۱۰۵.

۲. سازمان اداری حکومت صفوی، ص ۵۶.

۳. گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۷۵۲.

۴. مادام ژان دیولافوا، ایران کلد و شوش، ص ۲۶۷.

روی پایه‌ای قرار گرفته و شاهزاده همه روزه در موقع بیرون آمدن در جلوی آن می‌ایستد تا حرکات خود را در آن آزمایش کند».^۱

۱۳. **عمارت موسوم به تکیه:** از بناهای عهد صفوی بوده و مؤلف جغرافیای اصفهان ذکری از آن کرده، ایشان می‌نویسد: «فضای آن متوسط و وسعتش مانند سایر عمارات عالی نیست، ولی تالار عالی و ایوان‌ها و بالاخانه‌ها و طاق‌نماهای بسیار مرغوب و حوضی بسیار بزرگ جلو تالار دارد و سایر ملزومات عمارتی تمام در آن جمع است».^۲ این عمارت در زمان نویسنده به دست ظل‌السلطان ساخته شد تا رقیب تکیه دولت تهران باشد: «تکیه‌ای بسیار وسیع است و تا به حال تکیه‌ای به این وسعت ساخته نشده»^۳ و این امر باعث شد که تکیه عهد صفوی از رونق افتاد و تعزیه‌خوانی در آن جا تعطیل شد.

۱۴. **عمارت نمکدان:** عمارت نمکدان کلاه فرنگی است در وسط باغ سعادت‌آباد به فاصله چند قدم در عقب آینه‌خانه^۴ افتاده، بنایی است بسیار شیرین و ظریف و خوش طرح و بیوتات تحتانی و فوقانی خیلی خوب دارد.^۵

این سه بنا را در زمان حکومت مسعود میرزا ظل‌السلطان پسر ناصرالدین شاه و حاکم اصفهان به دستور وی تخریب نمودند. بخشی از تصاویر زیبای کاخ هفت دست را به جلفا برده و عماراتی ساختند که امروزه موزه کلیسای جلفا را تشکیل می‌دهد.^۶

۱۵. **عمارت هفت دست:** عمارت هفت دست از عمارت‌های عهد صفوی بوده است. مؤلف کتاب جغرافیای اصفهان معروف به میرزا حسین در عهد محمدشاه این‌گونه آن را وصف می‌کند که: «در قدیم هفت دست بوده، شش دستش خراب شد و یک دست باقی مانده که از حیثیت عظمت و عمارت و وسعت مکان، مقابله با ده دست می‌نماید. پایه یک بدنه‌اش در آب رودخانه است، شالوده‌اش الی وسط دیوار با سنگ‌های گران و

۱. مادام ژان دیولافوا، ایران کلد و شوش، ص ۲۶۸.

۲. جغرافیای اصفهان، ص ۲۲.

۳. همان، ص ۲۳.

۴. مکان عمارت نمکدان نیز بین سی و سه پل و پل خواجه قرار داشته است. (م)

۵. جغرافیای اصفهان، ص ۲۸. ۶. ر.ک: سفرنامه دیولافوا، پاورقی ص ۳۴۲.

ساروج بالا آمده، این دست آباد با شش دست خراب متصل به هم است و تا آینه خانه^۱ فاصله کمی دارد و این هفت دست عمارات متصله به اندرونی سلاطین صفویه بوده. عمارت اندرونی جدید که در عهد این دولت ابد آیت به امر دیوان همایون ساخته شده، در پشت همین یک دست حیاطی است بزرگ و دو خلوت دارد، طرحش به عینه با اندرون نظامیه طهران یکی است و استحکامش بیشتر^۲.

۱۶. **قصر آینه باغ سعادت آباد:** این قصر موسوم به آینه‌خانه است و رواق آن به طرف زاینده‌رود است. شباهت بنای آن با چهل ستون قابل مقایسه است. رواق آن در آستانه عمارت قصر و دارای دوازده ستون است که سابقاً از آینه‌های تراش‌دار پوشیده بوده است. در ساختمان سقف آن قاب‌هایی از چوب سدر و چنار به کار رفته که با نقاشی‌های طلایی زینت یافته‌اند. هزاره دیوارها هم با کاشی‌های رنگین پوشیده شده و درهای یک لنگه خمیده‌ای دارد و روی هم رفته مجموعه این بنا بسیار خوش‌نما و دلرباست.

شاهان قاجار در موقع ورود به اصفهان عموماً در همین کاخ که در مقابل رودخانه بین پل‌های الله‌وردی خان و حسن‌بک که امروز به پل خواجو شهرت دارد، واقع بوده و در آن‌جا بارعام می‌دادند و به انتظام امور کشوری می‌پرداختند.

یک نمونه از آن که دیولافوا آن‌را نقل نموده، در مورد محمدشاه قاجار است که در سال ۱۸۴۰ [برابر با ۱۲۵۵ هجری قمری و برابر با ۱۲۱۴ هجری شمسی] محمدشاه در آن‌جا جلسه‌ای تحت ریاست خود تشکیل داد و به دادگستری پرداخت و عده زیادی از جنایتکاران و راهزنان را به سختی مجازات کرد و مختصر امنیتی در این ایالت عراق عجم فراهم ساخت.^۳ شورش‌های اصفهان، پس از مرگ فتحعلی شاه رخ داد.

۱۷. **قلعه طبرک:** شاردن در سفرنامه خود شرح کافی در مورد باقی‌مانده دژ طبرک می‌دهد که از زمره بناهای آل بویه است و شرح آن در متن آمده اما او در سفرنامه‌اش

۱. پس مکان هفت دست نیز بین پل الله‌وردی خان یا سی و سه پل و پل خواجو بوده است. (م)

۲. میرزا حسین پسر محمدابراهیم خان تحویلدار اصفهانی: جغرافیای اصفهان، به کوشش دکتر منوچهر ستوده، ص ۲۷.

۳. میرزا حسین پسر محمدابراهیم خان تحویلدار اصفهانی: جغرافیای اصفهان، به کوشش دکتر منوچهر ستوده، تهران، چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۴۲، ص ۲۷.

این‌گونه وصف طبرک را می‌کند: «از دروازه طوقچی و دردشت رو به محلاتی که هنوز به شرح آنها نپرداخته‌ام، نخست راه به قلعه‌ای می‌رسد که ایرانیان آن را دژ طبرک می‌نامند و متصل به دیوارهای شمال شهر است. این قلعه به شکل مربع نامنظم با قطر هزار پاست. از گل ساخته شده اما روی بیرونش با گچ اندود شده‌است. دیوارش بلند و کنگره‌دار است. مجهز به جان‌پناهی بزرگ می‌باشد و در هر سویش فاصله به فاصله برج‌های مدوری ساخته شده است. پهنای این دیوار دوازده تا چهارده پا و گرداگردش خندقی است که خاکریزی به پهنای سی پا وجود دارد و در مجموع قابلیت دفاع از شهر را دارا می‌باشد. افزون بر اینها این قلعه دیواری کوتاه‌تر در جلو دارد. ساختمانش کاملاً به شیوه قلاع باستانی است. با اسلوب بنای دژهای ما اروپاییان مبیانت و تضاد کلی دارد و روی هم رفته زندانی را مانند است. هریک از برج‌های دژ نامی جداگانه دارد و من در این جا فقط نام چهار برج را که مهمتر است، می‌آورم: برج مدخل دژ که بزرگتر است، زنجیرخانه نامیده می‌شود، زیرا ایرانیان بر عموم زندان را چنین می‌نامند. برج طرف مغرب شاهزاده زهرمار، برج جانب مشرق آرگلو و آن‌که در جنوب است برج چهل دختران نامیده می‌شود، زیرا عامه برآنند که ارواح به صورت دختران در آن جا ظاهر می‌شوند و به همین سبب این برج برخلاف دیگر برج‌ها مسکون نیست... مدخل این قلعه تنگ و پست و مورّب و پانزده پا بالاتر از سطح زمین و رو به شمال است. سر در مدخل مزین به نقش منطقه البروج می‌باشد و این نقشی است که اصفهان به طالع آن ساخته شده است. برای گذشتن به سمت راست قبلاً باید از دو دروازه شبیه به هم عبور کرد. این قلعه نزدیک به سیصد و هفتاد خانه، یک میدان مشق نظام، یک مسجد، یک حمام، خانه‌ای مخصوص سکونت وزیر دارد. همچنین دارای بارویی است که مهمترین قسمت قلعه را تشکیل می‌دهد. خانه‌های مذکور مسکن سربازان ایرانی است که هریک از سیصد تا پانصد فرانک حقوق می‌گیرد. همیشه قریب هزار سرباز در قلعه حضور دارند که نیمی از آنها همیشه در پادگانند. میدان مشق، قلعه بزرگی است و چهل عراده توپ که سپاهیان ایران در جنگ با عثمانی‌ها و پرتغالی‌ها به غنیمت گرفته‌اند در آن

نگهداری می‌شود. خانه وزیر یا فرمانروای میدان که حاکم ولایت نیز می‌باشد بزرگ است، اما از زمانی که وی مجبور به اقامت کردن در آن نیست، به خوبی نگهداری نمی‌شود.^۱ کمپفر در مورد این قلعه اشاره می‌کند: «هدیه سفیر سوئد و هدایایی که هیئت او به همراه آورده بودند به اطاق یکی از قلاع اصفهان که در آنجا اسلحه کهنه و سایر اشیای بی‌فایده مستعمل را نگهداری می‌کنند، منتقل کردند».^۲ و باز در جای دیگر اشاره می‌کند: «اسباب و وسایل جنگی خاص توپخانه در جبهه‌خانه که قلعه طبرک خاص آن است نگهداری می‌شود».^۳ کمپفر به طور کلی در مورد این قلعه چنین می‌گوید: «سکنه اصفهان از بناهای عمومی، قلعه قدیمی را که در قسمت مشرق شهر قرار گرفته و به عقیده آنها تسخیرنشده است و طبرک نام دارد، به خصوص مورد ستایش قرار می‌دهند».^۴ او پیشتر این قلعه را جبهه‌خانه یا بهتر زرادخانه خوانده بود. ساختمانی که: «ارتفاع آن بیننده را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در بالای این هر دو دیوار - دیوار داخلی از خارجی بلندتر است - دندان‌هایی تعبیه شده که از آنجا می‌توان دشمن را هدف تیر قرارداد. در زیر این دندان‌ها یک ردیف سوراخ‌های سه‌گوش با فواصل زیادتر دیده می‌شود که از آن می‌توان ریگ داغ یا آب جوش بر سر دشمن ریخت و او را مستأصل کرد. برای حفاظت محاصره‌شدگان از شر نیزه‌های پرتابی و زوبین در بالا روی هر سوراخی پوششی به شکل بینی گذارده‌اند. در همه جا ساختن قلعه برحسب احتیاجات جنگی محل در جریان است».^۴

برای حفظ این قلعه که بسیاری معتقدند علاوه بر زرادخانه، خزانه نیز بوده است - چنانکه کمپفر در ابتدا اشاره نمود - علاوه بر سربازان وزیر خود باید در آن جای بگیرد و «سکونت کردن در آن به ناچار بود حتی اجازه و جرأت نداشت شبی بیرون آن بخوابد اما شاه صفی اول وزیر را از اقامت کردن در آنجا معاف داشت و رسم سکونت وزیر در آن خانه به منظور حفاظت از میدان صورت نمی‌گرفت، بلکه به قصد مراقبت خزانه

۱. سفرنامه شاردن، ص ۱۵۰. ۲. سفرنامه کمپفر، ص ۶۰. ۳. همان ص ۹۰.

۴. همان ص ۱۹۱.

سلطنتی بود، زیرا گنجینه پادشاه و دربار وی در قلعه جای دارد، از این رو آن را ناظرخانه هم می خوانند»^۱.

۱۸. کتیبه سر در مسجد امام (شاه سابق): به خط ثلث با کاشی سفید معرق بر زمینه کاشی لاجوردی مورخ به سال ۱۰۲۵ هجری و به خط علی رضا عباسی، حاکی از آن است که شاه عباس اول مسجد را از خالص مال خود بنا کرده و ثواب آن را به روح جد اعظم خودشان، طهماسب اول هدیه نموده. متن کتیبه بدین قرار است: «امر ببناء هذا المسجد الجامع من خالص ماله اشرف خواقین الارض نسباً و اکرمهم حسباً و اعظمهم رفعةً و شأناً و اقواهم حجةً و برهاناً و اشملمهم عدلاً و احساناً، تراب العتبة المقدسة النبوية و قمامة الساحة المطهرة العلوية، ابوالمظفر عباس الحسينی الموسوی الصفوی بهادرخان لازالت رقاب اعظم الخواقین خاضعة علی بابہ و جباه افاحم السلاطین مغفره بتراب اعتابه و قد اهدی ثوابه الی روح جدّه الا عظم الاکرم الافخم شاه طهماسب، سقی الله ضریحه صوب الرضوان و اسکنه علی غرف الجنان. کتبه علی رضا العباسی فی سنه ۱۰۲۵». در زیر این کتیبه، کتیبه دیگری به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی، ضمن اعلام اتمام ساختمان مسجد از محب علی بیگالیه سرکار بیوتات سلطنتی و خزانه دار شاه و استاد علی اکبر اصفهانی مهندس و معمار مسجد شاه نام برده شده است. این کتیبه به خط محمد رضا امامی است.^۲

۱۹. کوی سید احمدیان: شاردن در مورد بناهای کوی سید احمدیان می نویسد: «نخستین بنا مناره خواجه عالم است که از بس زیباست آن را گلبار یعنی پر از گل هم می گویند. این بنایی است قدیمی و شایان توجه و از نظر معماری از سبک گوتیک ممتازتر است. می گویند زمانی که استاد معمار در همین محله مشغول ساختن هارون ولایت و این مناره بود، شاگردش دور از نظر استاد خود پلکان این بنا را مضاعف ساخت، چنان که تا پله مخفی را نشان نمی دادند، معلوم نبود»^۳.

۲۰. محله عباس آباد: بر اساس سفرنامه کمپفر، این محله در غرب اصفهان قرار داشته

۱. سفرنامه شاردن، ص ۱۵۰۶. ۲. گنجینه آثار تاریخی اصفهان، صص ۴۲۸ - ۴۲۹.

۳. سفرنامه شاردن، ص ۱۴۸۶.

است^۱ و زیباترین خیابان‌ها در حومه شهر اصفهان بوده است.^۲ این محله از دروازه سلطنتی شروع می‌شود و به محله تبریزی‌ها شهرت داشته، زیرا شاه عباس عده‌ای از مردم تبریز را به این جا کوچ داد. این محله یکی از بزرگترین محلات خارج شهر اصفهان است که از پل الله‌وردی خان شروع و تا پل مارنان که بیش از نیم فرسخ است ادامه دارد. کاخ محمدرضا منجم‌باشی در این محله بوده است. از بناهای دیگر این منطقه مسجد ملک بیک تبریزی و قصر محمد مؤمن باغبان‌باشی و قصر چلیپی استامبولی است.^۳

۲۱. مدرسه جده بزرگ و جده کوچک: در بازار اصفهان دو مدرسه طلبه‌نشین از عهد شاه عباس ثانی باقی است که یکی از آنها را مدرسه جده بزرگ و دیگری را جده کوچک می‌نامند. این دو مدرسه از لحاظ وسعت یکسان نیست. مدرسه‌ای را که از حیث وسعت کوچک‌تر است جده بزرگ شاه بنا کرده و مدرسه‌ای را که از حیث وسعت بزرگتر است، جده کوچک شاه عباس ثانی بنا نموده، اما امروز اطلاق کلمه بزرگ و کوچک از طرف عموم مردم برحسب وسعت بنا است به این ترتیب که مدرسه بزرگتر را مدرسه جده بزرگ و مدرسه کوچکتر را مدرسه جده کوچک می‌نامند.^۴

۲۲. مدرسه همایونی: سومین مدرسه نظامی ایران به شمار می‌آید. بعد از دارالفنون تهران و مدرسه نظامی یا دارالفنون تبریز در سال ۱۳۰۰ هجری قمری توسط مسعود میرزا ظل‌السلطان در اصفهان ایجاد شد که زیر نظر مریدان ایرانی و غیرایرانی به نظامیان تعلیم می‌داد. تعلیم دیدگان این مدرسه در سال ۱۳۰۵ هجری قمری که ظل‌السلطان به دستور پدرش ناصرالدین شاه از همه ادارات و حکومت استعفا داد، بالغ بر ۲۱۰۰۰ نفر بودند که به سبک اروپایی تعلیم یافته و افرادی بسیار منظم و کارآزموده می‌نمودند. این قشون مانند محصلین دارالفنون تهران، به دو گروه تخصصی پیاده نظام (۷۰۰۰ نفر) و سواره نظام (۱۴۰۰۰ نفر) تقسیم می‌شد.^۵

۲۳. منارجنبان: از بناهای جالب اصفهان که در فاصله شش کیلومتری مغرب این شهر

۱. سفرنامه کمپفر، ص ۱۸۶. ۲. همان، ص ۱۹۰. ۳. سفرنامه شاردن، صص ۱۶۸ - ۱۶۹.

۴. گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۵۵۳.

۵. غلامعلی سرمد، اعزام محصل به خارج از کشور در دوره قاجاریه، ص ۸۳.

بر سر راه نجف آباد در دهکده ای به نام کارلادان قرار دارد. تنها تاریخی که در این بنا وجود دارد، تاریخ سنگ آرامگاه عمو عبدالله است که بنای بقعه پس از وفات او در سال ۷۱۶ هجری بر مزار وی صورت گرفته است. او شیخ زاهد پرهیزکاری بوده که در تاریخ هفدهم ذیحجه ۷۱۶ هجری قمری از دنیا رفته است.

سبک ساختمان، مغولی و کاشی های لاجوردی رنگ به شکل ستاره چهار پر در فواصل اشکال دیگری که به شکل کثیرالاضلاع و به رنگ فیروزه ای است، دو لنگه طاق اطراف ایوان را زینت می دهند. ارتفاع ایوان منار جنبان از زمین بقعه ده متر و ارتفاع هریک از دو مناره آن هفده متر است. فاصله دو مناره در سطح پشت بام حدود نه متر و محیط هر مناره چهارمتر و نیم است. نکته جالب توجه، حرکت مناره هاست که با حرکت دادن یکی، در دیگری نیز حرکت محسوس و مشهود می شود. حرکت مناره ها در نظر استادان من خیلی عجیب نیست و چنین نظر داده اند که این کیفیت در تمام مناره ها موجود است، چنان که مسجد جامع اشترجان همین خاصیت را دارد و ابن بطوطه در سیاحتنامه خود از مناره های مسجد جامع بصره نیز همین توصیف را می نماید.

بر آرامگاه عمو عبدالله، سنگ بزرگ یکپارچه مرمری قرار دارد که در اطراف آن به خط ثلث برجسته سوره یس حجاری شده و بر ضلع جنوبی سنگ به خط ثلث برجسته نوشته شده است: «کفی بالموت واعظاً». در زیر لوح فوق الذکر در سه لوح کوچکتر به خط ثلث برجسته عبارات زیر نقش بر حجر است: «قال الله تبارک و تعالی: ان رحمة الله قریب من المحسنین».

«یا عامراً لخراب الدین مجتهداً»

به هریک قطعه سنگ مرمری که به حالت عمودی در بالای سنگ بزرگ آرامگاه و در داخل دیوار نصب شده است به خط ثلث برجسته صفات عمو عبدالله مدفون در ایوان منار جنبان و تاریخ وفات او به این شرح نقش بر حجر است: «هذا قبر الشيخ الزاهد البارع المتورع السعيد المتقی عمو عبدالله بن محمد بن محمود سقلا - رحمة الله علیه - و نور

فی السابع عشرة من ذی حجة سنة ست عشرة و سبعمائ^۱

۲۴. مناره ته برنجی: مسجد محله سید احمدیان مناره‌ای داشته به نام مناره ته‌برنجی که شاردن به توصیف آن پرداخته است. علت این‌که این مناره را ته‌برنجی می‌نامیدند آن بود که، پایین آن را از صفحات برنجی پوشانیده‌اند. زنان تازه شوی کرده و زنان سترون به این مسجد اعتقاد زیاد دارند و در این جا مراسمی کاملاً خرافی و موهوم و خنده‌آور به جای می‌آورند بدین سان که بستگان زن عقیم پس از این‌که چادرش را بر سرش افکندند، افسار اسبی را به سرش می‌بندند و به مسجد می‌آورند در دست زن یک جاروی نو و یک ظرف سفالین نو پر از گردو است. زن را بدین صورت بر فراز مناره ته‌برنجی می‌برند. او به هنگام بالا رفتن باید روی هر پله یک گردو بشکند؛ مغزش را در ظرف سفالین و پوستش را روی همان پله بریزد و در وقت پایین آمدن از فراز مناره، یکایک پله‌ها را جارو کند و پس از این‌که فرود آمد، جارو و ظرف را به محراب مسجد می‌برد. مغز گردوها را با کشمش مخلوط می‌کند و در گوشه چادر خویش جای می‌دهد و به سوی خانه روان می‌شود. در راه به مردانی که می‌رسد و از آنها خوشش می‌آید، از گردو و کشمش تعارف و خواهش می‌کند آن‌را بخورند. زنان سترون بر این باورند که اجرای این مراسم که به زبان خودشان گره‌بازکن بندشوار نامیده می‌شود، شفا بخش نازایی است.^۲

۲۵. منار شاخ‌ها: از زمره عماراتی بوده است که در محله دردشت قرار داشت شاردن این بنا را به دقت توصیف کرده است و در مورد آن می‌نویسد: «این بنا میدانی است که دورش دکان‌هایی سه پا بلندتر از سطح زمین ساخته‌اند، واقع است. محیط منار در روی زمین بیست و ارتفاعش قریب شصت پاست. از ساروج و آجر ساخته شده و روی آن از پایین تا بالا از مجسمه جانوران شاخدار وحشی که شکار شده‌اند، پوشیده شده است. در فاصله سه ربعی طول مناره از سطح زمین یک غلام گردشی ساخته‌اند که همانند سه ستونی است و شاخ‌های مجسمه‌ها حکم طارمی دارد. می‌گویند این برج برای بقای

۲. سفرنامه شاردن، صص ۱۴۸۶ - ۱۴۸۷.

۱. گنجینه آثار تاریخی اصفهان، صص ۲۷۹ - ۲۸۲.

خاطره شکار عظیمی که یکی از پادشاهان قرون اخیر - به عقیده بعضی شاه اسماعیل اول و به اعتقاد گروهی شاه طهماسب - انجام داده، ساخته شده است»^۱.

۲۶. ملا محمدباقر مجلسی: در سال ۱۰۳۷ هجری قمری در اصفهان به دنیا آمد. مهمترین اثر وی بحارالانوار در ۲۵ جلد که بهترین دایرةالمعارف شیعه نامیده شده است و نیز حلیة المتقین و عین الحیاة ومشکوة الانوار. از آثار وی بالغ بر ۷۵ کتاب است.

آن بزرگوار در ۱۰۹۸ از طرف شاه سلیمان صفوی شیخ الاسلام اصفهان گردید. در زمان شاه سلطان حسین در امور سیاسی و مذهبی مشاور بود. وی در ۲۷ ماه رمضان ۱۱۱۰ هجری قمری در اصفهان بدرود حیات گفت. مزارش در کنار پدر، در بقعه جنب مسجد جامع اصفهان است. در این بقعه معارفی غیر از این پدر و پسر مدفونند؛ مانند ملا صالح مازندرانی، داماد مجلسی اول، آقا هادی بن ملا محمد صالح مازندرانی، ملا محمد مهدی هرنندی، مولا محمدعلی استرآبادی، داماد دیگر مجلسی اول و میرزا محمد تقی الماسی.^۲

۲۷. میرفندرسکی: میرابوالقاسم میرفندرسکی فرزند میرزا بیک امیرصدرالدین موسوی حسینی فندرسکی. حکیمی موحد، عارف و فیلسوفی عالی مقام و از حکمای امامیه بود. وی معاصر با شاه عباس اول و شاه صفی و هم عصر شیخ بهایی و میرداماد بود.

از معروفترین آثار وی می توان به کتب زیر اشاره نمود:

۱. تاریخ الصفویه.

۲. تحقیق المزله.

۳. رساله صنایع در تحقیق حقیقت و علوم و ذکر جمع موضوعات صنایع.

۴. شرح کتاب المهاره از کتب حکمای هند که معروف به شرح جوک است.

۵. مقوله المحرکه و التحقيق فیها.

وفات میرفندرسکی در زمان شاه صفی صفوی به سال ۱۰۵۰ هجری قمری در حدود

۱. سفرنامه شاردن، ص ۱۴۹۸؛ تصویری از آن در سفرنامه کمپفر آمده است.

۲. رجال اصفهان، ج ۱، صص ۳۴ - ۴۸.

۸۰ سالگی وی اتفاق افتاد و در تکیه‌ای که به نام تکیه میر در تخت فولاد معروف مدفون گردید.^۱

۲۸. **واله اصفهانی:** نامش آقامحمد کاظم از اکابر آن شهر بوده و سالها در عراق عرب به تحصیل کمال گذرانیده و چون به اصفهان برگشت در مدرسه جدّه مأوی گزید و حجره‌ای در کمال ظرافت و زیبایی برای خود ترتیب داد که مرکز ارباب ذوق شد. حاج محمدحسین خان نظام‌الدوله صدر اعظم فتحعلی شاه قاجار تکیه‌ای برای او ساخت به نام والهیه که در زیبایی و نفاست فروش (فرش‌ها) و اسباب حتی کتب نفیسه کم‌نظیر بود و چون در سنه ۱۲۲۹ هجری قمری درگذشت، او را در همان تکیه به خاک سپردند. از اشعار اوست:

از بس که در گلستان ذوق اسیریم بود شکل قفس نهادم بنیاد آشیان را^۲

۲۹. **هزار جریب:** چون در دامنه تپه‌ای واقع شده، دارای شانزده طبقه است و هر طبقه شش یا هفت پا از طبقه پایین بالاتر است. در طبقه چهارم حوض بزرگی به شکل دایره هشت ضلعی ساخته شده که قطرش نزدیک صد و بیست پا می‌باشد و دورش لوله‌هایی در فواصل مساوی تعبیه شده که از آنها آب ارتفاع سه پا فوران می‌کند. در طبقه دهم نیز حوض بزرگی به همین شکل و اندازه درست شده و در آخرین طبقه که به آخر باغ منتهی می‌شود، جوی آبی از عرض باغ جریان دارد و در کنار نهر، بناهایی به شکل کلاه فرنگی ساخته شده و برای این که فضای آن‌ها خنک باشد، از همه سو باز و بدون دیوار است.^۳

پیش از تاورنیه، رابرت شرلی اصفهان و کاخ شاه عباس را وصف کرده اما از آن بنا و باغ‌ها اسمی نبرده است و شرح و سیعی نیز نداده است. کمپفر که تقریباً همزمان با شاردن و تاورنیه به ایران آمده است و مدت بیست ماه در این کشور بوده است، از جمله سیاحان آلمانی است که اواخر عهد صفوی را به ویژه در زمان شاه سلیمان ترسیم نموده و وصف قابل ذکری از هزار جریب دارد. گرچه توصیف وی و تاورنیه شبیه به هم است اما ویژگی‌هایی که نوشته او دارد، در نگاه شاردن و تاورنیه نیست؛ از جمله این‌که: در

۱. رجال اصفهان، ج ۱، صص ۲۸۹ - ۲۹۲.

۲. هدایت، محمود، گزارا جاویدان، ج ۳، تهران، چاپ زیبا، ۱۳۵۳، ص ۱۶۸۷.

۳. به اختصار از سفرنامه تاورنیه به نقل از تعلیقات سفرنامه شاردن، ترجمه حبیب اقبال یغمایی، ج ۵، ص ۱۷۸۸.

قسمتی از باغچه‌ها انواع گیاه و سبزی و در قسمتی دیگر درختان میوه (در گروه‌های معین) کاشته شده‌اند مثلاً به، انار، زردآلو، هلو، آلو، زرشک و غیره. در مواضع دیگر به متنوع‌ترین گیاهان زینتی برمی‌خوریم که از آن جمله گل سرخ‌هایی چینی و ایرانی، سه نوع یاسمن .... و بیدمشک، که نزد گیاه شناسان ما تاکنون ناشناخته مانده است و درخت زیتون. دور چند تایی از خیابان‌های این باغ، درخت چنار کاشته‌اند. خیابان‌های دیگر فاقد هر نوع زینتی است اما در عوض اطراف خیابانی که موازی با دیوار باغ است، کاج غرس کرده‌اند.

خیابان مشجر وسطی که درست ادامه و دنباله چهارباغ است و در هر دو طرف دو ردیف چنار بلند دارد، زینت اصلی باغ هزار جریب به شمار می‌رود. در وسط، جویی که دو قدم عمق دارد و آن را از سنگ‌های چهارگوش ساخته‌اند، جاری است؛ این جوی از دور افتاده‌ترین عمارت عقبی شروع می‌شود و تا دهلیز کاخ ادامه پیدا می‌کند و آب فراوانی دارد که گاه آرام در جریان است و گاه از لوله‌ها می‌جوشد و می‌خروشد؛ گاه در آبگیرها ظاهراً بی‌حرکت مانده است و گاه نیز از پله‌های مرمرین فرومی‌ریزد و غوغا به پامی‌کند. جلو مدخل دهلیز، جریان آب ناپدید می‌شود تا بار دیگر در آن سوی قصر ظاهر گردد و به بازی خود در چهارباغ ادامه دهد.

از محاسن دیگر باغ هزار جریب، دو استخر وسیع هشت ضلعی قابل توجه است که آنها را از سنگ‌هایی که به دقت صیقلی شده، ساخته‌اند و در وسط دو نیمه باغ واقع شده است. سطح این استخر را با یک قایق می‌توان در نوردید و از منظره فواره‌های پر قدرت میان آن و همچنین فواره‌های کوچک کنار استخر لذت برد. در کنار استخر، ساختمان‌های کوچک آجری تعبیه کرده‌اند که با قوس‌های بزرگی به همه اطراف باز است و در بیننده تأثیر مطبوع غریبی به جا می‌گذارد. در دو طرف آبشارها، پله‌هایی سنگی کارگذارده‌اند تا مشکل صعود از آن موضع را تسهیل کرده باشند. رشته خیابان بزرگی که در وسط قرار دارد و در طرفین آن چنار گذاشته‌اند، با سه ساختمان قطع می‌شود: یکی از آنها در مدخل باغ قرار دارد و در عین حال حاکی از این است که چهار باغ به انتها رسیده؛ ساختمان دوم در تقاطع خیابان مشجر و دیوار بین دو قسمت باغ، یعنی درست در مرکز باغ هزار جریب واقع است؛ سومین عمارت در پایان این خیابان

مشجر بنا گردیده است. همه اینها چهارگوش، تقریباً مرتفع و مطابق قواعد معماری ایران با سلیقه بسیار از آجر ساخته شده است. یک عمارت مخصوص زنان که به سیاق خوابگاه‌های عمومی یا کاروانسراها به ردیف حجره‌های پهلوی هم تقسیم شده، این میدان چهارگوش با ستون‌ها و میله‌ها آغاز می‌شود. در این راه نیز بعضی آبگیرها و فواره‌ها تعبیه کرده‌اند.

از اینها گذشته، باید از چهار کبوترخانه یاد کرد که معمار در چهارگوشه زمین بنا کرده است؛ این کبوترخانه‌ها را به شکل برج قلعه‌ها و از خشت خام ساخته‌اند. سقف آن دارای سوراخ‌های متعددی برای کبوتران است و کنگره‌ای نیز برای آن ساخته‌اند. در داخل آنها هزار لانه ردیف هم دیده می‌شود که کبوتران در آنها قرار می‌گیرند. منظور از ساختن این کبوترخانه‌ها فقط این است که فضله کبوتر را که به کار کود دادن صیفی‌کاری و تاکستان‌ها می‌خورد - هر سال دو بار - به دست آورند. کسی به کبوتران صدمه و زیانی نمی‌رساند. اغلب این برج‌های مخصوص کبوتر را از آن جهت می‌سازند که به خانه، آبرو و حیثیتی بدهند، زیرا این کبوترخانه‌ها از سایر بناها مرتفع‌تر است و از دور نگاه بیگانگان را به خود جلب می‌کند.^۱

سرنوشت این باغ زیبا را که تاورنیه و کمپفر آن را این‌گونه وصف نموده‌اند، مولف در متن ذکر می‌نماید و مادام دیولافوا در همین زمان (عصر ناصرالدین شاه) بر وجود آن صحه گذاشته و تصویری از آن را آورده است. دیولافوا در سفرنامه خویش می‌نویسد: «در ساحل رودخانه به طرف پل الله‌وردی خان رفتیم و به خیابان چهارباغ رسیدیم. این خیابان سابقاً از طرف جنوب به پارک بسیار بزرگی منتهی می‌شده که موسوم بوده است به هزار جریب. از این باغ بزرگ و قصور عالی آن جز چند تپه خاک که در اثر باران شسته شده و یک برج کبوتر چیزی نمانده است».^۲

هزار جریب امروزه به دانشگاه اصفهان و محله هزار جریب تبدیل شده است.

۱. سفرنامه کمپفر، صص ۲۱۵-۲۱۷.

۲. مادام ژان، دیولافوا، ایران کلد و شوش، ترجمه علی‌محمد فره‌وشی، به کوشش بهرام فره‌وشی، تهران، ص ۳۴۱.

فهرستها

۱. کسان
۲. جایها
۳. طوایف و اصطلاحات
۴. سلسله‌ها و کتب
۵. محصولات کشاورزی، معدنی و صنعتی
۶. منابع و مأخذ

۱. کسان

۴۵.....	امیرحسین بیک.....	۶۱.....	آذرشاپوران.....
۱۱۱، ۸۵، ۵۷، ۴۱.....	انوشیروان.....	۶۱.....	آذرمانان.....
۶۵.....	اوکتای قآن جور ماغون.....	۷۲.....	آزادخان افغان.....
۶۲.....	ایوب بن زیاد.....	۳۳.....	آقا جمال خوانساری.....
۳۳.....	بابا رکن الدین.....	۳۳.....	آقا حسین.....
۵۷.....	بیوراسف.....	۳۲.....	آقا محمدکاظم شاعر.....
۸۷.....	پور فیروزان.....	۳۳.....	آقا محمد میرآبادی.....
۶۰.....	پیران ویسه.....	۹۳.....	آقا محمد ینگ آبادی.....
۱۲۸، ۱۲۶.....	تاورنیه.....	۵۶، ۵۵.....	ابراهیم علیشایه.....
۸۸.....	تکش.....	۱۲۳.....	ابن بطوطه.....
۴۱.....	جستیتین قیصر ثالث.....	۶۲.....	ابوجعفر منصور عباسی.....
۵۸، ۵۵.....	جمشید.....	۵۰.....	ابوحاتم سیستانی.....
۸۸.....	جوینی.....	۱۱۲.....	ابو حرب بختیار.....
۱۱۵.....	حافظ ابونعیم اصفهانی.....	۶۱.....	اسکندر رومی.....
۵۰.....	حجاج بن یوسف.....	۷۱، ۳۵، ۲۹.....	اشرف افغان.....
۴۹، ۲۱.....	حمزه اصفهانی.....	۶۶.....	اعتمادالدوله شیخ علی خان زنگنه.....
۵۲.....	خاقانی.....	۶۱، ۶۰، ۵۸.....	افراسیاب.....
۵۷.....	خسرو پرویز.....	۵۵.....	افریدون.....
۵۲.....	خواجه حافظ شیرازی.....	۴۶.....	الله قلی بیک.....
۶۴، ۳۴.....	خواجه نظام الملک طوسی.....	۴۴، ۲۵.....	الله وردی خان.....
۹۴.....	دستان بن سام بن نریمان.....	۷۹.....	امام حسن مجتبی علیشایه.....
۵۸.....	دستان سام.....	۶۵.....	امیر تیمور گورکان.....

- دکتر شهريار عدل ۱۱۲
- ديولافوا ..... ۱۲۸، ۱۱۸، ۱۱۷، ۱۱۶، ۱۱۱
- رابرت شرلی ۱۲۶
- رستم ..... ۹۴، ۶۰، ۵۸
- رستم دستان ← رستم
- رکن الدوله حسن ابن بويه ..... ۶۳، ۲۷
- زاب ۵۸
- ساروتقی اعتمادالدوله ۳۹
- سرجان ملکم ..... ۷۰، ۶۹، ۵۳
- سُردانپل ۵۸
- سلطان حسين ..... ۷۱، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۳۸
- سلطان سنجر ۲۶
- سلطان محمد ميرزا، سيف الدوله ..... ۷۲، ۳۱، ۳۰
- ۱۱۶، ۷۳
- سلطان محمود غزنوی ۱۱۲
- سيّد اسدالله ۳۸
- شاردن ..... ۱۲۶، ۱۲۴، ۱۲۱، ۱۱۸، ۱۱۰، ۶۹، ۶۷
- شاه اسماعيل اول ..... ۱۲۵، ۶۵، ۳۴، ۲۹، ۲۸
- شاه اسماعيل (= شاه اسماعيل اول)
- شاه اسماعيل صفوی (= شاه اسماعيل اول)
- شاه رضا (امامزاده) ۹۸
- شاه سلطان حسين صفوی ..... ۸۱، ۷۱، ۶۹، ۳۸
- ۱۲۵
- شاه سليمان صفوی ..... ۶۶، ۴۷، ۴۵، ۳۶، ۳۵، ۲۹
- ۱۲۶، ۱۲۵، ۶۸
- شاه صفی صفوی ..... ۱۲۰، ۶۶، ۴۵، ۳۹، ۳۸، ۳۷
- ۱۲۵
- شاه طهماسب اول ..... ۱۲۱، ۱۱۳، ۷۱، ۳۴، ۲۹، ۲۸
- ۱۲۵
- شاه عباس اول (= شاه عباس بزرگ) ..... ۲۸، ۲۵
- ۲۹، ۳۱، ۳۵، ۳۶، ۴۰، ۴۴، ۶۵، ۶۶، ۱۰۲
- ۱۰۳، ۱۱۰، ۱۱۴، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۵
- شاه عباس ثانی ..... ۱۲۲، ۶۶، ۴۵، ۳۶، ۳۴، ۲۹
- شرف الدين اشفروه ۵۲
- شيخ بهایی ← شيخ بهاء الدين عاملی
- شيخ بهاء الدين عاملی ..... ۱۲۵، ۱۱۵، ۶۵
- شيخ صدوق ۱۱۵
- شيخ لطف الله بن عبدالکريم بن ابراهيم ۱۱۳
- شيخ لطف الله ميسى عرب جبل عاملی ..... ۱۱۳، ۱۱۴
- شيخ محمدتقی ..... ۳۷، ۳۳
- صاحب عباد ۴۹
- صدراعظم اصفهانی ..... ۴۵، ۳۹، ۳۰
- صدرالدين عبداللطيف خجندی ۵۱
- ضحاک ..... ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵
- طهماسب ۵۸
- طهماسب اول ..... ۱۲۱، ۱۱۳
- طهمورث (ديونيد) ..... ۸۵، ۵۵
- ظل السلطان (مسعود ميرزا) ..... ۷۳، ۳۱، ۳۰، ۲۹
- ۷۸، ۸۹، ۱۰۲، ۱۱۶، ۱۲۲
- عباس الحسيني الموسوي الصفوي بهادرخان ۱۲۱
- عبدالله شيرازی ۴۹
- علاء الدوله ..... ۶۴، ۶۳، ۲۷
- علاء الدوله ابوجعفر کاکويه ۶۳
- علي اکبر اصفهانی ۱۲۱
- علي بن حمزة بن عمارة ۴۹
- علي رضا عباسی ۱۲۱
- علي شيرزادا الانصاري القزويني ۱۱۱
- علي مرادخان زند ۷۲
- عمر ۶۲
- عمر عبدالعزيز ۳۵
- عمو عبدالله ۱۲۳
- عيسى بن حماد ۵۰
- غليجه ۶۹
- فاضل (هندي) ۳۳
- فتحعلي شاه قاجار ..... ۱۱۸، ۱۰۰، ۷۲، ۳۹، ۳۶، ۲۵

- ۴۶..... مروان
 ۳۸..... مریم بیگم
 ۳۹..... مشیرالملک اصفهانی
 ۶۴، ۵۰، ۴۹، ۲۱..... مفضل ابن سعد المافز وخی
 ۱۲۵..... ملاً صالح مازندرانی
 ۱۱۵، ۱۱۴..... ملاً عبدالله شوشتری
 ۱۲۵..... ملاً محمدباقر مجلسی
 ۱۱۵..... ملاً محمدتقی مجلسی
 ۳۳..... ملاً مهربان مازندرانی
 ۱۱۱، ۶۴، ۳۴..... ملک شاه سلجوقی
 ۶۲..... منصور
 ۱۱۸، ۵۸..... منوچهر
 ۱۰۹..... منوچهرخان معتمدالدوله
 ۸۰..... موسی الکاظم عَلَيْهِ السَّلَام
 ۵۰..... موفق
 مولى تقى بن مقصود على اصفهانی (= ملاً محمدتقی مجلسی)
 مولى كمال الدين درويش محمد بن حسن عاملی
 ۱۱۵..... نطنزی
 ۳۳..... میراسماعیل خاتون آبادی
 ۱۲۵، ۱۱۵، ۶۵..... میرداماد
 ۷۳..... میرزا تقی خان امیرکبیر
 ۵۳..... میرزا تقی مستوفی نوری
 ۱۱۷..... میرزا حسین
 ۱۱۵..... میرزا شرف الدین علی گلستانه
 ۴۵..... میرزا طاهر وحید
 ۳۳..... میرزا محمدعلی ابن میرزا مظفر
 ۷۰..... میرزا مهدی منشی
 ۳۷..... میرسید حسن مجتهد اصفهانی
 ۱۱۳..... میرعلی بنا
 ۱۲۵، ۶۵، ۳۳..... میرفندرسکی، ابوالقاسم
 ۳۹..... میرمحمدحسین تاجر طباطبایی
 ۱۱۳..... میرمحمود ابن میر علی
 ۶۳، ۲۷..... فخرالدوله دیلمی
 ۵۲..... فخرالدین عراقی
 ۵۷، ۵۶، ۵۵..... فریدون
 ۱۱۲..... فلک المعالی منوچهر بن قابوس
 ۶۱..... فیروز ابن یزدجرد
 ۲۷..... فیروز ساسانی
 ۶۰، ۵۸، ۵۷..... قارن
 ۵۹، ۵۸، ۵۷..... قباد
 ۲۷..... کاویه علاءالدوله دیلمی
 ۱۰۱، ۵۷، ۵۵..... کاوه آهنگر
 ۷۲، ۳۹، ۳۷..... کریم خان
 ۵۷..... کسری اپرویز
 ۱۲۸، ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۱، ۱۲۰، ۶۹، ۶۷، ۲۹..... کمپفر
 ۶۰..... کیخسرو
 ۶۰، ۵۹..... کیقباد
 ۶۰..... کیکاوس
 ۶۰..... گودرز بن کشواد
 ۲۷..... گودرز کواد
 ۶۱..... مافروخ بن بختیار
 ۴۱..... متوکل
 ۱۱۳..... محمدبن ابراهیم
 ۵۰..... محمدبن عبدوس فقیه
 ۳۷..... محمدجعفر آواده ای
 محمدحسین خان صدر اعظم اصفهانی. ۳۲، ۲۵، ۳۷، ۳۸، ۷۲
 ۱۲۶..... محمدحسین خان نظام الدوله
 ۳۷..... محمدرحیم خان
 ۱۲۱..... محمدرضا امامی
 ۳۹..... محمدزمان مافی
 ۱۱۳..... محمد سروشفادرانی
 ۱۱۸، ۱۱۷، ۱۰۹، ۷۳..... محمدشاه قاجار
 ۳۷..... محمدکریم خان
 ۸۱، ۷۱، ۶۹..... محمود افغان

همای ملکه بنت اردشیر دراز دست ۶۱	نادرشاه ..... ۷۲، ۷۱، ۴۶
هنرفر (دکتر لطف‌الله) ۱۱۲	ناصرالدین شاه ..... ۱۲۸، ۱۲۲، ۱۱۷، ۱۱۶، ۷۳
یاقوت ۱۱۲	نمرود ۵۵
ینعینوس (= نمرود) ۵۵	نوذر ۵۸
یوسف محمد سروش‌فادرانی ۱۱۳	واله اصفهانی (آقا محمد کاظم) ..... ۱۲۶، ۳۲
	وهزاد ۵۰

۲. جایها

ابوزید آباد.....	۹۴، ۹۵	آباد.....	۲۵
ابهر.....	۷۶، ۷۷	آب نیل.....	۸۶
احمدآباد.....	۲۶	آپاران.....	۸۵
اردستان ۲۳، ۸۰، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۱۰۵، ۱۱۱، ۱۱۲		آتسخانه.....	۸۵
ارزنان.....	۸۱	آتشگاه.....	۸۵
ارض اقدس.....	۱۱۴	آخوره سفلی.....	۱۰۳
اروپ.....	۵۹، ۶۶، ۶۷	آخوره علیا.....	۱۰۳
اسپاهان (= اصفهان).....	۵۵، ۵۶	آدرآباد.....	۷۸
اسفرجان.....	۹۸، ۹۹	آذربایجان.....	۴۵، ۵۹
اسفنداران.....	۹۳	آذربایگانیان.....	۵۷
اشترجان.....	۸۶، ۱۲۳	آذرخواران.....	۹۳
اشکهان.....	۴۶، ۶۳	آذر شاپوران.....	۶۲
أشیان.....	۴۴، ۸۶	آرجرد.....	۹۳
اصبهان (= اصفهان).....	۵۶	آسنجان.....	۲۶
اصطخر.....	۵۹، ۶۰، ۹۰	آغچه.....	۱۰۳
اصفهان ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۳۱، ۳۳،		آناطولی.....	۵۵
۳۴، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۵، ۴۶،		آهنگران.....	۷۶
۴۷، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸،		آهیانه.....	۷۸
۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸،		آیزغمش.....	۸۷
۶۹، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰،		آینه خانه.....	۱۱۱، ۱۱۸
۸۱، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۷، ۸۸، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴،		ابرقو.....	۱۰۶
۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶،			

۸۷..... باغ پدران.....	۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵
۳۳..... باغ تخته فولاد.....	۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲
۲۶..... باغ جنت.....	۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶
۲۹..... باغ چهل ستون.....	۲۸..... اطاق مروارید.....
۱۱۷، ۱۱۱، ۱۱۰، ۷۷، ۶۶، ۳۳..... باغ سعادت آباد.....	۱۰۳..... افوس.....
۶۶..... باغ طاوس خانه.....	۶۰..... اکتانا.....
۷۷، ۳۲..... باغ عباس آباد.....	۸۶، ۴۴..... النج.....
۶۳، ۴۶..... باغ عبدالعزیز.....	۴۴..... النج لنجان.....
۶۶..... باغ قوشخانه.....	۸۴، ۲۴..... الباران.....
۳۰..... باغ کاج.....	۸۰..... امامزاده ابراهیم.....
۵۲، ۲۵..... باغ کاران.....	۷۹، ۳۹، ۳۷..... امامزاده احمد.....
۴۴..... باغ محمود.....	۳۹..... امامزاده اسماعیل.....
۱۱۰..... باغ مکه.....	۳۹..... امامزاده زین العابدین.....
۱۰۵، ۷۸..... باغ میران.....	۹۹، ۹۸، ۳۳، ۳۲، ۲۲..... امین آباد.....
۶۵..... باغ نقش جهان.....	۸۵..... انده آن.....
۱۲۷، ۳۲..... باغ هزار جریب.....	۵۳، ۲۱..... انگلیس.....
۶۷، ۲۹..... باغ هشت بهشت.....	۱۰۵..... اوچ ده.....
۹۳..... باقرباد.....	۶۰، ۵۸، ۵۵، ۴۹، ۴۱، ۳۶، ۲۹، ۲۸، ۲۴..... ایران.....
۴۱..... بحر محیط.....	۶۱، ۶۵، ۶۷، ۷۳، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۸۴، ۹۳.....
۱۱۴، ۵۸..... بحرین.....	۹۴، ۹۵، ۹۷، ۹۹، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵.....
۸۲، ۴۷، ۲۲..... بحیره گاوخونی.....	۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۱۹، ۱۲۲، ۱۲۶.....
۱۱۳، ۹۲، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۷۵، ۶۳، ۴۶..... براء آن.....	۱۲۸.....
۱۱۹..... برج ارکلو.....	۹۹، ۹۸..... اینجان.....
۱۱۲..... برج پیرعلمدار.....	۹۰..... باباحیدر.....
۱۱۹..... برج چهل دختران.....	۲۶..... باب القصر.....
۱۱۹..... برج شاهزاده زهرمار.....	۵۸، ۵۵..... بابل.....
۱۰۵، ۹۵، ۹۳، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۵، ۴۲، ۲۳..... بُرخوار.....	۹۴..... باد.....
۱۰۳، ۱۰۱، ۹۹..... بردبوت.....	۱۲۲..... بازار اصفهان.....
۸۵..... برزان.....	۲۸..... بازار قیصریه.....
۹۵..... برزاوند.....	۹۱..... بازفت.....
۸۶، ۸۱، ۷۷، ۷۵، ۴۴، ۲۴..... برزورد جی.....	۱۰۹..... باغ انگورستان.....
۸۲..... برسیان.....	۸۷، ۴۶..... باغ بادران.....
۲۳..... بُرلان.....	۴۶..... باغ بادران لنجان.....

۴۴.....	پل جویی	۹۱.....	بُروجن
۴۶.....	پل چوم	۱۱۴، ۶۲، ۵۱، ۵۰.....	بغداد
۴۵.....	پل حسن آباد	۷۱.....	بلوچستان
۴۵.....	پل حسن خانی	۸۲، ۸۱، ۷۵.....	بلوک براءآن
۱۱۸، ۱۱۷، ۶۶، ۴۵، ۳۳، ۳۲.....	پل خواجو	۱۰۵، ۸۸، ۸۳، ۸۰، ۷۸، ۷۵.....	بلوک بُرخوار
۸۹، ۸۷، ۸۶، ۴۶، ۴۴.....	پل زمان خان	۸۳، ۷۵، ۲۴.....	بلوک جی
۴۴.....	پل سرافراز	۸۳.....	بلوک رود آب
۴۶.....	پل سروش بادران	۸۲، ۴۶.....	بلوک رُودشت
۸۱، ۷۷، ۷۵، ۶۸، ۴۶، ۴۵.....	پل شهرستان	۸۶.....	بلوک فریدن
۴۴.....	پل کُله	۹۶، ۸۲، ۸۰، ۷۸.....	بلوک قهاب
۷۷.....	پل ماران	۸۱، ۷۷، ۷۵.....	بلوک کرارج
۱۲۲، ۴۴، ۲۴.....	پل مارنان	۹۷.....	بلوک کرون
۴۶.....	پل ورزنه	۸۹، ۸۸، ۸۶، ۸۴، ۸۳، ۷۷.....	بلوک لنجان
۸۶، ۴۴.....	پل ورگان	۹۷، ۸۳، ۷۷.....	بلوک ماریین
۸۲.....	پودان	۹۰.....	بن
۹۲.....	پُوده	۴۶.....	بند رُودشت
۹۳.....	پیکان	۴۷.....	بند شامانلو
۲۹.....	تالار حوضخانه	۴۷.....	بند شانزده ده
۱۱۶.....	تالار سرپوشیده	۹۸.....	بند قُتلغ
۱۱۶، ۱۱۱، ۲۸.....	تالار طویله	۴۶.....	بند مروان
۶۶.....	تالار علی قایی	۱۱۱، ۷۷، ۷۶.....	بوزان
۹۲.....	تالیخونی	۱۰۳.....	بویین
۱۰۵، ۷۶.....	تامه	۹۲.....	به‌لو
۱۲۲، ۴۵.....	تبریز	۳۶، ۲۶، ۲۴.....	بیدآباد
۱۲۶، ۷۷، ۷۲، ۳۳.....	تخت فولاد (تخته فولاد)	۹۴.....	بیدگل
۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۰.....	تخماقلو	۵۶، ۵۵.....	پارس
۱۰۵.....	ترق	۲۶.....	پاشاخ
۶۶.....	ترکستان	۷۶، ۲۷، ۲۶.....	پای قلعه
۲۶.....	ترواسکان	۷۶.....	پُروَه
۱۱۷.....	تکیه دولت	۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۱، ۹۰.....	پشتکوه
۱۲۶.....	تکیه میر	۸۳.....	پلارته
۳۳.....	تکیه میرفندرسکی	۴۴، ۳۱.....	پل الله وردی خان (سی و سه چشمه)
۱۱۵.....	توحیدخانه	۱۲۸، ۱۲۲، ۱۱۸.....	

توران	۶۰	جی مطلق	۷۶، ۷۵
تیران	۸۸، ۷۶	چادگان	۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۲۴
تیران آهنگران	۸۸	چارسوی فریدون	۴۰
تیران کرون	۱۰۰	چالستر	۹۰
جانان	۱۰۴، ۹۹، ۴۳، ۴۲، ۲۲	چرخاب	۸۴، ۲۶
جانانه رود	۱۰۴، ۱۰۲، ۴۲	چرمین	۹۰
جبال اردستان	۹۶	چشمه جانان	۱۰۴، ۴۳، ۴۲، ۲۲
جبال قهرود	۴۱	چشمه باقرخان	۷۶
جبال لرستان	۲۲	چشمه کساره	۷۶
جبل عامل	۱۱۴، ۱۱۳	چشمه نیلی گرد	۷۶
جبه‌خانه	۱۲۰	چُقاخور	۹۱
جده کوچک	۱۲۲	چم خلیفه	۹۰، ۸۷
جرقویه	۸۲، ۵۲، ۲۳	چم طاق	۸۷
جرقویه سفلی	۹۲	چم عالی	۹۰، ۸۷
جرقویه علیا	۹۲	چم گاو	۸۷
جروکان	۸۵	چم گردان	۸۷
جزیره اقریط	۸۵	چم گوساله	۸۷
جزیره (فیره)	۲۱	چملان	۱۱۱، ۶۴، ۲۵
جعفرآباد	۸۰	چمن سنگباران	۱۰۰
جلفا	۱۱۷، ۷۷، ۴۴	چمن قهیز	۱۰۰
جمال کُله	۲۶	چمن گلبار	۱۰۰
جماللو	۱۰۱	چمن گندمان	۹۱
جمیلان	۱۱۱	چنار رود	۱۰۴، ۱۰۳، ۸۹، ۲۴
جویاره	۵۵، ۲۶، ۲۵، ۲۴	چنار رود سفلی	۸۹
جوزدان	۸۴، ۸۲، ۲۴	چنار رود علیا	۱۰۴، ۹۰، ۸۹
جوشقان	۱۰۵	چنبلان	۶۴، ۲۶، ۲۵
جولاهه ارامنه (= جلفا)	۷۷، ۴۴	چهارباغ، ۲۵، ۲۶، ۳۱، ۳۲، ۳۸، ۴۵، ۶۸، ۷۲	۹۷، ۱۲۷
جوئه‌قان	۹۰	چهارباغ امین‌آباد	۳۳
جویاره	۲۸، ۲۶، ۲۵، ۲۴	چهارباغ شاه عباسی (چهارباغ کهنه)	۳۲، ۳۱
جویاره خاص	۲۶	جی	۷۲، ۶۶، ۴۴، ۳۸
جی	۷۷، ۷۶، ۷۵، ۶۱، ۵۲، ۵۱، ۴۵، ۲۴، ۲۳	چهارباغ صدری	۳۲
	۱۱۱، ۹۶، ۸۸، ۸۷، ۸۲، ۸۰	چهارباغ علیای شاه عباسی	۷۷، ۶۶، ۳۲
جیلون‌آباد	۸۱		

۴۰.....	حمام نو.....	۳۲.....	چهارباغ فتح‌آباد.....
۱۱۶، ۲۹، ۲۸.....	حوضخانه.....	۴۰.....	چهارسوی آجری.....
۲۱.....	خالدات.....	۴۰.....	چهارسوی بیدآباد.....
۷۶.....	خارجان.....	۴۰.....	چهارسوی درشیش.....
۶۳.....	خرچان.....	۴۰.....	چهارسوی دروازه نو.....
۱۰۴، ۴۲.....	خزرسنگ.....	۴۰.....	چهارسوی شاه.....
۱۰۵.....	خفر.....	۴۶، ۴۰.....	چهارسوی شیرازی‌ها.....
۱۰۹.....	خلوت رکیب‌خانه.....	۴۰.....	چهارسوی علی‌قلی آقا.....
۱۰۲.....	خمسکو.....	۴۰.....	چهارسوی فریدون.....
۹۰.....	خو.....	۴۰.....	چهارسوی مخلص (طباطبایی).....
۴۵، ۴۰، ۳۲، ۲۶، ۲۵، ۲۴.....	خواجو.....	۴۰.....	چهارسوی نقاشی (خواجو).....
۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۷۳، ۳۳.....	خوانسار.....	۴۰.....	چهارسوی نمکی.....
۸۶.....	خوانسارک.....	۴۰.....	چهار محلّ. ۲۳، ۴۲، ۴۶، ۸۶، ۸۷، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۴، ۹۹
۹۳، ۷۶.....	خوراسکان.....	۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۸۹، ۴۴، ۴۳، ۴۲.....	چهل چشمه.....
۷۹، ۷۸.....	خورزوق.....	۱۰۲.....	چهل خانی.....
۸۵.....	خوزان.....	۱۱۸.....	چهل ستون.....
۸۶.....	خولنجان.....	۱۰۵، ۶۶، ۳۵، ۲۹.....	چین.....
۱۲۸.....	خیابان چهارباغ.....	۸۱، ۷۹، ۷۸.....	حبیب‌آباد.....
۹۰.....	خیرآباد.....	۹۳، ۸۶، ۶۸، ۳۲، ۲۶، ۲۵.....	حسن‌آباد.....
۲۶.....	دارالبطح.....	۱۱۸.....	حسن‌یک.....
۲۸.....	دارالضیاء.....	۸۸.....	حُسنی.....
۲۹.....	دارالفنون.....	۹۳، ۷۷، ۲۶.....	حسین‌آباد.....
۱۲۲.....	دارالفنون تبریز.....	۴۰.....	حمام چهارباغ خواجو.....
۱۲۲.....	دارالفنون تهران.....	۴۰.....	حمام چیت‌سازها.....
۱۰۲.....	داران.....	۴۰.....	حمام خسرو آغا.....
۱۰۱، ۱۰۰، ۸۸.....	دالان کوه.....	۴۰.....	حمام سنگتراشان.....
۱۱۲، ۷۸، ۷۳.....	دامغان.....	۴۰.....	حمام شاه.....
۱۲۸.....	دانشگاه اصفهان.....	۴۰.....	حمام شاهزاده‌ها.....
۲۶.....	درب دریچه.....	۴۰.....	حمام شاه علی.....
۱۰۳.....	در بند.....	۴۰.....	حمام شیخ بهایی.....
۸۶.....	درچه.....	۴۰.....	حمام علی‌قلی آقا.....
۱۱۹، ۱۱۱، ۲۶، ۲۴.....	دردشت.....	۴۰.....	حمام مشیرالملک.....
۲۶.....	درکوشک.....		

دَلْهَر ۷۸	دَرِ مسجد معروف شیخ لطف‌الله ۳۰
دَلِجَان ..... ۷۸، ۷۹	دَرُمِیَان ۷۸
دَنِبَنَه ۱۰۲	دِرَوَازَه قِیصرِیَه ۳۰
دولت‌آباد ۷۸	دِرَوَازَه نو ..... ۲۶، ۲۵
دُهَاقَان ۹۱	دِرَوَازَه الِیَارَان ۲۴
دِه چِشمه ۹۰	دِرَوَازَه تِخْت فولاد ۳۲
دِهَق ..... ۱۰۲، ۸۸	دِرَوَازَه تِیرِی (تیره) ۶۲
دِه‌کَرْد ۹۰	دِرَوَازَه جَوِیَارَه ۶۴
دِه نو ۹۰	دِرَوَازَه جُور ۶۲
دِیْلِیگان ۷۸	دِرَوَازَه جُوش ۶۲
دِینَارَان ۹۰	دِرَوَازَه جَوِیْبَارَه ۲۴
دیوانخانه ..... ۱۱۱، ۱۰۹، ۳۳، ۳۰	دِرَوَازَه جِهودَان ۶۲
دِیِه وِهرِستَان ۶۱	دِرَوَازَه چِهاررُور ۲۴
رَار ..... ۹۰، ۸۹	دِرَوَازَه حِسن‌آباد ..... ۶۸، ۲۵
رَامِشَه ۹۳	دِرَوَازَه خُواجو ..... ۳۲، ۲۵، ۲۴
رَانِیَان ۹۰	دِرَوَازَه دِرْدِشْت ۲۴
رَحِیم‌آباد ۷۸	دِرَوَازَه دُولت ..... ۷۱، ۳۲، ۳۱، ۲۶، ۲۵
رِشْک جِنَان ..... ۱۰۹، ۳۰	دِرَوَازَه سُلطَنَتِی ۱۲۲
رُودَان ۸۲	دِرَوَازَه سِه پَلَه ۲۴
رُودِشْت ..... ۹۶، ۹۲، ۴۶، ۲۳	دِرَوَازَه طُوغِجِی ..... ۱۱۹، ۶۸، ۲۷، ۲۵، ۲۴
رُود فِلاسان ۱۰۰	دِرَوَازَه طُوقِجِی ← دِرَوَازَه طُوغِجِی
رُود قِتلِغ ۹۹	دِرَوَازَه ظَلَه ..... ۷۷، ۷۵، ۲۴
رُود کُرُویَه ..... ۹۹، ۹۸	دِرَوَازَه عَالِی قَاپو ۱۱۶
رُود کُوجِک ۸۸	دِرَوَازَه مَارِنَان ۲۴
رُود کُورَنِگ ..... ۶۶، ۴۲	دِرَوَازَه مَاه (اسفیش) ۶۲
رُوم ۶۶	دِرَه سِرکِش وِ وِرکِش ۸۹
رِیْز ..... ۱۲۷، ۱۱۶، ۱۰۵، ۱۰۲، ۸۷، ۷۰، ۲۳، ۲۲	دِژ طِبرِک ..... ۱۱۹، ۱۱۸
رِیوَابَان ۹۱	دِستِجِرْد ..... ۹۳، ۹۰
زَار ۲۳	دِستِگِرْد ..... ۷۸، ۷۷
زاینده‌رود ..... ۴۲، ۴۱، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۲۴، ۲۳، ۲۲	دِستِگِرْد جِی ۸۶
..... ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۵۰، ۵۲، ۵۳، ۶۲، ۶۸، ۷۵	دِستِگِرْد چِنَار، ۷۷
..... ۷۶، ۷۷، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹	دِستِنَا ۹۰
..... ۹۲، ۹۳، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۴، ۱۱۳	دِفترِخانَه مِبارِکَه اِصفِهان ۳۰

سرای میرزا اسماعیل.....	۴۰	۱۱۸
سرای میرزا کوچک.....	۴۰	زَران.....
سر در خورشید.....	۳۰	زردکوه..... ۲۲، ۴۲، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۴
سر در علی قاپی.....	۳۰	زردکوه مرکزی.....
سرشک.....	۱۰۵	زردنجان..... ۷۵، ۷۶، ۷۷
سروش آذران.....	۱۱۳	زرقان فارس.....
سروش بادران (= سروشفادران).....	۷۶، ۷۵، ۴۶	زرکوه (= زردکوه).....
سفیددشت.....	۹۱	زرکوهی.....
سمسور.....	۷۶	زَرین کوه..... ۲۲، ۴۲، ۱۰۴
سمسوری.....	۷۷	زَرینه رود (= زَرین رود)..... ۲۲، ۴۲، ۵۱، ۵۲، ۱۰۴
سمیرم..... ۲۳، ۸۶، ۸۹، ۹۰، ۹۲، ۹۸، ۹۹		زُفره.....
سمیرم سفلی.....	۹۲	زمان.....
سمیرم علیا.....	۹۱	زمان آباد جدید.....
سنبلان.....	۶۴، ۶۳، ۴۶	زمین.....
سنبلستان.....	۱۱۱	زنده رود (= زاینده رود)..... ۲۳، ۴۲، ۵۳، ۶۲، ۷۷
سنجوان سور.....	۷۷، ۷۶	زواره..... ۹۴، ۹۵، ۱۱۱، ۱۱۲
سنگ باران.....	۱۰۳، ۱۰۰	زیار.....
سوئد.....	۱۲۰	سارویه.....
سوادجان.....	۹۰، ۴۶	سام میدان.....
سوده جان.....	۹۰	ساو.....
سور.....	۸۶	سبزکوه.....
سورک.....	۹۰	سدّ الله قلی.....
سه ده.....	۸۵	سرافراز.....
سیان.....	۹۳	سرای تالار.....
سیجان.....	۷۷	سرای جارچی.....
سید احمدیان.....	۱۲۱، ۲۶، ۲۴	سرای حاجی علی نقی.....
سین.....	۹۵، ۸۰، ۷۹، ۷۸	سرای حاجی کریم.....
شاه آباد.....	۸۶	سرای ساروتقی.....
شاه شاهان.....	۲۶	سرای سفیر تبعی ها.....
شاه عنایت.....	۱۰۲	سرای شاه.....
شایشی.....	۲۶	سرای فخر.....
شبستان خواجه نظام الملک.....	۳۴	سرای گلشن.....

۲۹.....	عمارت صدری.....	۸۲.....	شریان.....
۱۱۰، ۳۳.....	عمارت کلاه‌فرنگی.....	۹۰.....	شلمزار.....
۱۱۷، ۳۳.....	عمارت نمکدان.....	۷۶، ۲۶.....	شمس‌آباد.....
۱۱۷، ۳۳.....	عمارت هفت دست.....	۷۵.....	شهر جی.....
۸۱.....	غجورستان.....	۲۶.....	شهرستانه.....
۵۶.....	غور.....	۹۸، ۸۱، ۵۲، ۴۹، ۳۲، ۲۶.....	شیراز.....
۹۶، ۹۳، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۱، ۷۳، ۵۸، ۲۲.....	فارس.....	۲۵.....	صدری.....
۱۰۶، ۹۹، ۹۸.....	فارسان.....	۳۵.....	صفه عمر.....
۹۰.....	فارفاهان.....	۳۴.....	صفه درویش.....
۸۳.....	فاوجان.....	۲۸.....	ضرابخانه (کاروانسرای شاه).....
۲۶.....	فتح‌آباد.....	۴۰.....	طباطبایی.....
۳۲.....	فرح‌آباد.....	۶۳.....	طبرک.....
۶۹، ۶۸.....	فرسان.....	۲۶، ۲۴.....	طوغچی.....
۶۳.....	فرنگ (= فرنگستان).....	۱۱۱.....	طوبله شاهی.....
۳۲، ۲۹.....	فروشان.....	۸۸، ۷۳.....	طهران.....
۸۵.....	فریدن.....	۸۸.....	طهران ری.....
۹۹، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۶، ۵۷، ۴۳، ۴۲، ۲۴.....	فشارک.....	۸۸، ۲۴.....	طیران.....
۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰.....	فلاورجان.....	۲۶، ۲۵، ۲۴.....	طله.....
۹۶.....	فلغل‌چی.....	۱۱۶، ۱۱۱، ۲۸.....	عالی‌قاپو.....
۸۶، ۴۴.....	فورزان.....	۲۶.....	عباس‌آباد.....
۲۶.....	فیروزکوه.....	۸۸، ۵۹.....	عراق.....
۸۶.....	قریه جُندیچ.....	۱۲۶.....	عراق عرب.....
۱۱۵.....	قریه مارنان.....	۵۵.....	عربستان.....
۴۶.....	قزوین.....	۸۸.....	عسکران.....
۴۴.....	قسطنطنیه.....	۸۸.....	علوی.....
۱۱۴، ۶۵.....	قصر آینه باغ سعادت‌آباد (= عمارت آینه باغ).....	۳۳.....	عمارت آینه باغ سعادت‌آباد.....
۴۱.....	قصر جمیلان.....	۲۹.....	عمارت اشرف.....
۱۱۸.....	قصر چلبی استامبولی.....	۱۱۷.....	عمارت (تکیه).....
۱۲۲.....	قصر محمد مؤمن باغبان‌باشی.....	۱۱۵.....	عمارت توحیدخانه.....
۱۲۲.....	قصر منشی.....	۶۶، ۲۹.....	عمارت چهلستون.....
۲۶.....	قلعه سفید.....	۳۳.....	عمارت دیوانخانه.....
۸۶.....		۳۰.....	عمارت رشک جنان.....
		۱۱۶، ۳۰.....	عمارت سرپوشیده.....

۸۶.....	کرسنگ	۱۲۰، ۱۱۸، ۷۶، ۶۳، ۲۷.....	قلعه طبرک
۸۸، ۸۵.....	کرمانشاهان	۹۸، ۹۳، ۲۳.....	قمشه
۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۷، ۸۹، ۸۸، ۸۶، ۲۳.....	کرون	۱۱۲.....	قومس
۸۸.....	کرون سفلی	۷۹، ۷۸، ۷۵، ۶۹، ۲۳.....	قهاب
۸۸.....	کَرُون (علیا)	۹۶، ۹۵، ۹۴، ۸۲، ۸۰، ۲۳.....	قهبایه
۸۸.....	کرون علیا	۸۱.....	قهاورستان
۶۴، ۶۳.....	کروءان (کِرْآن)	۸۶.....	قهدریجان
۱۰۵.....	کِشه	۱۰۶، ۱۰۵، ۹۳، ۷۸، ۲۱.....	قهرود
۸۴.....	ککنان	۹۰.....	قهفرخ
۹۰.....	کلاتک	۱۰۲، ۱۰۰، ۹۹، ۸۸.....	قهیز
۱۱۰.....	کلاهفرنگی	۵۶.....	کابل
۷۶.....	کلماں	۱۰۴.....	کاج
۱۰۵.....	کلهرود	۱۲۶.....	کاخ شاه عباس
۱۱۷.....	کلیسای جلفا	۱۲۲.....	کاخ محمدرضا منجم‌باشی
۱۱۶.....	کُمَلین	۱۱۷.....	کاخ هفت دست
۹۲.....	کُنْبهان	۱۲۳.....	کارلادان
۱۰۲.....	کَنجه	۴۲.....	کارن
۹۰.....	کوجان	۴۰.....	کاروانسرای بازارچه بلند
۳۸.....	کوچک	۳۹.....	کاروانسرای طباطبایی
۵۷، ۱۰۱.....	کودلیه	۳۹.....	کاروانسرای محمدصادق خان
۱۰۴، ۴۲.....	کورنگ	۳۹.....	کاروانسرای (مُخْلِص)
۸۴.....	کوشک	۴۰.....	کاروانسرای (نقش جهان)
۹۶.....	کوهپایه	۴۲.....	کارون
۹۶.....	کوهپایه (کویا)	۱۰۶، ۹۴.....	کاشان
۴۲.....	کوه رنگ	۸۲.....	کیوتراآباد
۳۲.....	کوه صفه	۱۲۸.....	کیوترخانه
۴۱.....	کوه (صفه، شاه کوه، هزار دَرّه)	۹۵، ۸۷.....	کُچو
۱۰۵، ۴۱، ۲۲.....	کوه کرکس	۹۴.....	کچوی ریگی
۸۵.....	کویت	۸۹.....	کِرْآن
۱۲۱.....	کوی سید احمدیان	۹۲، ۸۲، ۷۷، ۲۳.....	کرارج
۸۶.....	کهدرگان	۲۶، ۲۴.....	کِرْآن
۹۰.....	کهرود	۲۴.....	کِرْمِنُوت
۹۲.....	کهنود	۵۹.....	کردستان

۹۹، ۹۷، ۹۲، ۹۱	کهنیز..... ۱۰۰
۶۷..... لندن	کی آب..... ۸۰
۴۳..... مادی	کیار..... ۹۰، ۸۹، ۲۳
۷۶..... مادی جی	کی چنیوت..... ۱۰۲
۴۳..... مادی فرا	گابی..... ۵۷
۴۳..... مادی فرشادی	گاردالان..... ۸۴
۸۴، ۴۳..... مادی (قُمَش)	گاریان..... ۱۰۵
۴۳..... مادی نیاصرم	گاوخونی..... ۸۳، ۲۲
۱۰۲..... ماربر	گرجستان..... ۱۰۳
۸۷، ۸۵، ۸۳، ۷۸، ۶۱، ۵۱، ۴۳، ۲۴، ۲۳، ۲۳	گرچی..... ۱۰۰، ۲۴
۹۷، ۸۸	گردآباد..... ۷۶
۸۳..... مارچی	گرکن..... ۸۶
۷۸، ۷۷، ۴۴، ۲۶، ۲۴..... مارنان	گرکن لنجان..... ۴۴
۶۲..... ماه	گرگاب..... ۹۵، ۸۰
۹۲..... مبارکه	گرم دره..... ۹۰، ۸۹، ۸۶
۳۵..... مجلسی بزرگ (کوچک)	گزستان..... ۸۳
۴۵..... محل حسن آباد	گلبار..... ۱۲۱، ۲۶، ۲۵
۲۶..... محله جوباره	گلپایگان..... ۸۵
۳۲..... محله چرخاب	گلون آباد..... ۸۱، ۶۹
۴۵..... محله حسن آباد	گندمان..... ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۲۳
۳۲..... محله خواجهو	گورتان..... ۸۴
۲۶..... محله خیابان	گورد..... ۸۱
۶۶..... محله فلفل چی	گیلان..... ۵۶
۶۴..... محله کروءان	لادان..... ۸۴
۳۸..... محله بیدآباد	لار..... ۸۹
۱۲۲..... محله تبریزی ها	لبنان..... ۱۱۳
۳۷..... محله ترواسکان	لرستان..... ۴۲
۲۸، ۲۵..... محله جویباره	لرستان بختیاری..... ۴۲
۲۵..... محله چنبلان (چملان)	لغتان..... ۷۶
۲۵..... محله خواجهو	لُبنان..... ۶۴، ۶۳، ۴۶، ۲۶، ۲۴
۱۲۴، ۵۵، ۲۸، ۲۵..... محله دردشت	لنج..... ۸۶، ۴۴
۳۰، ۲۶..... محله دولت	لنجان..... ۹۰، ۸۹، ۸۷، ۸۳، ۸۱، ۷۷، ۴۴، ۴۳، ۲۳
۱۱۰..... محله سعادت آباد	

۱۱۲..... مسجد (پامنار)	۱۱۱..... محله سنبلان
۱۱۲..... مسجد تاریخانه دامغان	۱۲۱..... محله عباس آباد
۱۱۵..... مسجد جامع	۳۹..... محله قصر منشی
۱۱۲..... مسجد جامع اردستان	۲۵..... محله کزان
۱۲۳..... مسجد جامع اشترجان	۱۱۰..... محله گبران
۱۲۵..... مسجد جامع اصفهان	۳۹، ۲۸..... محله گلبار
۳۳..... مسجد جامع بزرگ	۲۵..... محله ننبان
۱۱۲..... مسجد جامع زواره	۳۸..... محله مسجد حکیم
۱۱۴، ۳۵، ۳۰، ۲۵..... مسجد جامع عباسی	۲۶..... محله میدان امیر
۳۴، ۲۷، ۲۵..... مسجد جامع عتیق	۲۶..... محله نو
۳۷..... مسجد (جمال کله)	۱۲۸..... محله هزار جریب
۲۶..... مسجد حکیم	۹۳..... محله آباد
۳۷..... مسجد خیاطها	۸۰..... محله دآباد
۳۷..... مسجد ذوالفقار	۵۷..... مدائن
۳۷..... مسجد ساروتقی	۳۸..... مدرسه (جده بزرگ)
۱۱۴، ۶۷، ۳۷، ۳۵..... مسجد شاه	۳۸..... مدرسه باباقاسم
۳۷..... مسجد شیخ علی خان زنگنه	۱۲۶..... مدرسه جده
۱۱۴، ۳۶..... مسجد (شیخ لطف الله)	۱۲۲، ۳۸..... مدرسه جده بزرگ
۳۷..... مسجد شیریه‌یزها	۱۲۲، ۳۸..... مدرسه جده کوچک
۲۸..... مسجد علی	۳۸..... مدرسه شاهزاده‌ها
۱۲۴..... مسجد محله سید احمدیان	۳۸..... مدرسه شاهی
۳۷..... مسجد (محله نو)	۳۸..... مدرسه صدر
۱۲۲..... مسجد ملک بیک تبریزی	۳۸..... مدرسه (کاسه گران)
۹۶..... مُشکینان	۳۸..... مدرسه (محله درکوشک)
۱۰۱، ۱۰۰، ۵۷..... مشهد آهنگران	۳۸..... مدرسه (محله شاهنشاهان) (باباقاسم)
۱۱۴..... مشهد مقدس	۳۸..... مدرسه ملا عبدالله
۹۴..... مُغار	۳۸..... مدرسه میرزا حسین و میرزا مهدی
۹۰..... مفشیجان	۳۸..... مدرسه نیم‌آورد
۹۸، ۹۳..... مقصودبیک	۱۲۲، ۲۹..... مدرسه همایونی
۱۱۰..... مکه	۹۵..... مُردآباد
۱۲۴، ۲۸..... منار تهرنجی	۲۶..... مُستهلک
۱۲۲..... منار جنبان	۲۶..... مسجد ابوسعید بهادرخان
۲۸..... منار چهل دختران	۳۷..... مسجد (ایلچی)

۱۰۳	نماجرد	۲۸	منار ساریان
۱۱۰	نمکدان	۱۲۴	منار شاخ‌ها
۸۵	نورنسفادران	۲۸	مناره خواجه علم
۸۷	نوگرون	۱۱۲	مناره سنگ بست
۹۲	نهچیر	۱۲۳	مناره‌های مسجد جامع بصره
۴۳	نهر جوی شاه	۱۱۲	مناره تاریخانه
۱۰۲	نهر خلیج	۱۲۱	مناره خواجه عالم
۴۳	نهر طیران	۱۱۳، ۱۱۲	مناره مسجد پامنار
۴۳، ۳۲، ۲۴	نهر نیاصرم	۱۱۲	مناره مسجد جامع سمنان
۹۵	نیستانه	۱۱۲	مناره مسجد ساوه
۲۶	نیماورد	۲۸	مناره مسجد علی
۵۸، ۵۶	نینوا	۷۶، ۲۶	مورچال
۱۲۶	والهیة	۷۶، ۲۶	مورنان
۸۸	وَرَاژِ چَرْد	۹۴	مه‌آباد
۱۰۲، ۱۰۱، ۲۴	ورزق	۵۵	مهرین
۸۳	ورزنه	۱۰۳	میان‌دشت
۸۷	وَرِنَام	۶۲	میدان بازار
۶۳	وندآباد	۳۱	میدان چهار حوض
۹۶، ۲۳	ویر	۴۰	میدان کهنه
۳۹	هارون ولایت	۱۱۹	میدان مشق نظام
۱۰۱	هرچگان	۱۱۴، ۹۸، ۳۶، ۳۵، ۳۰، ۲۸، ۲۵	میدان نقش جهان
۸۵	هرستان	۹۰، ۸۹، ۲۳	میزدج
۹۶، ۸۳، ۲۴، ۲۳	هرند	۱۱۳	میس
۱۲۸، ۱۲۶، ۱۰۳	هزار جریب	۱۰۶	میمه
۶۳	هزار کوشک	۱۲۱	ناظرخانه
۷۶	هفتان	۹۶، ۹۵	نابین
۱۱۷، ۱۱۰	هفت دست	۱۲۳، ۹۷، ۸۸، ۸۶، ۸۳، ۲۳	نجف‌آباد
۹۱	هفت مزرعه	۹۳، ۸۴	نصرآباد
۹۲	هفت مزرعه	۱۰۵، ۹۴، ۹۳، ۸۴	نطنز
۸۸، ۵۹	همدان	۱۱۸	نظامیه طهران
۱۲۵، ۶۶، ۴۱	هند	۴۰	نقاره‌خانه
۱۰۳، ۱۰۰	هندوکش	۳۰	نقاره‌خانه دولتی
۹۰	هولجان	۱۱۰، ۲۸	نقش جهان

---

۹۱	یلواجی	۲۶	یازده پیچ
۹۳	ینگ آباد	۱۰۱	یان چشمه
۲۶	یهودیّه	۱۰۶، ۹۸، ۹۶، ۹۳، ۹۲	یزد
		۲۶	یزدآباد

۳. طوایف و اصطلاحات

۱۱۶	جان دار شاه.....	۷۳	اتابک اعظم.....
۷۹	جریب.....	۹۱	اتراک قشقایی.....
۴۳	جوذا.....	۴۴	ارامنه.....
۸۷	چم.....	۱۰۴، ۱۰۳، ۹۱	ارمنی.....
۱۲۱	خزانه دار شاه.....	۱۱۴	ازبکان.....
۱۱۴	دارالسلام.....	۸۰، ۶۹، ۴۵، ۲۶	افغان.....
۶۵، ۶۴، ۵۹	دارالسلطنه.....	۹۱	الوار.....
۶۳	دارالقرار.....	۱۱۵	امام جمعه.....
۶۴، ۵۶	دارالملک.....	۱۲۵، ۱۱۳	امامیه.....
۵۷	دخمه.....	۵۹	امپراطور.....
۶۱، ۶۰، ۵۶	درفش کاویان.....	۵۹	امپرر.....
۵۵	دهاقین.....	۵۳	ایلچی.....
۷۸	ذرع شاه.....	۹۱	بختیاری.....
۹۵	سادات طباطبایی.....	۷۸	بلوک.....
۶۰، ۵۸، ۵۶	سپهسالار.....	۳۷	بیگلریگی.....
۱۰۵	سردسیر.....	۱۲۱	بیوتات سلطنتی.....
۹۹	سرطان.....	۸۸	پارس.....
۹۲	سنبله.....	۹۸	پازش.....
۴۴	سنگ بست.....	۱۱۹	پرتغالی.....
۴۳	سنگ میرآبی.....	۶۰	تاتار.....
۵۶	سنه یزدجردی.....	۱۰۴، ۸۸	ترک.....
		۴۵	ترکمان.....

۷۱	کارخانجات شاہی	۱۲۶	شاہ عباس
۶۹	کرور	۷۸	شتوی
۵۷	کسری	۱۲۵، ۱۱۵	شیخ الاسلام
۸۲، ۵۹	کی	۹۹، ۹۶، ۹۳، ۸۳، ۸۲، ۷۶، ۴۳	صیفی
۱۰۳، ۱۰۲	گرجی	۱۰۴، ۴۲	طایفہ بختیاری
۹۵، ۹۴	گرمسیر	۴۲	طایفہ بختیاری چارلنگ
۱۰۴، ۹۱، ۸۸	گُر	۱۰۴	طایفہ چہارلنگ
۶۹، ۶۵، ۲۱	مغول	۶۳	طایفہ دیلم
۶۷	ملیان (= میلیون)	۵۶	طایفہ گیل
۱۱۹	منطقۃ البروج	۴۲	طایفہ ہفت لنگ
۵۹	مید	۱۰۴	طایفہ ہفت لنگ بختیاری
۱۰۰، ۹۹، ۹۲	میزان	۱۱۹، ۸۵	عثمانی
۲۲	میل جغرافیایی	۵۵	عجم
۸۴	میوہ خریفی	۶۱، ۵۵	عرب
۵۵	مؤبدان	۹۹	عقرب
۱۰۰	نَجس	۶۵	عمارت سنجرى
۶۵	نقارہ خانہ	۹۶	غلہ کار
۴۵	وقایع نگار	۱۰۴	قشلاق
۵۹	ہمید	۷۸	قصبہ
۱۱۵، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۰	بیلاق	۸۰	قنات (کی)
		۴۳	قنش

۴. سلسله‌ها و کتب

رساله محاسن اصفهان	۴۹	آق قویونلو	۴۵
رسالة صناعیه	۱۲۵	آل بویه	۱۱۸
روضه المتقین	۱۱۵	آل فریدنی	۵۷
ریاض العلماء	۱۱۴	آل گودرز	۵۷
زندیه	۳۲	الاریعون حدیثاً	۱۱۵
ساسانیان	۵۶	اللوامع القدسیه	۱۱۵
سلاجقه (= سلجوقیان)	۱۱۲، ۶۵، ۴۰، ۲۸	بحارا الانوار	۱۲۵
سلجوقیان	۱۱۲، ۶۵	بنی امیه	۶۲، ۴۶
شرح بر من لایحضره الفقیه	۱۱۵	پارسیان	۸۵
شرح زیارت جامعه	۱۱۵	تاریخ الصفویه	۱۲۵
شرح صحیفه	۱۱۵	تحقیق المنزل	۱۲۵
شرح کتاب المهاره (شرح جوک)	۱۲۵	چنگیزیان	۶۵
صفوی	۱۲۶، ۱۱۷، ۱۱۱، ۱۰۹، ۴۰	حاشیه بر اصول کافی	۱۱۵
صفویه	۴۱، ۳۸، ۳۴، ۳۰، ۲۹، ۲۷، ۲۶، ۲۵	حدیقه المتقین	۱۱۵
	۱۱۸، ۹۷، ۷۳، ۷۲، ۶۵، ۶۴، ۴۵، ۴۳	حلیه الاولیا	۱۱۵
ضحاکیه	۵۸	حلیه المتقین	۱۲۵
عالم آرای عباسی	۱۱۴	خاندان صفوی	۱۱۶
عین الحیاة	۱۲۵	خوارزمشاهیان	۶۵
غزنویان	۶۴	دیالمه	۲۷
قاجار	۱۱۸	دیلیمان	۶۴
قلاید اشرف	۵۰، ۲۱	رساله در اوزان	۱۱۵
		رساله در رضاع	۱۱۵

١٢٥	مقوله المحركه والتحقيق فيها	٤٩	كتاب اصفهان
١١٥	من لا يحضره الفقيه	١١٥	لوامع صاحبقرانيه
٢١	نسب نامه	١١٤	مجمل التواريخ
٥٥	نسب نامه عجم	٦٣، ٥١، ٥٠، ٢١	محاسن
٨٧، ٤٩	وصاف	١٢٥	مشكوة الانوار

۵. محصولات کشاورزی، معدنی و صنعتی

پنبه کاغذی.....	۷۶	آزایش.....	۸۵
پنبه کاغذی جی شرقی.....	۹۳	آلو.....	۱۲۷
تخم چمپا.....	۸۱	آلوچه.....	۹۷، ۹۶، ۹۵، ۸۴
ترياک ۲۳، ۵۲، ۷۶، ۷۷، ۸۲، ۸۴، ۸۵، ۸۷، ۸۸		ايريشم.....	۹۵
۹۲، ۹۵، ۹۶، ۹۹، ۱۰۵		اسلحه سازی.....	۴۹
تنباکو.....	۸۵، ۸۴، ۲۳	انار.....	۱۲۷، ۹۵
توت.....	۹۵، ۸۴	انجیر.....	۹۵
جاورس.....	۷۰	انگبین.....	۱۰۲، ۵۰
جو. ۲۳، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۱، ۸۲، ۸۴، ۸۵		انگور.....	۹۷، ۹۱، ۸۸، ۸۵، ۸۴، ۷۸
۸۸، ۹۲		انگور منقالی.....	۹۷
چادر شب.....	۸۸	انگور نجف آبادی.....	۹۷
چغندر.....	۹۵، ۸۰، ۷۹، ۷۸	برنج.....	۸۹، ۸۷، ۸۵، ۸۲، ۸۱، ۷۶، ۲۳
چمپای.....	۸۱	بزرکتان.....	۸۹، ۴۹، ۲۳
حبوب..... ۲۳، ۷۷، ۸۲، ۸۴، ۸۵، ۸۷، ۸۸، ۹۳		بقول.....	۲۳
۹۷، ۱۰۵		بقولات.....	۴۹
حبوبات.....	۴۹	به.....	۱۲۷، ۸۵، ۸۴
حریر.....	۴۹	بيدمشک.....	۱۲۷
خریزه..... ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۷، ۸۸، ۹۵		پارچه ريسمان دار (قلک).....	۱۰۵
خریزه بهاره.....	۸۵، ۸۴	پارچه ريسماني.....	۹۶
خریزه بهاره سبزی.....	۹۶	پنبه. ۲۳، ۴۹، ۷۶، ۷۷، ۸۲، ۹۲، ۹۳، ۹۵، ۹۶	
خریزه حسینی.....	۷۷	۹۹	

۸۱..... شلتوک	۹۲..... خربزه سبز
۸۴..... شلیل	۹۲..... خربزه سبز کرسنگی
۴۹..... شمشیر	۹۲..... خربزه سبز (کریم خانی)
۴۹..... شیشه سازی	۷۷..... خربزه طالبی
۷۸..... صاحبی	۹۲..... خربزه گرگاب
۷۹، ۷۸..... صیفی	۷۷..... خربزه گرمک
۸۵، ۷۶، ۲۳..... عدس	۹۵..... خربزه مغاره
۷۸..... عسکری	۷۸..... خلیلی
۱۰۵، ۸۲، ۸۰..... غله	۸۸، ۸۵، ۸۴..... خیار
۸۳..... غله	۹۵..... درخت توت
۱۰۵..... قدک	۱۰۱..... درخت گز انگبین
۹۵..... قند	۸۵، ۸۴..... دلیلی
۹۵..... قیسی	۸۵، ۸۲، ۷۶..... ذرت
۱۲۷..... کاج	۴۹..... ریسمان
۹۵..... کرباس	۸۰، ۷۸، ۴۹، ۲۳..... ریواس
۸۸..... کرباس سفید	۱۲۷، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۸۴..... زردآلو
۹۲..... کریم خانی	۸۰، ۷۹، ۷۸..... زردک
۱۰۵..... گردکان	۱۲۷..... زرشک
۱۰۵، ۸۴..... گلابی	۴۹..... زری بافی
۸۵..... گلابی شاه میوه	۵۰..... زعفران
۲۳..... گل رنگ	۲۳..... زغال سنگ
۱۲۷..... گل سرخ (ایرانی)	۱۲۷..... زیتون
۱۲۷..... گل سرخ (چینی)	۱۲۷، ۷۶..... سبزی
۸۵، ۸۴، ۸۲، ۸۱، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۲۳..... گندم	۸۵، ۸۴..... سرخ
۹۹، ۹۳، ۹۲، ۸۸..... گندم دیم (آبی)	۲۳..... سرمه
۲۳..... گوگرد	۱۰۲..... سنگ فادزهر
۹۳..... گیوه	۸۱..... سوس
۷۰..... لوزینه	۱۰۵، ۹۱..... سیب
۸۵، ۷۶، ۲۳..... ماش	۸۴..... سیب آرایش
۷۸..... منقالی	۸۵..... سیب بهاره (پاییزه)
۸۱..... میژو	۸۵، ۸۴..... سیب گلاب
۲۳..... مس	۸۵..... شاه پسند
	۹۵..... شفتالو

۸۱، ۷۹..... نمک	۵۲..... مشک
۱۲۷، ۹۷، ۸۴..... هلو	۱۰۲..... معدن
۹۵..... هلو (سرخ)	۹۵..... معدن زاج
۹۵..... هلوی سفید	۲۳..... معدن سرب
۹۵، ۸۵، ۸۱، ۷۸..... هندوانه	۷۸..... میهره
۱۲۷..... یاسمن	۸۱..... میهک
۷۸..... یاقوتی	۸۵، ۷۶، ۲۳..... نخود
	۸۵..... نطنزی

۶. منابع و مأخذ

۱. آوی، حسین بن محمد بن ابی الرضا: ترجمه محاسن اصفهان، به اهتمام مرحوم عباس اقبال آشتیانی، تهران، ضمیمه مجله یادگار، ۱۳۲۸.
۲. استرآبادی، میرزا مهدی خان، درة نادره، تصحیح دکتر سید جعفر شهیدی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۱.
۳. اصفهانی، حمزة: تاریخ پیامبران و شاهان (سنی الملوك و الارض والانبياء) ترجمه دکتر جعفر شمس، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷.
۴. اطلس راههای ایران، تهران، گیتاشناسی، ۱۳۵۸.
۵. اعتضاد السلطنه، علی قلی میرزا: اکسیرالتواریخ، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران، یسمن، ۱۳۷۰.
۶. افشار، ایرج: مقدمه جلد سوم افضل التواریخ، مجله یغما، سال ۱۶، ش ۵، شماره مسلسل ۱۸۱، مرداد ۱۳۴۲ شمسی، تهران.
۷. افضل الملک، غلامحسین خان: افضل التواریخ، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۳.
۸. افضل الملک، غلامحسین خان: سفرنامه خراسان و کرمان، به اهتمام قدرت الله روشنی زعفرانلو، تهران، توس، بی تا.
۹. المافروخی الاصفهانی، محاسن اصفهان (متن عربی)، تهران، مطبعه مجلس، ۱۳۵۳ هجری قمری.
۱۰. بهمنش، احمد: تاریخ ملل قدیم آسیای غربی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ چهارم، ۱۳۶۳.
۱۱. پیرنیا، حسن: ایران باستانی، انتشارات دنیای کتاب، تهران، ۱۳۶۲.
۱۲. تاورنیه، ژان باتیست، ترجمه ابوتراب نوری، مصحح دکتر حمید شیرانی، چاپ دوم، ۱۳۳۶.

۱۳. تحویلدار اصفهانی، میرزا حسین: جغرافیای اصفهان، به کوشش دکتر منوچهر ستوده، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲.
۱۴. جابری انصاری، حسن خان: تاریخ اصفهان، تصحیح و تعلیق جمشید مظاهری (سروشیار)، اصفهان، مشعل، شرکت بهی، ۱۳۷۸.
۱۵. خاقانی، حسان العجم، افضل الدین بدیل بن علی شروانی: دیوان خاقانی، به اهتمام جهانگیر منصور، تهران، نگاه، ۱۳۷۵.
۱۶. دیولافوا، مادام ژان: ایران، کلد و شوش، ترجمه علی محمد فره‌وشی، تهران، دانشگاه تهران، چاپ چهارم، ۱۳۶۹.
۱۷. سرمد، غلامعلی: اعزاز محصل به خارج از کشور (در دوره قاجاریه)، تهران، چاپ و نشر بنیاد، ۱۳۷۲.
۱۸. شاردن: سفرنامه‌شوالیه شاردن، ترجمه حبیب اقبال یغمائی، تهران، توس، ۱۳۷۵.
۱۹. شاردن: سفرنامه‌شوالیه شاردن، ترجمه حسین عریضی، تهران، ۱۳۳۰.
۲۰. شاکری، رمضانعلی: اترکنامه، تهران، امیرکبیر.
۲۱. ظل السلطان، مسعود میرزا، تاریخ مسعودی، از روی چاپ سنگی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۲.
۲۲. عراقی: دیوان عراقی، شیخ فخرالدین ابراهیم همدانی، به اهتمام غلامرضا قیصری، تهران، جاویدان، بی‌تا.
۲۳. فرهنگ جغرافیائی ایران (آبادیها) ج ۱۰، استان دهم، تهران، انتشارات سازمان جغرافیائی کشور، بی‌تا.
۲۴. کتابی، سید محمدباقر: رجال اصفهان (در علم و عرفان و ادب و هنر) اصفهان، انتشارات گلها، ۱۳۷۵.
۲۵. کمپفر، انگلبرت: سفرنامه کمپفر، ترجمه کیکاوس جهانداری، تهران، خوارزمی، چاپ سوم، ۱۳۶۳.
۲۶. گیرشمن، رومن: ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه دکتر محمد معین، چاپ دهم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴.
۲۷. مستوفی، حمدالله: نزهة القلوب، به کوشش دکتر سید محمد دبیر سیاقی، تهران، طهوری، ۱۳۳۶.
۲۸. مصاحی نائینی متخلص به عبرت، محمدعلی: تذکرة مدینة الادب، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۶.
۲۹. میرزا سمیعا: تذکرة الملوك، به کوشش دکتر سید محمد دبیر سیاقی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۸.

۳۰. مینورسکی، ولادیمیر: سازمان اداری حکومت صفوی (تعلیقات بر تذکرة الملوك) ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۸.
۳۱. نقشه شهر اصفهان، تهران، گیتاشناسی، ۱۳۷۲.
۳۲. ویلسن کریستی: تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران، انتشارات فرهنگسرا، چاپ دوم، ۱۳۶۶.
۳۳. هدایت، محمود: گلزار جاویدان، تهران چاپ زیبا، ۱۳۵۳.
۳۴. هنرفر، لطف الله: گنجینه آثار تاریخی اصفهان، تهران، چاپخانه زیبا، چاپ دوم، ۱۳۵۰.

In the name of God, the Compassionate, the Merciful

Since the distant past, as the informative, cultural and scientific centers, the libraries have been considered one of the most important spiritual and inspiritual development factors of the societies. The manuscripts, among the others, have been of a greater importance and the nations have taken pride in them.

The library of the Islamic Consultative Assembly (Madjlis-e-Shoray-e -Eslami) is one of the richest and most valuable libraries of the world keeping over 22,000 manuscript volumes. During its long time life, the library has tried to collect, edit and revive them. We have got the honor to inform the dear researchers that, by the establishment of the Library's research center, we are trying to accelerate the process of editing and publishing the manuscripts. Meanwhile, through the critical editing of the texts remaining from our descendants and publishing them, we are going to strengthen the cultural development foundations of our society and introduce culture and civilization of Iran and Islam to the new generation more deeply.

The present research, named "*Safarnāmeḥ-ye Esfahān*" written by "*Mirzā Ğolāmḥoseyn-e Afzal Al-Molk*" and edited by "*Nāṣer Afšārḥar*" is one of the valuable manuscripts in the Parliament Library and its editing has helped us to gain one of our goals i.e. reviving the texts belonging to the past and presenting them to you dear reader.

Sayyed Moḥammad ʿAli Aḥmadi Abhari
Head of Library, Museum and Documents Center
of the Islamic Council

Safarnāmeḥ-ye Esfahān

Author

Mirzā Ġolāmḥoseyn-e Afzal Al-Molk

Edited by

Nāṣer Afšārfar